

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ЛИПЕНЬ
СЕРПЕНЬ

2017

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Биби́к С. П. Професор Світлана Яківна Єрмоленко	4
	Єрмоленко С. Я. Лінгвостилістика в контексті загального мовознавства . .	20
	Ажнюк Б. М. Мовне законодавство і мовне планування в сучасній Україні .	28
	Gajda S. Teoria stylu i jej fundamenty (Гайда С. Теорія стилю та її засади)	41
	Жайворонок В. В. Магія слова — обрядові мовні формули на етнокультурному тлі	49
	Коць Т. А. Теоретичні засади вивчення мовної норми	59
	Тараненко О. О. Активізація змін у межах явища мовної варіантності в українській літературній мові новітнього періоду (кінець XX — початок XXI ст.)	65
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Торчинський М. Вербич С. О. Гідронімія басейну Дністра	81

CONTENTS	Bybyk S. P. Professor Svitlana Yakivna Yermolenko	4
	Yermolenko S. Ya. Linguistic stylistics in the context of general linguistics . . .	20
	Azhniuk B. M. Language legislation and language planning in contemporary Ukraine	28
	Gajda S. Theory of style and its foundations	41
	Zhayvoronok V. V. The magic of the word — rite linguistic formulas in ethnic culture	49
	Kots' T. A. Theoretical foundations study linguistic norms	59
	Taranenko O. O. Tendencies towards «elitization» as one of the orientations of the contemporary period Ukrainian literary language developing (the end of XX — the beginning of XXI c.)	65
	REVIEWS AND ANNOTATIONS	
	Torchynskyi M. Verbych S. O. Hydronyms of the Dniester region	81

ПРОФЕСОР СВІТЛАНА ЯКІВНА ЄРМОЛЕНКО

У статті висвітлено життєвий і творчий шлях С.Я. Єрмоленко, окреслено її внесок у розвиток українського мовознавства — лінгвостилістики, лінгвофольклористики, історії літературної мови, лексикографії, лінгводидактики та культури мови, відзначено роль дослідниці в популяризації концептуально-знакового наповнення текстів української літературної та народнописенної практики.

Ключові слова: С.Я. Єрмоленко, українська мова, лінгвостилістика, лінгвофольклористика, лінгвоукраїнознавство, лексикографія, історія літературної мови, культура мови.

Восени цього року доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України Світлана Яківна Єрмоленко відзначає ювілеї — особистий і наукової діяльності в двох мовознавчих інститутах НАН України — в Інституті мовознавства імені О. О. Потебні та в Інституті української мови (з 1991 р.). З 1987 р. вона очолює відділ культури мови, з 1991 — відділ стилістики та культури мови, а нині — стилістики, культури мови та соціолінгвістики. Разом із ювіляркою маємо щасливу нагоду узагальнити зроблене й відзначити те, що відкриває перспективи розвитку лінгвоукраїністики.

Науково-теоретична й цілеспрямована популяризаторська праця С. Я. Єрмоленко в ім'я живого українського слова — народнописенного і літературного — високо поцінована як в академічній, так і в освітній спільноті нашої держави, визнана славістами Європи.

Народилася С. Я. Єрмоленко (Скляр) 30 жовтня 1937 р. в м. Уссурийську Приморського краю в родині військовослужбовця. З кінця 1943 р. родина вже в Україні: спочатку на Дніпропетровщині (селище Щорськ, нині — селище Божедарівка Криничанського району Дніпропетровської області), потім у Млієві (тепер це Черкашина), далі — навчання в м. Козині на Рівненщині, куди родина переїхала 1945 року. Тут уже тривало свідоме шкільне життя в Козинській середній школі: були символічні походи до Пляшевої під Берестечком на Козацькі могили, були перші ролі в драмгуртку, заняття танцями і в хорі, малюванням... А ще — усвідомлення любові до Шевченкового слова. Тепер Світлана Яківна з гордістю згадує стави та вибалки Храпалєвого Хутора, Мліїв, де бував Шевченко і куди слав свої листи з Петербурга до відданих меценатів Смиренків та Олексія Храпалєва. Тому не чужі їй назви Чигирин, Суботів, Лебедин, В'язівка. Це частинки генетичної пам'яті, це спогади про рідних і близьких їй людей... А ще пам'ятає, як школяркою читала бабусі «Наймичку»: «Я сідаю поряд, читаю, а у неї сльози капають прямо в горщик із водою... Такими близькими для нас були слова Шевченка, такими зрозумілими історії, про які він писав»¹.

¹ Ожигова О. Знайти своє місце в житті... (розмова про мінливе і вічне з видатним ученим) // Рідний край.— 2007.— № 1(16).— С. 134.

Навесні 1954 р. Світлана Складар стала першою медалісткою Козинської школи (срібна медаль), восени ж — студенткою філологічного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Рівень викладання в університеті визначили постаті Петра Дмитровича Тимошенка, історика мови, шевченкознавця, під керівництвом якого виконувалася курсова робота «Старослов'янізми у творах Т. Шевченка»; Іллі Корнійовича Кучеренка, людини з вражаючою логікою, творчим підходом до викладання і любов'ю до мови, яку передавав студентам; Андрія Пахомовича Могили, який читав спецкурс «Теорія і практика перекладу». Характерно, що саме наприкінці 50-х років у перекладознавстві формується новий підхід, ґрунтований на поєднанні літературознавчого та лінгвістичного аспектів. У зв'язку з цим в університеті була помітною постаттю тоді молодого викладача Віктора Вікторовича Коптілова, який згодом матиме значний досвід перекладача-практика поезії та теоретика, який спростує теорію неперекладності. Він став науковим керівником дипломної роботи «Балади Адама Міцкевича в перекладах Максима Рильського». Тоді студентка Світлана Складар серйозно студіювала польську мову, поряд були томики перекладів творів польського поета, створені також І. Франком, О. Навроцьким. Саме ця дослідницька робота загострила відчуття СЛОВА, а спілкування з В. В. Коптіловим істотно вплинуло на формування філологічних здібностей Світлани Складар і широке зацікавлення світом крізь призму стилістичної семантики, філософії, естетики, політичного, культурного й літературного життя. Спостережливість — одна з визначальних рис науковця. Постійне ословлення поміченого навчає колег зафіксувати, виокремити ледь уловиме нове, знакове для сьогодення, навчає керувати своїм мисленням, концентрацією уваги, узагальнювати примітне, поставити його в ряд закономірностей. Це притягальна сила спілкування зі Світланою Яківною, і не тільки професійного.

Диплом філолога, учителя української мови і літератури з відзнакою відкрив двері до Інституту мовознавства АН УРСР. До академічної установи прийшов не просто філолог, а філолог-славіст з широкою ерудицією і наполегливим прагненням пізнавати й учитися далі у старших колег. А вчитися було в кого, адже тут працювали ті, хто створював фундаментальні праці, тут вирувало море теоретичних дискусій, тут була атмосфера комфортного розвитку наукових здібностей. Промовисте оточення — І. К. Білодід, який ділився лінгвістичними новинками з усієї України, Союзу, з-за кордону, Г. П. Іжакевич, яка була прикладом сумлінності й доброзичливості, щедрий на мудрі поради М. А. Жовтобрюх, від якого, мабуть, унаслідувано вміння і готовність притягати до себе людей², Й. А. Багмут, який учив редакторської майстерності, толерантний І. С. Мельничук, чітка, логічна й доброзичливо-вимоглива В. С. Перебийніс, зацікавлена національно-культурним життям України З. Т. Франко...

Початок роботи референта, а потім старшого лаборанта відділу української мови (1960–1961) був різновекторним: перша публікація (у співавторстві з В. М. Русанівським), присвячена діалектологічній нараді (1959), робота коректором над новою редакцією українського правопису (вийде 1960-го), що стимулювала написання консультації про правопис часток *то, таки* (1959), участь у діалектологічній експедиції; вичитування праць О. О. Потєбні у відділі рукописів; переписування пам'яток у Софії Київській; звіряння цитат творів письмен-

² Тараненко О. О. [Б. н.] // Лінгвостилістика: об'єкт — стиль, мета — оцінка : Зб. наук. праць, присвячений 70-річчю від дня народження професора С. Я. Єрмоленко / Відп. ред. В. Г. Складаренко. — К., 2007. — С. 4.

ників 20-х рр. XX ст. за першодруками — давніми газетами й журналами початку XX ст. — для розділів про мову поезії, прози, драматургії в «Курсі історії української літературної мови» (йдеться про другий том, що вийшов 1961 р. — С. Б.).

Деякий час Світлана Яківна ще підтримує у своїй науково-дослідній роботі вогник зацікавлення перекладознавством. Опубліковані в 70-і рр. в журналі «Мовознавство» статті відбивають погляд на переклад у вимірі культури мови, розвитку лексико-фразеологічної та граматичної варіантності літературної мови, умотивованого, стилістичного, вживання діалектизмів, розмовної лексики, архаїзмів, просторічних форм, стильової відповідності, пропорційності перекладу й оригіналу. Ці дослідження публікацій популярних тоді журналів «Дніпро», «Вітчизна», особливо — «Всесвіт» зафіксували критичну оцінку штучних шукань, ненормативних ще уживань, у зв'язку з чим запроваджено критерій «модне слово». Сучасному читачеві цікаво відзначити, що ще майже сорок років тому засвідчено розширення стилістичних функцій конструкцій з родовим-знахідним відмінком іменника у словосполученнях на зразок *купив автомобіля*, *речень зі сполучником аби*, слів з локальним забарвленням *філіжанка*, *таця* тощо... З погляду методики лінгвостилістичного аналізу перекладу, стилістики викладу спостережень показова студія над перекладом Максима Рильського — романом у віршах «Євгеній Онегін»³.

Знаковою для історії лінгвостилістики, що в 60-х тільки «виборювала місце під сонцем», а тоді й для старшого наукового співробітника відділу теорії української мови (1961–1971), стала Міжвузівська конференція з питань стилістики (Москва, 1963). Українське представництво — І. К. Білодід, Г. П. Їжакевич, З. Т. Франко, І. Г. Чередниченко, М. Х. Коцюбинська та С. Я. Скляр. Слухали доповіді В. В. Виноградова, Р. О. Будагова, Р. М. Самаріна, Ю. С. Степанова, Є. Г. Еткінда, М. М. Кожини, О. М. Соколова, Б. М. Головіна та ін. Відстоювали думку «не роз'єднання, а об'єднання» обох напрямів стилістики — літературознавчого та лінгвістичного. Сьогодні Світлана Яківна цю тезу вважає визначальною для розгортання досліджень у галузі української словесності: наші висновки про дослідження стилю запитані історією літературної мови, а літературознавчі — стилістикою окремих творів, стилістикою епох і літературознавчих жанрів; якщо лінгвісти через стилістику шукають мовні механізми творчості, функціонування і розвитку мови, то для літераторів тексти — естетичний об'єкт. Професор Єрмоленко на початку XXI ст. з міжнародної трибуни в Тампері відстоюватиме концепцію словесності як інтегрованої культурологічної дисципліни⁴. Для її оприлюднення потрібен був і досвід, і час...

Основні постулати, виголошені на науковому зібранні 1963 р., були вкрай важливі для співавторів започаткованого 1962 р. в Інституті мовознавства АН УРСР п'ятитомного видання «Сучасна українська літературна мова». Том «Стилїстика» (1973) підготували Д. Х. Баранник, В. С. Ващенко, Г. П. Їжакевич, В. В. Коптілов, А. В. Лагутіна, В. С. Перебийніс, М. М. Пилинський та С. Я. Єрмоленко, головний редактор і співавтор — академік І. К. Білодід. Саме він проголосив, що «стилїстика — одна з найважливіших частин мовознавчої

³ Єрмоленко С. Я. З повагою і трепетною любов'ю до О. С. Пушкіна (про переклад М. Рильського) // Мовознавство. — 1975. — № 1. — С. 61–72.

⁴ Єрмоленко С. Я. Словесность — интегрированная культурологическая дисциплина // Тез. VI Междунар. конгр. изучения Центральной и Восточной Европы. — Тампере, 2000.

науки»⁵. Праця створена в період захоплення структурно-математичними методами, які скеровували дослідників до точних вимірів використаних авторами мовних одиниць, тому стрижневим у визначенні стилю залишалося словосполучення «вибір, відбір мовних засобів». Разом з тим І. К. Білодід пропонує визначення стилістики з філософсько-естетичним змістом, де наскрізним є зв'язок мови й думки, логічного й естетичного, інтелектуального й емоційно-експресивного. Пор.: «Стилiстика вивчає прийоми відбору, оцiнки мовних засобiв у своєму аспектi, її завдання — навчити мовцiв оволодiти i вмiло, майстерно користуватися всiм арсеналом стилiстичних засобiв мови для ясноi, точноi передачi своїх думок, логiчного та естетичного їх формулювання в словi. У цiй сферi має значення не лише стилiстика емоцiйно-експресивного, а й стилiстика iнтелектуального виразу, бо вiдомо, що стиль — це не тiльки лад слiв, а й певний лад думок, їх логiка, взаємовiдношення слiв i думки»⁶.

Як вiдомо, фундаментальна наука не терпить поспiху, пiзнавальна дiяльнiсть потребує не лише численних фактiв, але й часу на їх узагальнення, формування на їх основi гiпотез i встановлення закономірностей, обґрунтування доцiльностi тих чи iнших термiнiв, понять. Отже, матерiал параграфiв «Стилiстичнi функцiї синтаксичних синонiмiв», «Порядок слiв» авторства Свiтлани Якiвни, що увiйшли до академiчного тому «Сучасна українська лiтературна мова. Стилiстика», спочатку вiдшліфований у статтях та в iндивiдуальнiй монографiї.

Саме на початку 60-х С. Я. Єрмоленко поєднувала роботу з заочним навчанням в аспірантурі, для вступу до якої подала реферат «Стилiстична роль повторiв у поезiях Т. Г. Шевченка (атрибутивнi сполуки)»⁷.

Реферату передувало збирання та оформлення як самостiйної публiкацiї бiблiографiї досліджень мови Шевченка 20–60-х рр.⁸ Тоді мріялося, що кожного року в Україні мають захищати по дисертацiї з мови Кобзаря. Сама ж ювілярка i сьогодні в активному розширеннi обрiїв лiнгвошевченкознавства — в осмисленнi «свого Шевченка», в утвердженнi думки, що «Шевченко як поет — це був сам народ»⁹.

Так починалася дорога на вершини поетичного, а ширше — стилістичного синтаксису, явища якого пiддавалися категоризацiї в контекстi формування граматичної стилістики в 70–80-х рр. ХХ ст.

Показова для розвитку української теорії ритмомелодики — тональностi мови — кандидатська дисертацiя С. Я. Єрмоленко «Синтаксис вiршової мови (на матерiалi радянської поезiї)», яку вона захистила 1968 року. Якщо Л. А. Булаховський у 30-х рр., І. К. Білодід у 40–70-ті рр. ХХ ст. обґрунтовували наявнiсть смислових мелодiйних сегментiв, тонально-iнтонацiйних виражальних засобiв, iнтонацiйних моделей словосполучень, речень, фраз, ритмомелодiйних лiній у мовi поезiї, прози, в уснiй мовi, а також жанрових особливостей ритмомелодики текстiв, то Свiтлана Якiвна цi явища пояснювала з погляду теорії стилістично-

⁵ Сучасна українська лiтературна мова. Стилiстика / За заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодiда.— К., 1973.— С. 7.

⁶ Там же.— С. 23.

⁷ Склiяр С. Я. Стилiстична роль повторiв у поезiях Т. Г. Шевченка // Дослiдження з мовознавства.— К., 1965.— С. 15–23.

⁸ Склiяр С. Я. Бiблiографiя досліджень мови Т. Г. Шевченка // Мовознавство.— К., 1962.— Т. 17.— С. 124–126.

⁹ Територiя мови Тараса Шевченка / С. Я. Єрмоленко, Г. М. Вокальчук, А. Ю. Ганжа та iн.— К., 2016.— С. 11–19, 20–25, 72–94, 95–166, 289–307, 310–326.

синтаксичної синоніміки і ознак словопорядку в лінійно-динамічних структурах текстів різних стилів і жанрів ¹⁰.

Під час роботи над кандидатською дисертацією С. Я. Єрмоленко захопилася теорією структуралізму, яку важко було поєднати з дослідженням поетичної мови. Тому так повільно просувалася робота: засиджувалася вечорами в кабінеті допізна, намагалася знайти «ключик» для поєднання структуралістських підходів до синтаксису та стилістичної семантики віршованого тексту.

Цей симбіоз — кількісної та якісної характеристики мовного явища — різно постав на сторінках згодом опублікованої монографії «Синтаксис віршової мови (на матеріалі української радянської поезії)» (1969). Так, щодо методу аналізу авторка цієї праці відзначила: «Аналізуючи іменну і дієслівну конструкцію як багаточленні словосполучення віршового мовлення, показуючи шляхи розгортання іменника, прикметника, дієслова, в кожному з досліджених індивідуальних стилів, звертаємо увагу на перервні словосполучення, що є здебільшого характерною рисою віршового словолоду <...> Зауваження до синтаксису речень мають на меті розкрити зв'язок, що існує між організацією словосполучень і речень у кожному індивідуальному стилі, показати, як будова речень, стильова вага певних їх типів залежить від особливостей формування словосполучень у віршовому мовленні» (с. 9). І таких «залежностей» дослідниця встановила до десяти типів. Сторінки монографії перемежують чіткі схеми шляхів розгортання чи то іменника, чи то дієслова, чи то прикметника, детальні таблиці з унаочненими кількісними підрахунками розгорнутих словосполучень, типів речень, зафіксованих у мові поезії. Одне з висновкових положень, що його обстоювала дисертантка, — віршовий синтаксис виявив активну взаємодію усіх стилів літературної мови; усно-розмовне мовлення як джерело природних розмовних інтонацій, діалогічних структур, експресивних конструкцій; народнопоетичне мовлення з усталеними синтаксичними фігурами; у кожному індивідуальному стилі визначальною є певна лінія взаємодії усіх трьох названих джерел віршового мовлення.

Цим думкам ще належить розгорнутися в докторській дисертації. А у скрупульозній кандидатській роботі, у розділах згаданого академічного тому зі стилістики С. Я. Єрмоленко вже чітко постулює, що в основі розуміння «стилістичної функції» та «стилістичного значення» мовних одиниць лежить певний вибір: «У синтаксичній будові мови закладені можливості вибору близьких за значенням синтаксичних конструкцій — синонімів, які урізноманітнюють стиль мовлення і відтіняють те чи інше додаткове значення висловлення. Синтаксичні синоніми формуються в межах словосполучень, речень (простих і складних), а також на ґрунті граматичних перетворень частини речення в синтаксичний зворот, у словосполучення» ¹¹.

Щодо стильових і стилістичних властивостей словопорядку в лінійно-динамічних структурах, то Світлана Яківна зауважила наявність стилістично маркованих типів словорозташування, які набувають усно-розмовного, фольклорно-епічного та поетичного звучання, а також відтворюють стилістичний колорит — описовий, розповідний, інформативний, хронікальний тощо ¹², мають свої особливості в офіційно-діловому, науковому, публіцистичному та художньому стилях, можуть бути й ознакою індивідуального стилю ¹³.

¹⁰ Сучасна українська літературна мова. Стилїстика.— С. 414–424, 425–464.

¹¹ Там же.— С. 414.

¹² Там же.— С. 455.

¹³ Там же.

Розвиваючи бачення теорії стилістичного синтаксису, С. Я. Єрмоленко в докторській дисертації «Стилістичний компонент у семантиці синтаксичних одиниць» (1983) та в індивідуальній монографії «Синтаксис і стилістична семантика» (1982) сформулювала ідею системної природи стилістичного значення синтаксичних одиниць, структурно-семантичного варіювання простих і складних речень у різновидах мови.

Стилістичний підхід до вивчення синтаксичних одиниць у структурі художньої оповіді передбачає їх розгляд не за формально-граматичними ознаками, а в контексті змістового наповнення її частин як одиниць стилістичної семантики (великих синтаксичних сполук, або надфразних єдностей; певних типів мови (опис, оповідь, роздум), їх переплетінням; конструкцій книжного і розмовного характеру).

Особливе значення для розуміння засадничих принципів стилістичного синтаксису прозової мови має таке твердження С. Я. Єрмоленко: «Якщо розглядати синтаксичну конструкцію в нерозривній єдності синтаксичної форми і її лексичного наповнення, то будь-яка зміна синтаксичної форми при тотальному лексичному складі впливає на варіювання емоційно-експресивної тональності висловлення. В межах описових, оповідних конструкцій, конструкцій-роздумів можлива зміна епічної тональності на лірично-іронічну доброзичливу оповідь, зміна інформативно-описового синтаксичного ладу лірично-піднесеним мовленням тощо»¹⁴.

Не залишилися поза увагою дослідниці синтаксичні особливості мови прози 60–70-х рр. ХХ ст., інтонування індивідуальної оповіді П. Загребельного, В. Собка, І. Григурка, О. Гончара, В. Земляка, В. Дрозда, Гр. Тютюнника, Є. Гуцала та ін., зафіксовані як факт історії літературної мови та її стилів у колективній монографії «Мова і час» (1977)¹⁵, у статтях¹⁶. Не полишаючи улюбленого стилістичного синтаксису, Світлана Яківна дає зразки аналізу ритмомелодики прози в лексико-фразеологічній і синтаксичній єдності складників мовомислення письменників. З останніх показова стаття про синтаксис прози Є. Пашковського¹⁷. Саме ця, можна сказати, класична праця зі стилістики сучасного тексту підтверджує неспростовне узагальнення дослідниці: «стилістичну семантику синтаксичної одиниці створює її лексичне наповнення».

З 1987 р. С. Я. Єрмоленко — завідувач відділу культури мови Інституту мовознавства, відповідальний редактор щопіврічника «Культура слова».

Її нове захоплення — мова фольклору, мовно-естетичний феномен народної пісенної культури. Та й зацікавлення прийшло з глибин повсякдення — з «простого» запитання доньки «Хто ж такий женчикоч-бренчикоч?»:

¹⁴ Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика. — К., 1982. — С. 202.

¹⁵ Єрмоленко С. Я. Розвиток художнього стилю // Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови. — К., 1977. — С. 72–132.

¹⁶ Єрмоленко С. Я. Народнорозмовна традиція в літературно-художньому мовленні (на матеріалі сучасної української прози) // Питання мовної культури. — 1968. — Вип. 2. — С. 14–32; Єрмоленко С. Я. Сучасна літературна мова і діалекти // Рідне слово. — 1972. — Вип. 6. — С. 6–18; Єрмоленко С. Я. Авторська модальність оповіді Григора Тютюнника // Григор Тютюнник : тези доп. респ. наук.-практ. конф., присвяч. 60-річчю від дня народження письменника. — Луганськ, 1991. — С. 67–68.

¹⁷ Єрмоленко С. Я. Синтаксис прози Євгена Пашковського в контексті когнітивної лінгвістики (на матеріалі роману «Щоденний жезл») // Наук. вісн. Чернів. ун-ту : Сер. «Слов'янська філологія». — 2002. — Вип. 146–147. — С. 21–31.

Женчикок-бренчикок вилітає,
Високо ніженьку підіймає.
Якби то набито, — ніженьку пробито.
В зеленім лугу бери собі другу!

Ой до схід сонечка женчик схопивсь,
Росою чистою женчик умивсь...
(З народної пісні).

Опрацьовано численні тексти народних пісень — пам'яток усної української культури в записках Осипа та Федора Бодянських, Лесі Українки, Марка Вовчка, Михайла Павлика, Михайла Максимовича, Софії Тобілевич, Зоріана Доленгі-Ходаковського, Явдохи Зуїхи, а також тематичних, багатожанрових і регіональних збірань. По-новому осмислено й мову сучасної поезії, прози, стилістика яких живиться з народнопісенних джерел. Текст монографії «Фольклор і літературна мова» (1987) пронизаний мовоукраїнознавчим змістом, що розширив теорію функціонально-стильової природи літературної мови і започаткував новий напрям — лінгвофольклористику.

Рецензенти високо оцінили новітню працю Світлани Яківни, що стала «грунтовним науковим дослідженням на межі лінгвостилістики й поетики, де розглядається одне з основних питань і стилістики, і історії літературної мови — фольклор як джерело літературної мови, як компонент стилістичної системи сучасної мови і як стимулятор розвитку внутрішніх можливостей літературної мови, збагачення її авторськими новотворами з фольклорним забарвленням»¹⁸. Велике теоретичне значення, змістовність, новизну практичних питань лінгвостилістичного аналізу фольклорних та авторських текстів визначило й те, що в цій праці «вперше в українському мовознавстві висвітлено питання про культурно-історичну та мовоукраїнознавчу значущість фольклоризмів»¹⁹.

Грунтовний, дохідливий виклад фундаментальних питань варіантності народнопісенної мови, народнопісенної фразеології, фольклорної синоніміки, символізму, семантико-синтаксичних зв'язків складників пісенного словника і їхньої здатності утворювати усталені формули, розкривати внутрішню форму через можливості словотворення, асоціативні, контекстуальні відношення, насиченість текстів народних пісень мовно-естетичними знаками української культури визначив не лише авторитетність монографії «Фольклор і літературна мова». Ці думки вклалися в ширші концепції. Спочатку — в монографії «Нариси з української словесності» (1999), де лінгвофольклорознавчий розділ вписаний у теорію цілісного погляду на українську мову як частину історії та долі українського народу, природного буття людини, її мовного саморозкриття і саморозвитку, самовираження і самовдосконалення через складні етнопсихолінгвальні механізми мовно-естетичної освіти — у родині, в дитячому садку і в школі, у церкві, на мистецьких майданчиках. Згодом — у монографії «Мова і українознавчий світогляд» (2007): заглиблення в народнопісенну й міфопоетичну семантику слова слугують обґрунтуванням культури як одного з концентрів українознавства, як універсального духовного середовища — комунікативного, пізнавального, емоційно-оцінного. Ще один вагомий лінгвофольклорознавчий акцент засвідчує монографія «Мовно-естетичні знаки української культури» (2009), де мова фольклору представлена як код колективного світосприйняття,

¹⁸ Мацько Л. «Квітни мово наша рідна» // Друг читача. — 1988. — 5 трав.

¹⁹ Калашиник В., Юрченко О. Невичерпне джерело літературної мови. [Рец. на:] Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. — К., 1987. — 246 с. // Мовознавство. — 1989. — № 2. — С. 71–72.

глибинна народна пам'ять, складник вертикального контексту національної культури, джерело інформації та образності, що заслуговує на активне використання в щоденній комунікації — професійній, побутовій, мистецькій.

Професор С. Я. Єрмоленко стала активним свідком історії становлення такого напрямку лінгвоукраїністики, як культура мови, і активним учасником розширення концептуального змісту цього ключового поняття теорії та практики літературно-мовного життя.

На початку 60-х рр. минулого століття відбулася Республіканська нарада «Питання культури мови». Саме в ті роки працівники радіо почали тісно співпрацювати з Інститутом мовознавства АН УРСР. У радіокомітеті регулярно проводили навчання-зустрічі мовознавців і дикторів, редакторів передач. Але найтривалішою, найтіснішою і найпредметнішою виявилася співпраця Інституту з редакцією радіопередачі «Слово про слово». Її багаторічним редактором була Н. К. Бойко (автори — В. М. Русанівський, С. Я. Єрмоленко). Це був формат літературно-художньої передачі з відповідним музичним оформленням. Українське мовлене слово доносив ефір у найвіддаленіші куточки України, еднаючи мовців і витворюючи ідеал гарної, вишуканої, або, як тепер кажуть, елітарної літературної мови. Естетика радіомовлення, дібрані взірцеві тексти створювали позитивне психоемоційне тло для сприйняття і засвоєння літературної норми. Адже передача «Слово про слово», з одного боку, пропонувала художньо-естетичні зразки мови, а з другого, — давала відповіді на конкретні питання мовної практики, спричинені хитанням літературної норми, тенденціями її розвитку, стильовими особливостями, стилістичною функцією варіантів. Прикметно, що відповіді так само були побудовані на використанні художнього стилю, мови фольклору. Апелюючи до словників, де закріплена норма, автори радіоматеріалів знову-таки звертаються до художнього слова. Тобто естетичний принцип виявився визначальним у культивуванні й усталенні норми. І це закономірно. «Коли тексти звучать не як правило, що його треба завчити, а як невимусшене слововживання, то вони найдієвіші в процесі засвоєння літературної норми», — це одне з часто повторюваних тверджень Світлани Яківни.

За матеріалами зворотного зв'язку радіопередачі «Слово про слово» із слухачами В. М. Русанівський та С. Я. Єрмоленко підготували науково-популярне видання «Життя слова» (1978). Майже через півстоліття можна побачити, що порушувані тоді питання культури мови є актуальними й сьогодні.

Світлана Яківна у 70–80-х рр. активно виступала на радіо, з лекціями у вищих навчальних закладах, перед громадськістю, на наукових конференціях, була й ведучою телевізійної передачі «Живе слово» (редактор — К. П. Розстальна). Усі старші співробітники Інституту пригадують круглі столи, бесіди, зустрічі з працівниками редакцій насамперед радіо, менше — телебачення, журналів «Дніпро», «Вітчизна», під час яких мовознавці відстоювали ті чи інші норми наголошування, вимовляння, побудови фраз, речень. Журналісти були зорієнтовані на культ книжки, а отже, писемного стандарту, який вимагає більшої чіткості, ніж усна літературна практика. Час, усні формати спілкування, вимоги до мови дикторів актуалізували увагу на лексикографічному проєкті «Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник» (1973), співавтором якого стала і Світлана Яківна.

У цей період вона відвідала у складі делегації Канаду, беручи участь у Шевченківських читаннях. Поїздки з письменником Р. Лубківським та д. філол. н. В. Бородіним зініціював університет Британської Колумбії і професор Ганна Польова

з Ванкувера, а організувало товариство «Україна» в Києві. Були виступи в університетах Едмонтона, Вінніпега, Торонто, Оттави та Монреаля. Канадський український тижневик «Життя і слово» від 24 лютого 1986 р. писав про С. Я. Єрмоленко як дослідника, залюбленого в народнописанне слово, мовотворчість Шевченка, які дають їй життєдайну снагу, як про активного викладача спецкурсів зі стилістики в Київському державному університеті, лектора, якого запрошують у вищі України (Вінницький педагогічний інститут, Львівський державний університет імені Івана Франка). Журналістка створила образ людини дієвої, запитаної. І стаття називалася «Живе слово Світлани Єрмоленко».

Перші опубліковані консультації про правопис часток розширив жанровий діапазон науково-практичних порад науковця: численні виступи перед широкою аудиторією — усні розповіді та друковані інтерв'ю, замітки, розвідки з питань культури мови в часописах «Літературна газета», «Літературна Україна», «Робітничка газета», «Трибуна лектора», «Друг читача», «День», «Слово про-світи», у журналах для освітян «Українська мова і література в школі», «Урок української», «Вивчаємо українську мову і літературу в школі», навіть у відривному «Українському народному календарі. 2005», а особливо — матеріали в науково-популярному щопіврічнику «Культура слова».

Своєрідною відповіддю на запити щодо слововживання став «Словник труднощів української мови» (1990) (упорядники: Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Пазяк, О. Сербенська, З. Терлак), що побачив світ за редакцією С. Я. Єрмоленко. Його не обійшли увагою користувачі: «Це “перша ластівка” у піднесенні культури української мови...»²⁰.

Складною була і залишається нині робота Світлани Яківни як члена Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України. На одні з дражливих, дискусійних питань мовного життя вона виважено відповідає: «Для освічених, культурних людей має бути один закон — чинний правопис. Його ніхто не відміняв. Цей мовний закон, звичайно, не всіх задовольняє, але ж це закон. Новації у правописний кодекс треба вводити поступово, не роблячи водночас неграмотними тисячі чи мільйони людей. Робота над правописом має бути постійна. І цим повинні займатися тільки фахівці-мовознавці». А у статтях ще уточнює: «[...] правопис не може затверджуватися на референдумах; зміни в ньому мають бути лише часткові, виражені, такі, що не руйнують ні графічного, ні звукового образу національної мови»²¹; «Графічний образ української мови створюється тривалою писемно-літературною практикою, традицією писемних стилів, якими володіють освічені носії мови»²².

На межі 80–90-х рр. відділ культури мови Інституту мовознавства АН УРСР на чолі зі Світланою Яківною готує довідник «Культура української мови» (1990), який виявив новітній підхід до укладання праць з культури мови — відстоювання широкого розуміння культури мови як напряду, що об'єднує практичні засади літературно-мовного життя і теорію часово-просторового наповнення текстів. Такої позиції дотримувалися ще автори вже згаданого видання «Сучасна українська літературна мова. Стилїстика» (С. 51–54), але саме щопіврічник «Культура слова» і названий довідник унаочнюють цей визначальний постулат академічної науки.

²⁰ Воловик Л. Перелік варто розширити // Друг читача. — 1990. — 26 квіт.

²¹ Єрмоленко С. Я. Зміни закономірні, поступові, але не революційні // Мовознавство. — 1995. — № 1. — С. 32–34.

²² Думки про правопис // Культура слова. — 1993. — Вип. 44. — С. 3–9 (у співавт.).

З початку 90-х рр. Світлана Яківна одним з пріоритетних завдань у роботі відділу стилістики та культури мови в Інституті української мови НАН України вважає надання письмових та усних консультацій з культури мови у зв'язку з активними процесами в сучасній мовній практиці, які потребують нормалізації та кодифікації. Щодня і аспіранти, і молодші, і старші, і провідні наукові співробітники відділу відповідали на телефонні й письмові запити, фіксували у спеціальних журналах консультації. Це дало практичний матеріал колективу співробітників (Н. Я. Дзюбишина-Мельник, Н. С. Дужик, С. Я. Єрмоленко, К. В. Ленець, Л. О. Пустовіт, Н. Г. Сидяченко, Л. О. Ставицька, Н. М. Сологуб, С. Г. Чемеркін), щоб підготувати два видання довідника-порадника «Культура мови на щодень» (1998 та 2000 років), згодом, 2005 р., — «Довідник з культури мови» (С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, Н. М. Сологуб, Г. М. Сюта, С. Г. Чемеркін). Найсучасніший формат цих порад — електронна інформаційно-довідкова система «Культура мови на щодень» та CD «Говоримо і пишемо зразковою українською мовою»²³.

Значною заслугою в розвитку науки про культуру мови є статті і розділи в індивідуальних і колективних монографіях, де висвітлено сучасні погляди на феномен літературної мови — репрезентантки національної єдності, суспільно важливого, соціально престижного різновиду національної мови, знаряддя інтелектуального розвитку суспільства; на оновлення й обґрунтування реєстру критеріїв літературної норми (зовнішні — соціально-культурні, внутрішні — системні) і понять для їх означення (символічна / прагматична, сильна / слабка норма)²⁴.

Саме щоденна спостережливість, уміння чути і відчувати щонайменші зміни в мові, у культурі спілкування, прийняти новітні тенденції в оцінках мовної діяльності, неспішність у висновуванні, коректна організація копіткої роботи співробітників відділу, креативний підхід до структурування праць, вивіряння на колегах сучасних назв майбутніх видань і стали запорукою праці в напрямку культури мови.

Вагома практична робота С. Я. Єрмоленко з культивування української літературної мови в попередні десятиліття прислужилася для теоретичних узагальнень у контексті розвитку вже накресленого широкого розуміння культури мови, суть якого зазначено вище. Публікації Світлани Яківни охоплюють, крім власне нормативного, соціолінгвістичні, етнопсихологічні аспекти спілкування,

²³ Говоримо і пишемо зразковою українською мовою / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, Т. А. Коць та ін. — <http://www.kuchma.org.ua/fund/exhibitions/7073/>.

²⁴ Єрмоленко С. Я., Дзюбишина-Мельник Н. Я. Нові тенденції у загальнолітературній нормі української мови // *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy środkowej i wschodniej*. — Opole, 1993. — S. 199–204; Єрмоленко С. Я. Проблема норми в сучасній українській мові // *Stylistyka a pragmatyka*. — Katowice, 2000. — С. 252–261; Єрмоленко С. Я. Соціальна престижність української мови: сучасний комунікативний простір // *Вивчаємо українську мову і літературу*. — 2005, листоп. — С. 2–4; Єрмоленко С. Я. Літературна норма в аспекті мовної свідомості // *Життя — у слові* : 36. наук. праць на пошану академіка В. М. Русанівського. — К., 2011. — С. 379–390; Єрмоленко С. Я. Диференційні ознаки літературної мови // *Літературна норма і мовна практика* / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик та ін.; відп. ред. С. Я. Єрмоленко. — Ніжин, 2013. — С. 6–20; Єрмоленко С. Я. Критерії літературної мови // *Там же*. — С. 20–31; Єрмоленко С. Я. Літературний стандарт у контексті мовної свідомості українців // *Там же*. — С. 31–41; Єрмоленко С. Я. Просторова і часова глибина літературної норми // *Там же*. — С. 65–73; Єрмоленко С. Я. Символічна і прагматична мовна норма // *Там же*. — С. 255–266; Єрмоленко С. Я. Сильна і слабка мовна норма // *Там же*. — С. 266–275; Єрмоленко С. Я. Рефлексія над літературною нормою // *Там же*. — С. 275–286; Єрмоленко С. Я. Мовна культура і мода // *Там же*. — С. 286–291.

акцентують на вагомості національно-культурного виховання мовної особистості, на формуванні у мовців образу рідної мови, втіленого в конкретних знаках української культури²⁵. Останнє поняття дослідниця розвиває паралельно в концепції мовно-естетичних знаків національної культури, яка спаєє три напрями її лінгвостилістичних, культуро- й текстоцентричних праць — лінгвофольклористичний, лінгвоукраїнознавчий та лінгвософський.

Показовим у творчій біографії С. Я. Єрмоленко був 1994 рік. З-поміж інших побачили світ три статті, що на наступні десятиліття визначили напрями її наукових пошуків і здобутків. Ідеться про тези «Мовно-естетичні знаки національної культури» і публікації «Українська мова в системі українознавства», «Теоретичні засади викладання державної мови»²⁶.

Отже, щодо першого із зазначених матеріалів, то оприлюднену ідею — запровадження й концептуалізацію поняття «мовно-естетичний знак національної культури» — варто кваліфікувати як плід тривалої теоретико-практичної роботи в галузі стилістики художнього тексту, опрацювання великого масиву поетичних, прозових, драматургічних текстів у вимірі естетизації національної мови. У викладі дослідниці можна визначити кілька найзагальніших теоретичних тверджень щодо цього феномену.

По-перше, типологічні. Одні з них пов'язані з естетизацією виражального ресурсу загальноновживаної мови і формуванням у ній специфічного поетичного словника, з обґрунтуванням основних функцій поетичної мови, спрямованих на конкретно-чуттєве зображення світу та його емоційно-оцінного осмислення, на актуалізацію семантичних процесів на всіх рівнях мови²⁷. Другі — з обґрунтуванням ролі естетичного критерію літературної мови у складі зовнішніх (соціально-культурних) чинників її становлення і розвитку²⁸. Треті — з диференціацією стильових і стилістичних процесів естетизації²⁹. Четверті — з окресленням жанрово-стильових особливостей естетизації в мові прози, поезії, драми³⁰.

По-друге, історичні. У трактуванні Світлани Яківни художній текст, що сягає глибин історії літературної мови та обширів індивідуально-авторської прак-

²⁵ Єрмоленко С. Я. Культура української мови // Мова. Людина. Суспільство.— К., 1977.— С. 103–112; Єрмоленко С. Я. Культура мови і час // Культура української мови : Довідник / С. Я. Єрмоленко та ін.; ред. В. М. Русанівський.— К., 1990.— С. 8–17; Єрмоленко С. Я. Образ рідного слова у мовному вихованні // Там же.— С. 26–32; Єрмоленко С. Я. Культура мови // Українська мова : Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін.— К., 2000.— С. 263–265 та ін.

²⁶ Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки національної культури // Язык и культура : Тез. докл.— К., 1994.— С. 15–16; Єрмоленко С. Я. Українська мова в системі українознавства // Вісн. Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка : Українознавство.— 1994.— Вип. 1.— С. 182–192; Єрмоленко С. Я. Теоретичні засади викладання державної мови // Мовна дійсність в Україні: проблеми, перспективи.— Вінниця, 1994.— Ч. 1.— С. 16–18.

²⁷ Єрмоленко С. Я. Мінливе і вічне слово поезії. Проблеми аналізу тексту в сучасній науці // Культура слова.— 1996.— Вип. 48–49.— С. 38–45; Єрмоленко С. Я. Актуалізація // Українська мова : Енциклопедія.— 3-є вид.— К., 2007.— С. 14; Єрмоленко С. Я. Поетична мова // Там же.— С. 521–522; Єрмоленко С. Я. Художній стиль // Там же.— С. 812–813.

²⁸ Єрмоленко С. Я. Критерії літературної мови.— С. 20–31.

²⁹ Єрмоленко С. Я. Про вживання понять «стильовий» і «стилістичний» // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики.— К., 1972.— С. 123–135.

³⁰ Єрмоленко С. Я. Народнорозмовна традиція в літературно-художньому мовленні.— С. 14–32; Єрмоленко С. Я. Сучасна літературна мова і діалекти.— С. 6–18; Єрмоленко С. Я. Розвиток художнього стилю.— С. 72–132; Єрмоленко С. Я., Пустовіт Л. О., Ставицька Л. О. та ін. І. Нечуй-Левицький: портрет, пейзаж // Укр. мова і літ. в шк.— 1988.— № 10.— С. 61–65 (); Єрмоленко С. Я. Сучасна тональність слова Б. Харчука // Культура української мови : Довідник / С. Я. Єрмоленко та ін.; ред. В. М. Русанівський.— К., 1990.— С. 263–267.

тики, постає як один з важливих критеріїв становлення літературної норми³¹ та диференціації в ній динамічної стильової поетичної (художньої)³², жанрово-стильової норми³³, підвладної часово-просторовій параметризації³⁴ та мовно-естетичній канонізації³⁵. В інших публікаціях тексти цього функціонального різновиду літературної мови — засоби формування і форма відображення мовно-естетичних смаків соціуму, його художньо-естетичних цінностей³⁶, виразники національної свідомості, мови як духовного коду нації³⁷. С. Я. Єрмоленко для дослідницької парадигми «мова і час» розробила методику мовно-стилістичного аналізу макро- і мікроструктур тексту, запровадивши у стилістику моделювання лексико-семантичного поля³⁸, мовно-речового (мовно-предметного) та мовно-психологічного часового зрізів³⁹.

По-третє, лінгвософські. Світлана Яківна в останні роки продукує ідею філософії мови письменника як сучасну інтерпретативну модель аналізу мовосвіту митця: не за рівневими одиницями та системою тропів, а з оперуванням поняттями концептів-мотивів, співвідносних з поняттями лексико-семантичних, лекси-

³¹ Жанри і стилі в історії української літературної мови / Відп. ред. С. Я. Єрмоленко. — К., 1989. — 288 с.; Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки національної культури в історії літературної мови // Мовознавство. — 2007. — № 4–5. — С. 3–12.

³² Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: стилістика і культура мови. — К., 1999. — С. 301.

³³ Іжакевич Г. П., Пилинський М. М., Єрмоленко С. Я. Розвиток мовно-виражальних засобів жанру оповідання у слов'янських мовах (на матеріалі російської, української, білоруської, польської мов) : Доп. на VIII Міжнар. з'їзді славистів (Загреб–Любляна). Вересень, 1978. — К., 1978. — 40 с.

³⁴ Єрмоленко С. Я. Літературна норма в часовому і просторовому вимірі // Культура слова. — 2001. — Вип. 57–58. — С. 3–9; Єрмоленко С. Я. Просторова і часова глибина літературної норми // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка. — С. 29–34; Єрмоленко С. Я. Просторова і часова глибина літературної норми // Літературна норма і мовна практика. — С. 65–73.

³⁵ Єрмоленко С. Я. Творчість Панаса Мирного в історії української літературної мови // Вісн. Полтав. держ. пед. ін-ту ім. В. Г. Короленка : Сер. «Філол. науки». — 1999. — Вип. 2(6). — С. 103–108; Єрмоленко С. Я. Глибини мови і стилю «Енеїди» Івана Котляревського // Рідний край. — 2003. — № 2(9). — С. 54–62; Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичний канон художньої прози Михайла Коцюбинського // Культура слова. — 2014. — Вип. 81. — С. 6–15; Єрмоленко С. Я. Народнорозмовна основа мовно-естетичного канону поезії Тараса Шевченка // Укр. мова. — 2015. — № 4. — С. 26–35; Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичний канон поезії Тараса Шевченка в українській літературній мові // Stylistyka. — Opole, 2016. — S. 499–512; Єрмоленко С. Я. Нове прочитання творів української класичної літератури // ХХ–ХХІ століття: жанрово-стильові й лінгвістичні метаморфози в українській мові та літературі / С. Я. Єрмоленко, Т. А. Коць, Г. М. Сюта та ін. — Оломоуць, 2016. — С. 125–142; Єрмоленко С. Я. Естетичний канон літературної мови // Територія мови Тараса Шевченка / С. Я. Єрмоленко, Г. М. Вокальчук та ін.; за ред. С. Я. Єрмоленко. — К., 2016. — С. 95–166.

³⁶ Єрмоленко С. Я. Національна свідомість і виховання української мовної особистості // Мовознавство : Тези та повідомл. III Міжнар. конгр. українців. — Х., 1996. — С. 224–229; Єрмоленко С. Я. Ціннісний критерій кодифікації літературної норми // Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія» : Сер. «Філологія». — 2014. — Вип. 50. — С. 3–7.

³⁷ Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд. — К., 2007. — С. 50; Єрмоленко С. Я. Висока естетика поетичного слова Ліни Костенко // Культура слова. — 2010. — Вип. 73. — С. 6–16; Єрмоленко С. Я. Етнокультурний і соціальний зміст художньої оповіді Івана Нечуя-Левицького // Культура слова. — 2013. — Вип. 79. — С. 6–15; Єрмоленко С. Я. «Садок вишневий коло хати» — символ української ідентичності // Культура слова. — 2014. — Вип. 80. — С. 50–59.

³⁸ Єрмоленко С. Я. Мова сучасної української есеїстики // Жанри і стилі в історії української літературної мови / Відп. ред. С. Я. Єрмоленко. — К., 1989. — С. 226–264.

³⁹ Єрмоленко С. Я. «Серце скапує в слово...» (етюд про стиль Б. Харчука) // Культура слова. — 1990. — Вип. 37. — С. 5–10.

ко-асоціативних полів. З таким підходом дослідниця відкриває нові можливості вивчення мови Т. Шевченка, П. Тичини⁴⁰.

У процесі пошуку методологічного інструментарію вивчення феноменів літературно-мовного процесу С. Я. Єрмоленко розвинула академічну стратегію (див. вище формулювання І. К. Білодіда) осмислення ключового поняття стилістики — стилю: «Стиль — це різновид творчої мовної діяльності, *тип мовомислення* (виділення наше. — С. Б.), мовної поведінки в різних колективно усвідомлених ситуаціях спілкування. У центрі розуміння динамічної моделі стилю — людина, яка і породжує, і сприймає (декодує) стильові різновиди мови»⁴¹.

Саме історичний контекст стилістики фольклорного та художнього тексту став підґрунтям для запровадження поняття «мовно-естетичний знак національної культури» на позначення упізнаваних, відтворюваних і здатних до трансформації при збереженні семантико-асоціативного стрижня мовних форм — слів, словосполучень, фраз⁴². У глибоких, інформативно-пізнавальних та емоційно наповнених статтях, підрозділах монографій Світлана Яківна закарбувала мовно-естетичне наповнення концептуальних для української культури словесних образів — *земля, хата, людина, терен, сон, вітер, слово, розмова*⁴³. Крім цього, статус знака культури в теорії дослідниці отримали й літературні тексти, афоризми⁴⁴; їхня соціально-культурна мотивованість (набувають статусу комуніката) особливо важлива в сучасному інформаційному полі, яке створюють ЗМІ⁴⁵.

З 1991 р. С. Я. Єрмоленко починає активно співпрацювати з Опольським університетом та професором Ст. Гайдою. Вона відвідує конференції, бере участь у пленарних засіданнях, у міжнародних проектах, працює в редколегії міжнародного видання «*Stylistyka*», у Міжнародній комісії з розвитку слов'янських літературних мов. На конференціях у Польщі Світлана Яківна набуває важливого досвіду фахових дискусій, доносить продюковані в Україні ідеї в галузі стилістики та культури мови⁴⁶. Завдяки цим контактам, по-перше, за кордоном знають щопіврічник «Культура слова», по-друге, започатковано біографічний кодифікаційний проект «Українська лінгвостилістика ХХ — поч. ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела» (2007) (у Польщі подібна ідея змодерована у виданні «*Przewodnik po stylistyce polskiej*» (1995, наук. ред. Ст. Гайда),

⁴⁰ Єрмоленко С. Я. Філософія мови Тараса Шевченка // Укр. мова.— 2014.— № 2.— С. 3–18; Єрмоленко С. Я. Філософія мови Павла Тичини // Культура слова.— 2016.— Вип. 84.— С. 14–25.

⁴¹ Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності...— С. 272.

⁴² Єрмоленко С. Я. Там же.— С. 359; Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури.— К., 2009.— С. 6–28.

⁴³ Єрмоленко С. Я. Концептуально-знаковий вимір історії української літературної мови // Лінгвістичні дослідження : Зб. наук. праць.— 2003.— Вип. 10.— С. 12–23; Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури.— С. 245–286; Єрмоленко С. Я. Естетизація слова *терен* у поетичній мові // Слово. Думка. Людина : Зб. наук. праць із актуальних проблем лінгвістики (до 80-річчя від дня народження д. ф. н., проф. Л. А. Лисиченко).— Х., 2008.— С. 51–58; Єрмоленко С. Я. Дума про землю і розмова з землею у мовомисленні М. Стельмаха // Культура слова.— 2012.— Вип. 76.— С. 6–14, та ін.

⁴⁴ Єрмоленко С. Я. Літературні тексти як мовно-естетичні знаки національної культури // Літературна мова у просторі національної культури / Відп. ред. Л. І. Шевченко.— К., 2004.— С. 58–74; Єрмоленко С. Я. Афористика Лесі Українки // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки : Філол. науки.— 1999.— С. 111–115.

⁴⁵ Єрмоленко С. Я. Комунікативні технології і мовна культура журналіста // Вісн. Львів. ун-ту : Сер. «Журналістика».— 2003.— Вип. 23.— С. 22–29.

⁴⁶ Єрмоленко С. Я. Сучасна українська стилістика // *Synteza w stylistyce słowiańskiej* : Materiały konf. z 24–26 IX 1990 r. w Opolu.— Opole, 1991.— S. 205–212.

по-третє, науковці України мають можливість репрезентувати досягнення українського мовознавства, беручи участь у загальнослов'янському проєкті «Najnowsze dzieje języków słowiańskich. 1945–1995». Колективну монографію цієї серії «Українська мова» (Opole, 1999) названо вагомим здобутком українського мовознавства, концептуальною за наповненням, а фрагмент про мову прози 60–80-х рр. ХХ ст., який підготувала С. Я. Єрмоленко, «взірцем в усьому описі художнього стилю, якщо не в усій монографії»⁴⁷.

Широке розуміння культури мови стало кроком до формування концепції української мови як концентру українознавства, інструменту пізнання національної лінгвокультури в її історії, територіальній відмінності, книжно-писемній практиці, етнопсихологічному вираженні та соціальній організації, як засобу освіти і виховання⁴⁸.

1991 р. було засновано Інститут українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (директор — д. філол. н., проф. П. П. Кононенко). Упродовж 1992–2000 рр. Світлана Яківна, не залишаючи роботи в Інституті української мови НАН України, очолювала відділ української мови. З українознавчим напрямом у неї пов'язана і поїздка до Франції (2008). Це були уроки української мови для учнів 5–7 класів в Українській школі мистецтв у Парижі. Не втрималася вона і від спокуси поділитися «своїм Шевченком» перед українською громадою Сан-Дієго (США, 2016) — дітьми й батьками «Рідної школи».

У колі однодумців-фундаторів українознавчих студій С. Я. Єрмоленко осмислює концепцію історії української мови, відбираючи нові джерела вивчення мови для упорядкування й видання хрестоматії «Історія української мови» (співавтор — А. К. Мойсієнко), випрацьовує концепцію української мови в системі українознавства і викладає її в комплексній монографії-посібнику, монографії-підручнику «Нариси з української словесності (стилістика та культура мови)» (1999), яку швидко назвуть новаторською, ґрунтовною, унікальною, а стиль автора «доступною науковістю», адже мова монографії легка, діалогічна, наповнена термінологічною синонімікою, метафорикою і в той самий час енциклопедична⁴⁹.

Саме завдяки активній роботі в лінгвоукраїнознавчій галузі професор Єрмоленко відкрила читачам націо- та культуроцентричні сентенції, концепції Івана Франка, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Івана Огієнка, Юрія Шевельова та ін.

Мовоукраїноцентризм науково-дослідної роботи Світлани Яківни вимагав паралельного осмислення соціолінгвістичних проблем⁵⁰. І їхній зміст, детермінованість державотворчими, навчально-освітніми чинниками доносила дос-

⁴⁷ Карпенко Ю. Найновіші ідеї... [Рец. на:] Najnowsze dzieje języków słowiańskich : Українська мова / Red. nauk. S. Jermolenko.— Opole, 1999.— 345 с.) // Мовознавство.— 2001.— № 2.— С. 77–80.

⁴⁸ Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд.— К., 2007.— 444 с.; Єрмоленко С. Я., Мацько Л. І. Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови // Початк. шк.— 1995.— № 1.— С. 33–37; Єрмоленко С. Я. До українознавства через культуру слова (українознавство у щопіврічнику «Культура слова») // Українознавство.— 2008.— Ч. 3.— С. 81–87.

⁴⁹ Крупа М. [Рец. на:] Єрмоленко Світлана. Нариси з української словесності.— К., 1999.— 431 с. // Мовознавство.— 2000.— № 2–3.— С. 79–82.

⁵⁰ Єрмоленко С. Я. Мова — наша національна ознака // Укр. мова та літ.— 1997.— № 14(30).— С. 11; Єрмоленко С. Я. Мова як суспільне явище. Державотворча функція мови // Укр. мова та літ.— 1997.— № 7(23).— С. 6–7; Єрмоленко С. Я. Мова і держава // Вітчизна.— 1998.— № 1.— С. 118–121; Єрмоленко С. Я., Ставицька Л. О. Знову про мову і політику // Слово Просвіти.— 2009.— № 36, 10–16 верес.— С. 2.

лідниця в різний спосіб — беручи участь у наукових форумах, узагальнюючи соціолінгвістичні моніторинги⁵¹, співпрацюючи з П. П. Кононенком, австрійською дослідницею-соціолінгвістом з Інституту славистики Віденського університету Юліане Бестерс-Ділгер, актуалізуючи соціальні акценти в лексикографічних джерелах, що відбивають історію української культури, історію соціальних катаклізмів (голод, голодомор 30-х рр. XX ст.)⁵².

Пожвавилася від середини 90-х і словникарська праця С. Я. Єрмоленко. Вона спрямовує роботу співавторів над створенням перекладних («Нового російсько-українського словника-довідника» (1996); «Нового російсько-українського словника-довідника юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери» (1998); «Англо-українського бізнес-словника» (2002); «Українсько-англійського словника: Економіка. Фінанси. Банки. Інвестиції. Кредити» (2003)) словників, пише статті до спеціалізованого видання «Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів» (2001) та ін. Як лексикограф, вона продукує концепції цих словників, викладених у передмові, залучає наймодерніші, а почасти новаторські, способи формування словникових гнізд, охоплює пильним, гострим редакторським оком сучасне життя кожного слова і словосполучення. Наприклад, у короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів вона вперше подала терміни стилістики й соціолінгвістики, розширила термінологічні поняття з історії мови. Далі ці статті було значно розширено в енциклопедії «Українська мова» (2000, 2004, 2007 рр. видання).

Окрема сторінка — стилістична лексикографія. Спочатку побачив світ «Словник епітетів української мови» (1998) (у співавторстві з С. П. Бирик та Л. О. Пустовіт)⁵³. Згодом реєстр словника збільшили до 340 слів-іменників на основі оновленої картотеки цитованого матеріалу (художні, публіцистичні, наукові та науково-популярні тексти від І. Котляревського й до наших днів)⁵⁴.

Наприкінці 70-х років С. Я. Єрмоленко зацікавлюється ще одним напрямом — лінгводидактикою. Спочатку у творчому колективі з В. М. Русанівським і М. М. Пилинським (готують п'ять перевидань від 1978 р. до 1991 р. підручника для середньої школи «Українська мова»). Продовжила вона таку роботу у співпраці з учителем-практиком В. Т. Сичовою та редактором видавництва «Грамота» М. Г. Жук (від 2005 р. готують підручники з української мови для 5–11 класів). Світлана Яківна сформулировала та дотримується концепції сучасного підручника⁵⁵, насиченого українознавчою інформацією як у плані дібраних текстів, так і в плані використання методологічного прийому розмови — про художників, про фразеологізми, крилаті вислови, етносимволи тощо. У зв'язку з цим важко переоцінити пізнавально-виховний зміст такої рубрики в підручнику, як «І пензлем, і словом».

Засадничими у вимірі лінгводидактики стали й науково-дослідна робота «Українознавчий зміст підручників з рідної мови для загальноосвітніх навчальних

⁵¹ Соціолінгвістичний моніторинг мовою статистики / С. Я. Єрмоленко, С. А. Яременко, С. А. Гривко; за ред. А. Ю. Пономаренко. — К., 2006. — 96 с.

⁵² Єрмоленко С. Я. Штрихи до соціального портрета українців (за матеріалами тлумачних словників) // Лінгвістика : Зб. наук. праць. — 2003. — Вип. 1. — С. 37–44.

⁵³ Бирик С. П., Єрмоленко С. Я., Пустовіт Л. О. Словник епітетів української мови / За ред. С. Я. Єрмоленко. — К., 1998. — 431 с.

⁵⁴ Єрмоленко С. Я., Єрмоленко В. І., Бирик С. П. Новий словник епітетів української мови / За ред. С. Я. Єрмоленко. — К., 2012. — 488 с.

⁵⁵ Єрмоленко С. Я. Концепція створення підручників «Українська мова» для 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів // Українознавство. — 2012. — № 4 (45). — С. 276–279.

закладів» (2007–2009 рр.), й обґрунтування можливостей електронного підручника (співавтори проєкту С. Г. Чемеркін, А. Ю. Пономаренко, В. В. Шляхова, 2010).

Науковий і навчально-педагогічний напрями в діяльності Світлани Яківни тісно переплетені. Вона — Вчитель, який уміє донести думку, вмє бути переконливою, цікавою для слухача і читача, завоювати аудиторію чіткою логікою, доступною розповіддю, осмисленим поданням думки, ерудованістю, вільним оперуванням фактами. З її мови легко, як з долоні, взяти Слово в його сьогоденні та історії, в житті, рухові, розвиткові... Вона — Вчитель для багатьох учнів (а серед них уже 8 докторів та 35 кандидатів філологічних наук), колег, тих, хто очікує на нові зустрічі з нею у школах, вишах, на всеукраїнських і міжнародних наукових форумах.

За вагомий внесок у розвиток філологічної науки, зокрема теорії та практики української стилістики, культури мови, словесності, граматики, історії мови, соціолінгвістики, лінгводидактики 2009 р. Світлану Яківну удостоєно почесного звання члена-кореспондента Національної академії наук України. Саме в цих напрямках лінгвоукраїністики виявився талант, невтомна працелюбність, цілеспрямованість знаного в Україні та за її межами науковця, на ниві словесності вона здобула й щиро передала філологам безцінний досвід творчого пізнання, вимогливості до стилю висловлення, філософського осмислення мовного життя.

Хоч скільки статей написала і ще опублікує Світлана Яківна, скільки створила монографічних концепцій і ще народжуватиме нові ідеї, але у свідомості прихильників її теорій, учнів залишаться афористичні твердження: *Ми, українці, маємо прийти у світ зі своїм доробком — створити його і назвати по-своєму! На цій землі скрізь і завжди повинна звучати українська мова! Мова має не роз'єднувати, а єднати, лишатися найповнішим і найтоншим духовним зв'язком різних поколінь українського народу на різних його землях!*

S. P. BYBYK

PROFESSOR SVITLANA YAKIVNA YERMOLENKO

The article highlights the life and career of the famous Ukrainian scientist, outlined the contribution of the scientist to the development of Ukrainian linguistics — of the linguistic stylistics, folklore language, history of the literary language, lexicography and lingvopedagogic methods of language learning and culture of speech. The article noted the role of the researcher in promoting conceptual and symbolic content of the texts of the Ukrainian literary language and folk songs.

Key words: S. Ya. Yermolenko, Ukrainian language, linguistic stylistics, folklore language, Ukrainian studies, lexicography, history of the literary language, culture of speech.

ЛІНГВОСТИЛІСТИКА В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА

...Мова функціонує не тому, що вона система, а навпаки, вона система тому, що виконує свою функцію і має певну мету.

Е. Косеріу

У статті йдеться про статус лінгвостилістики як окремої галузі мовознавства; про категорії лінгвостилістики, визначення стилю, стилістичних функцій мовних одиниць і системи функціональних стилів літературної мови. Обґрунтовано зміну наукової парадигми лінгвостилістичних досліджень, пов'язану з інтегруванням стилістики й текстології, стилістики і гуманітарних наук — філософії, психології, культурології.

Ключові слова: лінгвостилістика, структурна й функціональна стилістика, категорія стилю, система функціональних стилів, історія літературної мови, жанрово-стильова диференціація мови, метод інтерпретації тексту.

Сучасні лінгвістичні теорії (пор. лінгвістика когнітивна, прагматична, комунікативна тощо), спроектовані на різні дефініції мови, детермінують особливий статус лінгвостилістики як галузі загального мовознавства, яка має свій об'єкт дослідження, методи аналізу стилю й стилістичних мовних явищ. Звернімо увагу, що в середині 50-х років ХХ ст. академік Л. А. Булаховський розглядав лінгвостилістику як окрему галузь загального мовознавства й писав: «Кожна лінгвостилістична настанова, як її уявляють собі тепер ті, хто вкладає в поняття лінгвостилістичного аналізу щось специфічне, одмінне від просто лексики і граматики, з одного боку, і літератури, з другого, має забезпечити глибше розуміння їх зв'язку між собою в конкретних фактах, що ними репрезентуються у відповідному аналізованому науковцем тексті»¹. Перелічуючи проблеми загального мовознавства, Л. А. Булаховський розрізняв науку про факти і науку про закони, виокремлював такі розділи мовознавства, як психологія мови, філософія мови, називав методи мовознавчих досліджень, наприклад: статично-описовий, експериментальний, історичний, філологічний (коментарно-зіставлювальний), текстологічний, естетичний (щодо лінгвостилістики)². А втім, із сучасної практики викладання навчальних курсів у вишах «Вступ до мовознавства», «Загальне мовознавство», з відповідних посібників не добудемо інформації ні про згадані розділи мовознавства, ні про лінгвостилістику, хоч саме вона найтісніше пов'язана з теорією, філософією мови, з методами дослідження природної мови в її усному й писемному функціонуванні.

¹ Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т.— К., 1975.— Т. 1.— С. 85–86.

² Там же.— С. 100.

Коли в лінгвістичних дискусіях про системний характер мови і про співвідношення системи з функціональною роллю її дискретних одиниць поставало питання про лінгвостилістику, їй або відмовляли в статусі окремого, самостійного мовного рівня (пор. фонологічний, лексико-фразеологічний, граматичний тощо), або розглядали як узагальнювальний рівень (вінець) мовної системи, що ним завершується структура (будова) мови.

Оскільки об'єктом досліджень мовознавців-стилістів тривалий час була мова художніх творів, а мовна практика визначних письменників розглядалася як критерій вироблення, розвитку літературного різновиду національної мови, то в історії української лінгвостилістики середини ХХ ст. переважали праці зі стереотипним формулюванням «Мова і стиль (*назва джерела*)», характерним для лінгвостилістичних досліджень 50–60-х років ХХ ст. Назва віддзеркалювала розуміння того, що існує спільна загальнонародна мова, яку глибоко знає письменник. Він творить засобами цієї мови свій індивідуальний стиль. З такого погляду, мова — це нібито традиційне, спільне для всіх носіїв мови, для мовців, а стиль — новаторське, власне індивідуальне.

Автори пропонували, по-перше, опис одиниць мовного рівня (лексичних, граматичних, фразеологічних), по-друге, характеристику стилістичних функцій спостережуваних мовних явищ. При цьому аналіз стилістичних функцій часто зводився до переказування змісту художніх творів (на жаль, цим хибують і деякі сучасні дослідження художніх текстів). З розвитком теорії мовознавства, коли актуалізувалися поняття «структура», «семантика» щодо одиниць мовних рівнів, змінилися й формулювання наукових проблем на зразок «Структура, семантика і стилістичні функції (*назва обраного об'єкта — одиниці структурного рівня мови*)». Стереотипність назв свідчила про залежність лінгвостилістичного аналізу мовних явищ, які мислилися тільки в контексті панівного в мовознавстві структурного погляду на феномен мови.

Сучасні стилісти простежують зміну наукових парадигм дослідження стилю, обґрунтовують перехід від структуралізму, який мав забезпечити «науковий статус лінгвостилістики» з відповідним визначенням основного об'єкта — *стилю*, з окресленням стилістичних методів, підтверджених точністю застосовуваних статистичних процедур.

Розвиток теоретичної лінгвостилістики в україністиці пов'язаний з підготовкою академічного видання «Сучасна українська літературна мова. Стилiстика» за загальною редакцією академіка І. К. Білодіда. У Вступі («Основні поняття стилістики національної мови») І. К. Білодід пише: «Складовими частинами “системи систем” української мови, як і кожної розвиненої національної мови, є системи (чи рівні): фонологічна, лексико-фразеологічна (і близька до неї семазіологічна), синтаксична, а також стилістична»³. За визначенням автора, стилістика — одна з найважливіших частин мовознавчої науки. У названій праці рівневу стилістику (фоностилістику, стилістику лексико-фразеологічних, морфологічних, синтаксичних засобів) поєднано з функціональною стилістикою, з описом функціональних стилів української літературної мови. Це був час захоплення структурно-математичними методами, що відкривали нові можливості пізнання системи мови, добування нової інформації про диференційні ознаки функціональних, індивідуальних стилів. Хоч кількісні методи скеровували дослідників до точних вимірів, до унаочнення зібраних фактів, а стрижневим у визначенні стилю залишалося словосполучення *вибір (відбір) мовних засобів*,

³ Сучасна українська літературна мова. Стилiстика.— К., 1973.— С. 5.

І. К. Білодід пропонує визначення стилістики з філософсько-естетичним змістом, де наскрізним є зв'язок мови і думки, логічного й естетичного, інтелектуального й емоційно-експресивного. Пор., наприклад, таке його формулювання: «Стилiстика вивчає прийоми відбору, оцiнки мовних засобiв у своєму аспектi, її завдання — навчити мовцiв оволодiти i вмило, майстерно користуватися всiм арсеналом стилiстичних засобiв мови для ясноi, точноi передачi своїх думок, логiчного та естетичного їх формулювання в словi. У цiй сферi має значення не лише стилiстика емоцiйно-експресивного, а й стилiстика iнтелектуального виразу, бо вiдомо, що *стиль — це не тiльки лад слiв, а й певний лад думок, їх логiка, взаємовiдношення слiв i думки* (курсив наш. — С. Є.)»⁴.

Наголошуючи на зв'язку мови і думки, мови і мислення, лінгвісти часто звертаються до тверджень О. О. Потебні, наприклад: «На слово (мову. — С. Є.) не можна дивитися як на висловлення готової думки <...> слово не так засіб висловлення думки, як засіб творення її»⁵. Ці міркування вченого суголосні з висловленням В. Гумбольдта, яке наводить О. О. Потебня: «Мова — засіб передавати не так істину вже готову, як відкривати досі невідому, — щодо того, хто пізнає, становить щось об'єктивне, щодо пізнаваного світу — суб'єктивне»⁶. Пор.: «Сила людської думки не в тому, що слово викликає в свідомості колишні сприймання (це можливо і без слів), а в тому, як саме воно змушує людину користуватися скарбами свого минулого»⁷.

Наголошення на зв'язку мови (слова) і думки, на особливостях сприймання висловленої думки виявилось особливо плідним для філологічних досліджень другої половини ХХ ст., коли лінгвокогнітивні методи вивчення текстів актуалізували проблему семантики мовного знака, декодування, інтерпретації, рецепції текстів. Зокрема, літературознавці, розглядаючи «під мікроскопом» поетичний текст, звертаючи увагу на багаторівневу семантику кожного вислову, незалежно від його образного чи необразного значення, послуговуються поняттям рецептивної поетики. Лінгвостилісти оперують поняттями функціональної стилістики (найширше розуміння лінгвістичної стилістики, пов'язане із стилістичною функцією мовних одиниць, мовних засобів, моделюванням лексико-семантичних полів, вербалізацією концептів, встановленням співвідношення національної та індивідуальної мовних картин світу), а також стилістики тексту, лінгвопоетики тощо.

Для стилістики мовних засобів, або рівневої стилістики, характерне статичне розуміння стилю. Воно передбачає вибір, перелік мовних одиниць (лексичних, морфологічних, синтаксичних, словотвірних), які виконують певні стилістичні функції, мають стилістичне значення чи набувають його. Це значення переважно тлумачать як явище екстралінгвальне, не зумовлене семантикою і структурою власне мовної одиниці. Тому нібито й немає підстав виокремлювати стилістичний рівень серед інших структурних рівнів мовної системи. Вважаючи такі параметри, як вибір, спосіб, принцип організації конструктивними показниками стилю, надаємо перевагу формальним показникам мовної діяльності. Якщо розуміти стиль не як форму втілення певного змісту, а як активну взаємодію змісту і форми, що нерозривні в процесі висловлювання, треба визнати некоректним уживання поняття «вибір мовних засобів» стосовно характеристики стилю. Певний зміст потребує саме такої форми; варіювання форми, зміна її спричиняє виникнення нових змістових нюансів. Думка, народжуючись,

⁴ Білодід І. К. Вибрані праці : В 3 т. — К., 1986. — Т. 3. — С. 25.

⁵ Потебня А. А. Мысль и язык. — К., 1993. — С. 131.

⁶ Там же. — С. 28.

⁷ Там же. — С. 97.

утілюється в певній мовній формі; вона не існує окремо, щоб до неї добирався той чи той стильовий «одяг», а відразу втілюється у стильово зорієнтоване, зумовлене комунікативною метою висловлення.

Відходячи від формалізованого визначення стилю (*вибір мовних засобів*), наголошуємо на способі, типі мовомислення і мовотворення, пор.: «Стиль — різновид творчої мовної діяльності, тип мовомислення, мовної поведінки в різних колективно усвідомлених ситуаціях спілкування. У центрі розуміння динамічної моделі стилю — людина, яка і породжує, і сприймає (декодує) стильові різновиди мови»⁸. Динамізм стилю детермінований співвідношенням мови й думки (О. О. Потебня), а також наявністю в кожному слові, словосполученні, висловленні, тексті, певному творі зовнішньої і внутрішньої форм.

Хоч О. О. Потебня оперував поняттям «форма», сутність явища, яке він аналізував, перебуваючи в науковому дискурсі XIX ст., має виразно семасіологічну природу, що й пояснює в XX–XXI ст. інтерес дослідників функцій і стильових різновидів мови до філософських, лінгвопоетичних праць автора.

Внутрішню форму слова О. Потебня розглядав як спосіб передавання значення, як специфічний зв'язок образного компонента в слові і його абстрактної семантики. Зовнішня форма слова — це його абстрактне значення, проєктоване на семантику загальноновживаного, наявного в загальномовному словнику, слова. Розмежування внутрішньої і зовнішньої форм слова, за теорією О. Потебні, мотивоване особливістю сприймання, розуміння мови, якою спілкуються люди, тобто мови як діяльності. У розмові, на думку вченого, кожний розуміє слово по-своєму, але зовнішня форма слова пройнята об'єктивною думкою, незалежною від розуміння окремих осіб.

У пізнавальній функції мови через динамічну систему стилів відбувається взаємодія інтелектуальної та емоційної граней мови. Ця мовна універсалія по-різному виявляє себе в конкретно-історичні періоди розвитку суспільства, по-різному реалізує його науковий і культурний потенціал. Про такий потенціал свідчить і динамічна система функціональних стилів літературної мови, і проникнення в багатопланову семантику слова через пізнання його контекстуальних зв'язків. Очевидно, специфіка досліджуваних об'єктів визначає застосування певних загальних і конкретних методів для дослідження функціональних стилів. Розкриваючи сутність художньої мови, виявляючи образно-символічне значення поетичного слова, О. Потебня стояв біля витоків лінгвопоетики⁹. Лінгвістичну «теорію словесності» О. Потебні активно використовують сучасні дослідники мовної картини світу¹⁰.

Практика й теорія лінгвостилістичного аналізу в мовознавчих студіях динамічно змінюється. Наприклад, інші сутнісні ознаки стилю, порівняно з сучасними, виокремлювали мовознавці, перебуваючи в лінгвостилістичному дискурсі 50-х років XX ст. Варто зіставити міркування про лінгвостилістику І. Р. Гальперіна, який упорядкував матеріали збірника «Новое в зарубежной лингвистике» (випуск IX, 1980), присвячені лінгвостилістичним дослідженням, і публікації стилістів-славістів, учасників систематичних конференцій з проблем стилю, що їх започаткував у 90-х роках минулого століття в Опольському університеті

⁸ Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови. — К., 1999. — С. 272.

⁹ Маленко О. Науковий дискурс О. О. Потебні: слово і творчість // Культура слова. — К., 2015. — Вип. 83. — С. 16–21.

¹⁰ Калашиник В. С. Мова поезії і картина світу // Лінгвістичні дослідження. — Х., 2003. — С. 30–35.

(Польща) професор С. Гайда. Матеріали цих конференцій, — а це двадцять п'ять томів видання «Stylistyka», — репрезентують широко закроєну проблематику зв'язку стилістики з поняттями гуманітарного знання.

Спочатку спинимося на лінгвостилістичних темах, як їх бачив у 80-х роках минулого століття професор І. Р. Гальперін. У вступній статті до вже згаданого збірника «Новое в зарубежной лингвистике» дослідник звертає увагу на розпливчастість поняття «стиль»; на зближення в лінгвостилістичних дослідженнях понять «стиль» і «текст»; на тенденцію використання замість слів *стиль*, *стилістика* термінів *дискурс*, *регістр*, *мотив*, *когезія*. Автор констатує:

1. Саме стилістика почала розхитувати основи структурної лінгвістики, спонукаючи дослідників долучати до своїх спостережень живі мовні форми мови, які не вкладаються в строгі рамки формалізованих процедур.

2. Стилістика — плоть від плоті загальної науки про мову.

3. Суттєвої різниці між поняттями «стиль мови» і «стиль мовлення» немає.

4. Будь-яке мовне явище стає стилістично важливим, якщо розглядати його функціонування в конкретному висловленні.

5. Існує певна міра формалізації досліджуваних стилістичних явищ ¹¹.

Кожне з наведених тверджень І. Р. Гальперіна можемо розширити додатковими аргументами:

1. Відбувся вихід граматики за межі синтаксису речення в граматику (синтаксис) тексту, а оскільки кожний текст завжди належить до того чи того стилю, то його граматична (синтаксична) організація підпорядковується дії закономірностей побудови різностильових текстів. Ілюстрацією до цієї думки можуть бути видання українських лінгвостилістів, присвячені теоретичним і практичним питанням аналізу текстів, що належать до різних функціональних стилів ¹².

2. Стилістику часто пов'язують тільки з художньою, поетичною мовою. Тим часом сучасна лінгвостилістика виходить за межі дослідження художнього стилю. Активно розвивається медіа-стилістика. Лінгвостилістичні методи дослідження застосовуються в різних сферах мовної комунікації, наприклад, використання лінгвостилістичного аналізу в юридичній практиці зумовило формування комунікативної сфери юридичної лінгвістики.

3. Термінологічне розрізнення *мова* / *мовлення* з'явилося через протиставлення системи мови її реалізації, функціонуванню або використанню. Штучність слововживання, коли запроваджується термін, що суперечить загально-вживаній номінації відомого поняття, відчував А. О. Білецький: «Загально-визнане протиставлення мови як комунікативної системи та окремих актів мови в російському мовознавстві одержало назву протиставлення “языка” і “речи”. Наше слово, власне кажучи, означає і те, що російське “язык”, і те, що російське “речь” <...> Коли в нас була прийнята Соссюрівська схема протиставлення: *le parole + la langue = le langage*, то в російському мовознавстві її переклали як: “речь” + “язык” = *речевая деятельность*. У нас було прийнято: *мовлення + мова = мовна діяльність*. На жаль, у нас для означення *мовного акту* почали вживати, на мій погляд, незграбний термін “мовлення” <...> Щоб перекласти російський прикметник “речевой”, хтось вигдав зовсім непотрібний термін “мовленневий”. Я вживатиму замість нього “мовний” (наприклад, “мовний акт”))» ¹³.

¹¹ Гальперин И. Р. Проблемы лингвостилистики // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1980. — Вып. 9. — С. 5–34.

¹² Кравець Л. В. Стилістика тексту : Навч.-метод. посібник. — Х., 2015. — 72 с.; Мацько Л. І., Цівун Н. М. Лінгвістичний аналіз тексту : Практикум. — Тернопіль, 2015. — 120 с.

¹³ Білецький А. О. Про мову і мовознавство. — К., 1996. — С. 8.

Як бачимо із сучасної практики науково-освітнього спілкування, цілком слушні висновки мовознавця про некоректний переклад російських термінів *язык і речь* українською мовою не переконують освітньо-філологічну спільноту, над якою тяжіє, по-перше, застаріла лінгвістична теорія протиставлення мови й мовлення (до речі, насаджувана і в шкільних програмах), по-друге, самі мовознавці не докладають зусиль до того, щоб українська лінгвістична термінологія відповідала логіці науки й мовній нормі. Адже насправді поняття «мова» і «мовна система» існують у нерозривній єдності й не потребують штучного протиставлення мови і мовлення, скалькованого з російськомовної практики. Щодо слова *мовлення*, то воно має в українській мові окреслене термінологічне значення, коли йдеться про вимовляння звуків, слів, про говоріння, артикуляцію, пор. термін *радіомовлення*.

4. Виявлення додаткових конотацій лексичних номінацій, а також усіх одиниць мовної структури, що функціонують у конкретних текстах, становить одне з важливих завдань лінгвостилістичного аналізу. Проблема полягає в тому, щоб унаочнити механізм фіксації додаткових конотацій, класифікувати їх, пов'язуючи із семантикою загальноновживаних одиниць і підводячи під типи абстрактних понять, закономірності формування думки в зв'язному тексті.

5. Давня проблема — застосування адекватних методів лінгвостилістичного аналізу, які виявляють сутність пізнаваних мовних явищ, не формалізуючи науково-поняттєвого апарату дослідження. З одного боку, вимога науковості опису, адекватності логічних схем, а з другого, — збереження в науковому аналізі лінгвостилістичних явищ їхньої мовної специфіки.

Для пізнання мови важливо розуміти, як функціонують системні мовні одиниці, як вони передають не лише, умовно кажучи, поверхневу інформацію, а й відтворюють глибинний зміст: відтінки думки й емоційний стан, почуття того, хто висловлюється, хто своїм створеним текстом впливає на емоції реципієнта. Семантика мовних знаків розкривається тільки у вживанні, в реальному часопросторовому функціонуванні мови, тому й додаткові стилістичні відтінки, конотації, значеннєві обертони, що ними вирізняються мовні знаки, становлять відкриту систему, детерміновану культурно-освітнім рівнем мовців, носіїв мови. Що глибше пізнання мови в аспекті функціонування, реального вживання мовних одиниць, то глибші й детальніші класифікації системних явищ, виявлення нових засобів вираження для оформлення нових понять і суджень. Отже, уживання, функції мовних засобів — це об'єкт стилістики і водночас основна категорія стилістики як наукової галузі.

Статус лінгвостилістики змінюється у зв'язку з виходом її за межі дослідження художнього стилю, а також у зв'язку з новими акцентами в дефініції самого стилю. Показовий перелік тем, запропонованих для обговорення на стилістичних конференціях в Ополе. Звернімо увагу на інформативний зміст назв збірника «Stylistyka»: *Styl i gatunek* (VIII, 1999); *Styl a płec* (XIII, 2004); *Styl a czas* (XVI, 2007); *Wielojęzyczność a styl* (XII, 2003); *Znaczenie i styl* (XVII, 2008); *Styl i kreatywność* (XVIII, 2009); *Styl a media* (XIX, 2010); *Integracja w stylistyce* (XX, 2011); *Styl narodowy* (XXI, 2012); *Styl w kulturze* (XXII, 2013); *Gajda i stylistyka* (XXV, 2016).

Зміст кожного випуску репрезентує інтегративну сутність стилістики, її міждисциплінарний характер. Розширення об'єктів стилістичного аналізу, осмислення нових вимірів функціонування мови в усіх її різновидах спонукає дослідників замінювати традиційну термінологію, наприклад уживати замість поняття

«стиль» термін «дискурс». Дискурсом називають медійні жанри, мову літературно-критичних статей, мовно-художню практику, різновиди телевізійної та радіокомунікації. Явище спеціалізації, взаємозамін, переходів, запозичень термінів характерне не лише для лінгвостилістики, а й для всіх гуманітарних галузей знань. Загальна, всеохопна семантика деяких поширених, здебільшого запозичених з інших мов, понять (пор. «концепт», «дискурс», «інтенція»), якими послуговуються дослідники, спричиняє їх багатозначність, а також наступний крок — детермінологізацію або намагання встановити одно-однозначні зв'язки між означуваним явищем та його назвою (пор. *медійний дискурс, художній дискурс, науковий дискурс*).

Із назв стилістичних категорій формуються лексико-семантичні поля, в яких ядрені поняття «підтримуються», деталізуються пояснювальними поняттями. Наприклад, категорійне поняття лінгвостилістики «функціональний стиль» передбачає існування «суспільних сфер функціонування мови»; «жанри мови» пов'язані з поняттями «комунікативне середовище», «комунікативна ситуація»; у взаємодії автора і реципієнта важлива «інтенція автора» і «мовний, мовно-культурний досвід реципієнта»; одне із засадничих, категорійних понять стилістики «контекст» деталізується означеннями *соціальний, історичний, культурний, психічний* тощо.

Нині активно обговорюють питання про теоретичні засади функціональної, семіологічної, текстологічної, соціолінгвістичної, прагматичної, комунікативної, антропоцентричної, когнітивної стилістики. Відмінності між цими різновидами стилістик часто полягають лише в зміні термінів, оскільки всі вони передбачають відхід від формально-структурного розуміння стилю й актуалізацію його змістово-текстової семантики.

Польська дослідниця Тереза Скубаланка ¹⁴, відгукуючись на тезу про термінологічний «хаос» у стилістиці, бачить стилістичну *квазісистему* (у порівнянні з мовною системою).

Спільною сферою мовної системи і стилістичної структури, на думку авторки, може бути тільки семіотична сфера. У зв'язку з цим вона покладає надії на герменевтику й аналіз тексту, а в проголошених методах когнітивного чи прагматичного аналізу бачить звичайний традиційний аналіз. Лінгвістичну стилістику, як і літературознавчу, дослідниця вважає частиною загальної стилістики, називаючи категорії *стиль, мова, функція, текст, структура* матрицевими поняттями стилістики. Поняттю «функції» підпорядковане операційне поняття «селекція (вибір)». Матричному поняттю «стиль» підпорядковані поняття «розмовний стиль», «розмовність», наступне підпорядкування — «спонтанність», «усність».

У сучасній українській лінгвостилістиці, як і загалом у стилістиках слов'янських мов, переважає антропоцентричний, когнітивний підхід до вивчення стильових і жанрових різновидів мови, до лінгвостетичної інтерпретації художнього тексту, пов'язаної з пізнанням національної культури. Лінгвостилістичний підхід, спроектований на історію української літературної мови, розширює наукові парадигми вивчення літературної мови, динаміку становлення й розвитку її лексичних, граматичних, стильових норм, детермінованих внутрішньомовними законами й екстралінгвальними чинниками розвитку національної мови.

¹⁴ Skubalanka T. Kategorie stylistyczne // Stylistyka : Styl i czas.— 2007.— Вип. 16.— S. 567–611.

Розширення сфери функціонування української мови стимулює вивчення не лише традиційних функціональних стилів, а й нових жанрів, що з'являються внаслідок нових можливостей комунікації. Взаємодія стилів і текстів з погляду інформативно-пізнавальної, комунікативно-адресатної функції сучасної літературної мови потребує застосування нових методів вивчення міжстильової взаємодії сучасної комунікації.

Виразною стилістичною тенденцією сучасного спілкування — міжособистісного, публічного — є суб'єктивізація висловлення, увиразнена в усіх різновидах писемного й усного тексту, тобто Я-оцінка. Оцінні, емоційно-експресивні структури наповнюють публіцистичну сферу, сферу політичних дискусій.

У кожній з національних стилістичних шкіл формується своя стилістична термінологія. Наприклад, чеські стилісти використовують поняття «стилістичне забарвлення», «стилістичне значення» щодо вживання стилістично маркованих одиниць, вони пишуть про «деелітаризацію літературної мови», фіксуючи поширення впливу діалектів на сучасний художній функціональний стиль. Посилення ролі прагматичної лінгвістики впливає на урізноманітнення структурно-текстових одиниць наукових і публіцистичних жанрів літературних мов.

Українські лінгвостилісти часто послуговуються поняттям мовної картини світу. Розрізняють поетичну, наукову і навіть паремійну картини світу. Що описуємо мовностилістичними категоріями — українську мову в її соціальних, територіальних, історичних різновидах, українську культуру, чи мислення українців? Очевидно, стилістика як інтегративна галузь мовознавства, незважаючи на розмиті межі стилістичних категорій, забезпечує взаємодію мови і культури, мови й мислення, свідомості, і в цьому її антропоцентрична, гуманістична сутність.

S. YA. YERMOLENKO

LINGUISTIC STYLISTICS IN THE CONTEXT OF GENERAL LINGUISTICS

The article deals with the status of linguistic stylistics as a separate branch of linguistics; the categories of linguistic style, the definition of style, the stylistic functions of the lingual units and the system of functional styles of the literary language. The scientific paradigm change of linguistic-stylistic researches related to the integration of stylistics and textology, stylistics and the humanities – philosophy, psychology, and culture studies is substantiated. The arguments concerning the incorrect use of the word «speech» in the Ukrainian scientific terminology, as well as the practice of artificial contrasting stylistics of language and stylistics of speech are presented. The categorical content of such concepts of linguistic stylistics is revealed: level stylistics or structural stylistics, functional stylistics, style of text (artistic text), communicative stylistics, cognitive stylistics, stylistics of decoding and stylistics of coding (creation) of text, comparative stylistics, historical stylistics. The categorical notions of linguistic stylistics also include: genres of language, predetermined by the communicative environment, the addresser (specificity of thinking), the recipient (linguistic-historical, linguistic and cultural experience), social, historical, cultural, and psychological context.

The dependence of style and genre varieties of language on the cultural and historical conditions of life of society, development of social forms of communication is explained. The connection between the linguistic stylistics of the text and the history of the literary language, and the hourly variations of literary norms is emphasized. The methods of linguistic and stylistic research, motivated by the theory of semasiology, cognitivism, pragmalinguistics and communicative linguistics are outlined.

The connotative semantics of the lingual structures of written and oral communication with the connection of these structures with psychology, collective consciousness, traditions of ethnoculture is determined.

Key words: linguistic stylistics, structural and functional stylistics, style category, system of functional styles, history of literary language, genre-style differentiation of language, method of text interpretation.

МОВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО І МОВНЕ ПЛАНУВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті розглядаються новітні законодавчі ініціативи, скеровані на впровадження української мови як державної в усі сфери публічного життя і перетворення її в ефективний інструмент правовладдя в Україні ХХІ століття. Українська мова як головна ознака ідентичності українського етносу в процесі державотворення стала одним з найважливіших символів національної мобілізації всього українського народу. У суспільстві зростає усвідомлення того, що закон Ківалова-Колесніченка, який став одним з потужних чинників, що викликали в Україні національну кризу, було задумано як знаряддя зовнішньої політики Росії.

Ключові слова: мовне законодавство, мовна політики, мовне планування, державна мова, мова національної меншини, мова корінного народу.

Мовне питання завжди перебувало в центрі українського державотворення і націєтворення. Це закономірно. Попри те, що мова є нематеріальним надбанням особи й нації, вона передається у спадок від покоління до покоління, так само як земля, що є матеріальним надбанням. Зв'язок мови з землею робить її геополітичним маркером — вона вказує на ареал присутності етносу й нації. Мова завжди була одним з найважливіших маркерів етнічних кордонів. В ареальній лінгвістиці й діалектології мовні кордони й сьогодні залишаються науковим поняттям. Порівняно з державним гербом, прапором, гімном, релігією, що також є важливими ознаками національної ідентичності, мова є вбудованим чинником: людина не може повноцінно існувати поза мовою, а мова не може бути безнаціональною. Мова постійно нагадує людині, до якого «племіння» вона належить. Мова спадкується як біосоціальне явище — людина набуває її, образно кажучи, з молоком матері. У багатьох мовах цей зв'язок відображає внутрішня форма соціолінгвістичних термінів на позначення рідної мови: англ. *mother tongue*, гр. *μητρική γλώσσα*, іт. *madrelingua*, нім. *Muttersprache*, фр. *langue maternelle*, ч. *mateřský jazyk*, тур. *anadili*, угор. *anyanyelvnek* і т. ін.

Мова — найважливіший атрибут колективної ідентичності народу, що так само, як і земля, пов'язує покоління мертвих, живих і «ненароджених». Вона є засобом комунікації не лише в синхронному вимірі (тут і сьогодні), а й в історичному: образно кажучи, вона дає змогу говорити з духами предків без перемикання коду і так само без перемикання коду звертатися до прийдешніх поколінь. Мова була в минулому й залишається сьогодні видимим символом національної мобілізації народу. Закон «Про мови в Українській РСР», прийнятий ще до проголошення державної незалежності України (28 жовтня 1989 р.), став прологом до державної незалежності. Парадоксально, але протягом останніх 25 років найдієвішими захисниками мовних прав державотворчої нації були схвалені у радянські часи закон «Про мови в Українській РСР» і десята стаття Конститу-

ції України, прийнята Верховною Радою України за активної участі Президента України Леоніда Кучми, який обіцяв надати російській мові статус офіційної¹. З іншого боку, найодіозніший в історії України закон «Про засади державної мовної політики в Україні», відомий також за іменами його авторів Сергія Кивалова і Вадима Колесніченка, є чинним і сьогодні, четвертий рік після того, як зазнала поразки політична сила, що провела його схвалення у Верховній Раді України.

З часу ратифікації Україною Європейської хартії регіональних або міноритарних мов (далі Хартія) в Україні триває дискусія щодо того, які положення українського законодавства про мови відповідають європейським принципам, а які їм суперечать². Для європейців мова не національний скарб, а насамперед інструмент правовладдя й державотворення. На відміну від українців, для яких збереження мови є передусім засобом збереження свого національного обличчя, європейський підхід є в першу чергу державоцентричним, і в другу чергу — етно-ідентифікаційним. Мова — важливий інструмент у побудові правової держави. Для того, щоб закон діяв, держава повинна донести його до відома громадян. Якщо людина не розуміє або погано розуміє мову, якою оприлюднено закон, вона не здатна ним керуватися. Державна мова — не лише засіб спілкування держави з громадянином, громадянина з державою, особи з особою, а й видима ознака національної ідентичності. Завдяки такому поєднанню інструментальної і символічної функцій державна мова є потужним засобом об'єднання людей у спільному національному домі. Мови інших етнічних груп, які населяють державу, є етнічними ідентифікаторами відповідних національних меншин. Відомий бельгійський філософ Ф. Ван Парійс, який у розумінні українського слова «народ» уживає два терміни *демос* і *етнос*, наголошує, що об'єднати населення країни в єдиний народ (за термінологією Ф. Ван Парійса, *demos*) можна тільки завдяки спільній мові. Нею кожен може обговорювати рішення, які становлять спільний інтерес. Однак це не означає, що всі мають бути переплавлені в єдиний етнос (*ethnos*) зі спільною мовою як ядром спільної культури³.

Військово-політичне протистояння між Україною і Росією призвело до появи в суспільній свідомості цілком виразних соціолінгвістичних підтекстів: домагання офіційного статусу для російської мови асоціюється з анексією Криму, виправданням російської агресії, загрозою українській державності й національній ідентичності. У суспільстві зростає усвідомлення того, що чинний «Закон про засади державної мовної політики» був і залишається знаряддям російської зовнішньої політики. Українські й зарубіжні ЗМІ неодноразово інформували про те, що міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров разом з федералізацією України та її позаблоковим статусом вимагав надання російській мові статусу офіційної мови в Україні, що викликало негативну реакцію українського Міністерства закордонних справ. В умовах гібридної війни роль мовної політики як компонента і внутрішньої і зовнішньої політики держави стрімко зростає.

Частиною мовної політики є мовне планування — цілеспрямовані зусилля для впливу на поведінку людей щодо засвоєння мовних кодів, їх структури і

¹ У своїй передвиборчій програмі 1994 р. Л. Д. Кучма обіцяв: «Буду виступати за предоставление русскому языку статуса официального при сохранении существующего статуса украинского» (<http://constituanta.blogspot.com/2014/10/1994.html>).

² Докладніше див.: Ажнюк Б. М. Європейські засади мовної політики // Мовознавство. — 2016. — № 2. — С. 3–14.

³ Van Parijs P. Linguistic diversity as curse and as by-product // X. Arzoz (ed.). Respecting Linguistic Diversity in the European Union. — Amsterdam, 2007. — p. 17.

функціональних різновидів⁴. Як уважає відомий американський соціолінгвіст Д. Фішман, мовне планування передбачає «директивне використання ресурсів з метою внесення змін у статус мови або корпус мови для досягнення, з одного боку, нових функціональних параметрів, які вважаються необхідними, а з другого боку, — для підтримки старих функціональних параметрів, які не були забезпечені повною мірою»⁵. Таке розуміння передбачає наявність концептуальних орієнтирів і обґрунтованої мовної ідеології, вимагає наукового аналізу мовної ситуації, прогнозування наслідків запланованих дій, внесення доцільних коректив у ці дії та особливої уваги до механізмів імплементації мовного законодавства⁶. Сьогодні в Україні немає органу для централізованого мовного планування та координації в центрі й на місцях дій владних органів, скерованих на здійснення мовної політики і взаємодію державних органів з інститутами громадянського суспільства. Центральним органом виконавчої влади, що відповідає за мовну політику в Україні, є Міністерство культури України, у складі якого є відділ мовної політики з чотирьох осіб — надто малий ресурс для широкого кола завдань у постколоніальній країні з населенням понад 45 млн. У сучасних умовах без створення в системі виконавчої влади органу, відповідального за імплементацію мовного законодавства, неможливо забезпечити ефективність заходів мовного планування.

На рубежі 2016–2017 років у Верховній Раді України зареєстровано три законопроекти з питань мовної політики: «Про мови в Україні», внесений 19.12.2016 р. народним депутатом Я. В. Лесюком, «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні», внесений 19.01.2017 р. народними депутатами М. Й. Головком, М. В. Матіос, А. Ю. Ілленком, О. І. Осуховським, М. Л. Княжицьким, О. О. Марченком, Ю. В. Левченком, і законопроект «Про державну мову», укладений робочою групою під керівництвом проф. В. А. Василенка при Координаційній раді з питань застосування української мови в усіх сферах суспільного життя України (так званий громадський законопроект) і внесений 19.01.2017 р. групою з 33-х народних депутатів. На відміну від перших двох, останній з названих законопроектів стосується тільки державної мови й не охоплює застосування інших мов в Україні.

З погляду мовної ідеології зазначені законопроекти мають чимало спільного. Зокрема, вони одноставні з питання статусу мови: єдиною державною мовою є українська — національне надбання українського народу і один з елементів конституційного ладу України. Усі посадові особи органів державної влади, державних установ, підприємств та організацій, інших суб'єктів господарювання державної форми власності при виконанні своїх обов'язків і в публічному спілкуванні повинні застосовувати виключно державну мову. Вільне володіння державною мовою посадовими й службовими особами органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, державних і комунальних установ, підприємств та організацій, інших суб'єктів господарювання державної і комунальної форм власності є обов'язковою умовою для їх призначення на відповідну посаду й для атестації на посаді. Державна мова є мовою судочинства, нотаріального діловодства, обслуговування населення та надання інформації про товари і послуги і т. ін. Крім спільних рис заз-

⁴ Cooper R. Language planning and social change.— Cambridge, 1989.— P. 45.

⁵ Fishman J. A. Reflections on the Current State of Language Planning // Proceedings of the International Colloquium on Language Planning.— Ottawa, 1987.— P. 409.

⁶ Див.: Jernudd B. H. Two approaches to language planning // Language use, language teaching and the curriculum / V. Bickley (ed.).— Hong Kong, 1990.— P. 53.

начені законопроекти мають ряд суттєвих відмінностей. Розглянемо особливості кожного з них у порядку реєстрації законопроектів.

Законопроект № 5556 «Про мови в Україні», внесений 19.12.2016 р. народним депутатом Я. В. Лесюком.

Важливою інновацією, порівняно з мовним законодавством України попередніх років, є положення ст. 7.1 про те, що володіти державною мовою є обов'язком кожного громадянина України. Ця вимога наводиться в контексті набуття українського громадянства іноземцями і супроводжується деякими іншими застереженнями⁷, що послаблює її імперативний характер. Законопроект № 5556 вводить термінологічну інновацію: поряд з терміном *мови національних меншин* використовується термін *мови корінних народів*. Корінними народами, відповідно до законопроекту, є ті етнічні спільноти, які «споконвіку проживають на території України». Хронологічні рамки поняття «споконвіку» на підставі закону встановити неможливо, і тому термін *мови корінних народів* неминує викликати труднощі в правозастосуванні. У міжнародній юридичній практиці термін *корінні народи* (англ. indigenous peoples, фр. peuples autochtones) звичайно використовується для позначення народів, які зберегли залишки первісної соціальної організації та економічного й культурного життя і цим відрізняються від представників сучасної цивілізації. Зокрема, в «Декларації Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів», затвердженій резолюцією № 61/295 Генеральної Асамблеї ООН 13 вересня 2007 р., зазначено: «Корінні народи мають право зберігати та укріплювати свої особливі політичні, правові, економічні, соціальні та культурні інститути, зберігаючи при цьому своє право, якщо вони цього бажають (виділено нами. — Б. А.), на повну участь у політичному, економічному, соціальному та культурному житті держави»⁸ (ст. 5). Це положення означає, що корінні народи, якщо вони цього бажають, мають право залишатися поза політичним, економічним, соціальним та культурним життям держави. Як показує контекст декларації та загальна практика використання терміна *корінні народи* в етнології, фольклористиці, політології, демографії та інших соціальних і гуманітарних дисциплінах, його значення близьке за змістом до таких слів і висловів, як *aborигени*, *тубільці*, *автохтонне населення* і т. ін. З урахуванням зазначеного застосування цього терміна щодо державотворчого народу, зокрема в ст. 4 зазначеного закону («Найбільш чисельним корінним народом України є українці»), є недоречним. Положення ст. 4.7 про те, що діалекти української мови не є мовами корінних народів, також некоректне з формальних (очевидно, що діалекти не є мовами) і змістових (неправомірність застосування терміна *корінний народ* до української мови) причин.

У статтях 2, 9, 16, 17, 18, 19, 23, 28, 29 уживається термін *іноземна мова*. З тексту закону не зрозуміло, які мови в Україні є іноземними: всі крім української й кримськотатарської чи всі крім мов національних меншин (тоді угорська, румунська, польська, німецька та ін. — не іноземні).

Аналізований законопроект вигідно відрізняється від інших увагою до кримськотатарської мови. Щоправда, пропозиція про надання кримськотатарській мові статусу офіційної мови в межах Автономної Республіки Крим, як пропонує

⁷ Наприклад, у ст. 7.2 зазначено, що при набутті громадянства умова обов'язкового володіння державною мовою не поширюється на осіб, «які мають визначні заслуги перед Україною або становлять державний інтерес для України, у встановленому законом порядку проходять військову службу у Збройних Силах України і нагороджені державною нагородою».

⁸ http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_156.

ст. 4.3, є передчасною, оскільки ні працівники державного апарату й органів самоуправління, ні представники кримськотатарської етнічної спільноти не спроможні сьогодні забезпечити виконання такої норми.

Згідно з законопроектом № 5556, в офіційному спілкуванні з посадовими особами державних органів і установ та органів і установ місцевого самоврядування, якщо не менше ніж третина жителів відносить себе до корінних народів або національних меншин, громадяни поряд з державною мовою можуть використовувати мови (мову) цих корінних народів або національних меншин. Якщо не менше ніж третина жителів відносить себе до корінних народів або національних меншин, у засіданнях органів місцевого самоврядування можуть використовуватися мови відповідних меншин (із забезпеченням синхронного перекладу виступів державною мовою), адміністративні послуги можуть надаватися державною мовою чи мовами (мовою) корінних народів або національних меншин на побажання тих, хто звертається за отриманням таких послуг (ст. 11).

У ст. 2. п. 2 українській мові відведено роль, яку в СРСР виконувала російська мова, а саме: закон ставить одним із завдань «утвердження української мови як мови міжнаціонального спілкування в Україні». У часи СРСР політтехнологи тоталітарного режиму використовували ідеологічне кліше *мова міжнаціонального спілкування* як пропагандистський заміник поняття «державна мова». У вільному суспільстві вибір мови спілкування між особами, що належать до різних національностей, не потребує участі державних інститутів; він відбувається за згодою сторін у кожному конкретному випадку. У більшості держав мовою-посередником є основна мова держави, незалежно від того, має вона статус державної або офіційної мови чи не має, а є такою де-факто (наприклад, чеська у Чехії, англійська у США і т. ін.). На постколоніальному просторі роль мови-посередника часто виконує мова колишньої метрополії (наприклад, російська мова у спілкуванні білоруса й азербайджанця, грузина й литовця і т. ін., французька у спілкуванні франкомовного канадця й сенегальця і т. ін.). Роль *lingua franca* може виконувати будь-яка мова, якою володіють співрозмовники.

Важливі інновації передбачено у сфері ЗМІ. Зокрема, телеканали й радіостанції, незалежно від форми власності, повинні здійснювати загальнонаціональне мовлення українською мовою, а при використанні під час ефіру іншої мови подавати український синхронний переклад. У визначених законами місцях поширення й використання мов корінних народів або національних меншин телеканали й радіостанції можуть також використовувати мови корінних народів або меншин. Державна та комунальна преса повинна видаватися державною мовою. У місцях поширення й використання мов корінних народів або меншин комунальні ЗМІ мають виходити українською мовою, а також можуть видаватися відповідними мовами корінних народів або меншин. Щонайменше дві третини тиражу видань друкованих засобів масової інформації приватної форми власності має видаватися українською мовою. Трансляція іноземного аудіовізуального продукту має здійснюватися з дублюванням чи озвученням українською мовою.

Положення ст. 25.3, про те, що «іноземні топоніми зазначаються українською мовою у транскрипції з мови оригіналу», суперечить мовній практиці й нормам правопису. Насправді іноземні власні назви передаються українською мовою кількома способами: шляхом транскрипції (Бордо, Солт-Лейк-Сіті), транслітерацією (Дублін, Арканзас, Гавр), калькуванням елементів власної назви (Велике Солоне Озеро, Новий Орлеан), традиційними відповідниками (Відень, Париж, Шотландія). Деякі власні назви зазнали морфологічної адаптації до

української мови (Темза, пор. англ. Thames; Краків, пор. п. Krakyw; Чорногорія, пор. серб. Црна Гора і т. ін.).

На відміну від мовного законодавства України попередніх років аналізований проект містить ряд положень, де згадується англійська мова, зокрема ст. 15.3. про написи назв органів влади, політичних партій, громадських організацій, інших організацій на вивісках і бланках («разом з українською мовою можуть виконуватися англійською мовою»), ст. 17.2 про захист дисертацій на здобуття наукових ступенів («проводиться українською мовою і може бути проведений англійською мовою»). Останнє положення видається спірним: при захисті дисертації англійською мовою ті члени спеціалізованих рад та інших атестаційних органів, які не володіють англійською, не зможуть сприймати зміст роботи та брати участь у дискусії і фактично опиняться поза межами атестаційного процесу.

Законопроект № 5669 «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні», внесений 19 січня 2017 р. народними депутатами М. Й. Головком, М. В. Матіос, А. Ю. Ілленком, О. І. Осуховським, М. Л. Княжицьким, О. О. Марченком, Ю. В. Левченком.

У законопроекті № 5669 також є низка термінологічних суперечностей. Зокрема, не наведено визначення, які мови належать до категорії мов корінних народів. Це робить малопридатним визначення іноземної мови, що дається в ст. 2: «Будь-яка інша мова, що застосовується в Україні, окрім української мови як мови титульної нації та мов інших корінних народів України, для цілей цього Закону є іноземною мовою». Поряд з терміном *мова національної меншини*, який здавна використовується в українському мовному законодавстві, автори проекту пропонують термін *регіональна (міноритарна) мова*: «Регіональною (міноритарною) мовою в Україні є мова, відмінна від української та яка традиційно застосовувалася в межах території України громадянами України, що становлять кількісно меншу групу, ніж решта населення України». Прототипом цього визначення є невдала дефініція подібного терміна (*регіональна або міноритарна мова*) в Європейській хартії регіональних або міноритарних мов. Внутрішня суперечливість дефініції в тому, що група, яка є кількісно меншою, ніж решта населення (наприклад 49,9%), може кількісно переважати кожну з груп, які входять у сукупність «решта населення» (у нашому прикладі в 50,1 %) і всупереч своїй назві «міноритарна» така група фактично може бути мажоритарною групою. Так само, як і в проекті № 5556, аналізований текст містить положення про те, що діалекти та говірки не є мовами (ст. 2.3), яке видається недоречним і надлишковим.

З тексту законопроекту слід розуміти, що мови корінних народів не належать до мов національних меншин, оскільки «мовою національної меншини України є іноземна мова, яку громадяни України, що за своїм етнічним походженням не є українцями, історично та упродовж багатьох поколінь застосовували в Україні як свою материнську мову» (ст. 2.2), а поняття «іноземна мова», згідно зі ст. 2.1, не охоплює мов корінних народів. Це важливо, тому що, згідно зі ст. 2.4 зазначеного проекту, «держава забезпечує захист та підтримку мов національних меншин та регіональних (міноритарних) мов в Україні відповідно до Рамкової конвенції про захист національних меншин та Європейської Хартії регіональних або міноритарних мов». Вказівки на мови корінних народів у зазначеній статті проекту немає, отже, вони не отримують захисту й підтримки держави.

У законопроекті № 5669 передбачено, що заходи, спрямовані на захист і підтримку мов національних меншин і регіональних (міноритарних) мов⁹, застосовуються за умови, якщо кількість осіб — носіїв відповідної мови становить 30 відсотків і більше від чисельності населення територіальної громади. З тексту не зрозуміло, хто є носіями зазначених мов: ті, хто визнають відповідну мову як рідну чи лише ті, хто здатні розуміти і/або говорити цією мовою. Якщо визначати носіїв мови тільки за рівнем мовної компетенції, мовні права значної частини жителів України, зокрема носіїв так званих загрожених мов, залишаться поза сферою дії закону.

Загальною вадою законопроекту № 5669 є недостатня впорядкованість термінології, зокрема застосування термінів-дублетів, у яких варіативний елемент терміна зазначено в дужках: *державна (офіційна) мова* і *регіональна (міноритарна) мова*. Створюється враження еквівалентності й взаємозамінності термінів-дублетів, що не відповідає дійсності¹⁰. У різних статтях закону використовуються близькі за змістом (імовірно ідентичні в контексті закону) терміни *материнська мова* (ст. 2.2, ст. 7.2) і *рідна мова* (ст. 21.1). Термінологічна невпорядкованість закону робить його вразливим з погляду юридичної визначеності і загальної юридичної культури.

Подібно до законопроекту № 5556, в аналізованому проекті сформульовано завдання «утвердження української мови як мови міжетнічного спілкування і порозуміння в Україні» (ст. 3.1.5). Як зазначалося вище, такий підхід є відлунням радянської пропагандистської методології і не відповідає європейським засадам мовної політики і мовного планування¹¹.

Важливим засобом утвердження символічної цінності мови як визначально-го складника національної ідентичності є положення ч. 8 ст. 1 про те, що публічне приниження чи зневаження української мови є протиправним діянням, то-тожним порузі над державними символами України, і карається відповідно до закону.

У минулому українське мовне законодавство не торкалося питання про співвідношення мовних прав і обов'язків громадян. Однією з концептуальних інновацій аналізованого закону є положення ст. 5.1 про те, що «кожний громадянин України зобов'язаний володіти українською мовою як мовою свого громадянства». З іншого боку, обов'язком держави є забезпечити кожному «можливості оволодіння українською мовою через систему закладів дошкільної, загальної шкільної та вищої освіти». Ст. 5.4 містить перелік посад, займання яких потребує вільного володіння українською мовою, підтвердженого спеціальним атестаційним документом (державним сертифікатом). Ця вимога стосується посадовців органів влади всіх рівнів, державних службовців і службовців органів місцевого самоврядування, адвокатів, нотаріусів, працівників державних і комунальних підприємств і т. ін. Завдяки цій вимозі наповнюються реальним змістом положення ст. 3 (у ній перелічуються завдання закону), зокрема про «утвердження української мови як державної на всій території України у всіх публічних сферах суспільного життя». Чинний закон «Про засади державної мовної політики», зокрема ст. 6 п. 2, ставить аналогічні завдання («українська мова як державна мова обов'язково застосовується на всій території України

⁹ У цьому положенні так само немає вказівки на мови корінних народів.

¹⁰ Докладніше див.: Ажнюк Б. М. Статус мови: соціолінгвістичний зміст терміна // Акцентологія, етимологія, семантика : До 75-річчя акад. НАН України В. Г. Складенка. — К., 2012. — С. 673–685.

¹¹ Див. докладніше: Ажнюк Б. М. Європейські засади мовної політики. — С. 3–14.

при здійсненні повноважень органами законодавчої, виконавчої та судової влади, <...> держава сприяє використанню державної мови в засобах масової інформації, науці, культурі, інших сферах суспільного життя»), але практичних кроків для їх реалізації не пропонує.

Конкретний характер заходів, націлених на реалізацію основних положень законопроекту, вигідно відрізняє проект № 5669 від проекту № 5556. Зокрема, згідно з проектом № 5669 запроваджуються інститут Уповноваженого із захисту державної мови, мов національних меншин, регіональних (міноритарних) мов і Національна комісія зі стандартів державної мови, яка утворює Центр української мови і Термінологічний центр української мови. До повноважень Національної комісії зі стандартів державної мови належить затвердження правопису української мови, стандартів транскрибування й транслітерації, стандартів української термінології; визначення вимог до рівнів володіння українською мовою для призначення на посади, для набуття громадянства України, для працевлаштування іноземців тощо. Комісія має право подавати пропозиції Кабінету Міністрів України щодо внесення змін до законодавства, пов'язані зі збереженням, захистом і розвитком української мови. Завданням Центру української мови є перевірка та вдосконалення рівня володіння українською мовою, організація відповідних іспитів і видання сертифікатів, забезпечення навчання з метою підготовки до відповідних іспитів, надання методичних рекомендацій, підготовка посібників і т. ін. Уповноважений із захисту державної мови, мов національних меншин, регіональних (міноритарних) мов здійснює контроль за виконанням мовного законодавства, подає пропозиції Кабінетові Міністрів України щодо внесення змін до мовного законодавства, звертається з поданням до Генеральної прокуратури України з викладенням фактів, що ймовірно містять ознаки порушень мовного законодавства, розглядає скарги з питань, які стосуються мовної політики, приймає рішення про здійснення мовної експертизи щодо недотримання стандартів української мови і т. ін.

Згідно з аналізованим законопроектом (подібно до проекту № 5556), загальнонаціональні телеканали й радіостанції будь-якої форми власності повинні мовити українською мовою 100 % ефірного часу, а всі передачі, створені іноземною мовою, повинні бути озвучені українською мовою. Громадські та комунальні телеканали й радіостанції територіальних громад можуть мовити на певні регіони мовою національної меншини не більше 50 % ефірного часу. Державна й комунальна преса повинна видаватися українською мовою. Органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, національні культурні товариства можуть видавати пресу також мовою національної меншини або відповідною регіональною (міноритарною) мовою. Видання приватної преси іноземною мовою (поряд з українською) можливе, якщо наклад іноземною мовою не перевищує 15 % загального накладу (ст. 33.5). Виробництво фільмів коштом державного бюджету має відбуватися виключно українською мовою. Іноземні фільми, які розповсюджуються та демонструються в Україні, мають бути дубльовані українською мовою.

Одним з недоліків аналізованого проекту є брак юридичної визначеності положення про те, що «вulgаризація української мови та змішування її з іншими мовами мають наслідком відповідальність, установлену цим Законом»¹². Незрозуміло, за якими критеріями слід діагностувати явища vulgаризації: вживання

¹² Вислів «вulgаризація української мови та змішування її з іншими мовами» є також складовою частиною ст. 3.1.в, 55.2 і 60.1.

обсценної лексики, лайливих слів, неконтрольований наплив іншомовних запозичень (з якоїсь конкретної мови чи з будь-яких мов), діалектизмів, елементів просторіччя і суржику і т. ін. Немає також пояснення, що таке змішування української з іншими мовами, в яких функціональних сферах і на яких рівнях мовної системи воно забороняється.

Законопроект № 5670 «Про державну мову» укладений робочою групою під керівництвом проф. В. А. Василенка при Координаційній раді з питань застосування української мови в усіх сферах суспільного життя України, внесений 19.01.2017 р. групою з 33-х народних депутатів.

На відміну від двох попередніх, цей законопроект стосується лише державної мови і не регулює використання інших мов. Як зазначено в статтях 10, 17, 19, використання мов національних меншин має регулюватися законом України «Про права осіб, що належать до національних меншин». Законопроект № 5670 має багато спільного з проектом № 5669, оскільки їх прототипом був проект, зареєстрований ще 10.01.2013 р. під № 1233, серед розробників якого були Сергій Головатий та Оксана Сироїд¹³, з подальшим внесенням до нього суттєвих змін і доповнень. Законопроект № 5670 зобов'язує кожного громадянина України володіти українською мовою як мовою свого громадянства, подає перелік посад, займання яких потребує вільного володіння державною мовою, запроваджує інститут Уповноваженого із захисту державної мови, Національну комісію зі стандартів державної мови, Центр української мови і Термінологічний центр української мови. Відповідно до ст. 51 створюється служба мовних інспекторів з широким колом повноважень, підпорядкована уповноваженому із захисту державної мови. За невиконання вимог закону запроваджуються штрафи від 200 до 400 неоподатковуваних мінімумів із зростанням до 700 неоподатковуваних мінімумів при повторному порушенні (розділ VIII. Перехідні положення).

Одним з найважливіших розділів мовного законодавства завжди була сфера освіти. Згідно з законопроектом № 5670 (ст. 17), мовою навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах є державна мова. У загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовою національної меншини навчально-виховний процес, поряд з державною, здійснюється також мовою відповідної національної меншини в порядку, визначеному законом України «Про права осіб, що належать до національних меншин». У вищих навчальних закладах мовою освітнього процесу є державна мова. Відповідно до ст. 17. п. 6. «вищий навчальний заклад має право прийняти рішення про викладання однієї чи кількох дисциплін англійською та/або іншими офіційними мовами Європейського Союзу, забезпечивши при цьому знання здобувачами вищої освіти відповідної дисципліни державною мовою». Англійській мові відведено особливе місце, незалежно від того, чи буде вона й надалі залишатися однією з мов Європейського Союзу. Незрозуміло, чому автори проекту вважають доцільним використовувати в навчальному процесі таке широке коло мов (24 мови), які мають різний ступінь поширеності у світі. Частина з них є мовами національних меншин України (болгарська, грецька, польська, німецька, румунська, словацька, угорська¹⁴), інші не представлені в Україні відповідними національними меншинами (англійська, голландська, данська, естонська, ірландська, іспанська, іта-

¹³ Див.: Марусик Т. Нові мовні законопроекти: тест для української еліти. — [http:// language-policy.info/2017/04/novi-movni-zakonoproekty-test-dlya-ukrajinskoji-elity/](http://language-policy.info/2017/04/novi-movni-zakonoproekty-test-dlya-ukrajinskoji-elity/).

¹⁴ Їхні права захищені ратифікованою в Україні Європейською хартією регіональних або міноритарних мов.

лійська, латиська, литовська мальтійська, португальська, словенська, хорватська, чеська, фінська французька, шведська). У законопроекті ставиться завдання забезпечити знання дисципліни, яка викладається офіційною мовою Європейського Союзу, також державною мовою України. Для виконання такого завдання потрібні паралельні підручники та інші навчально-методичні матеріали, виконані українською та іноземною мовами, що потребуватиме значних матеріальних і людських ресурсів. Викликає також сумнів доцільність використання мов Європейського Союзу при оформленні й захисті дисертацій і публікації результатів наукових досліджень, як пропонує ст. 18, адже в науковому обігу питома вага міжнародних мов (англійської, іспанської, німецької, французької) незрівнянно більша, ніж інших мов з наведеного переліку.

Подібно до проекту № 5669, усі телеканали й радіостанції, незалежно від форми власності, повинні мовити державною мовою, а всі іншомовні передачі мають дублюватися державною мовою. Тривалість іншомовних телерадіопрограм і передач для задоволення потреб національних меншин не може перевищувати 10 % часу добового мовлення, для регіональних і місцевих — 20 %. Преса повинна видаватися державною мовою, можливе видання двох чи більше мовних версій, одна з яких виходить державною мовою. При цьому наклад української мовної версії має становити не менше 50 % сукупного накладу всіх мовних версій. Держава може обмежувати ввезення в Україну книжкових видань іншими мовами. У кожній книгарні книжки державною мовою мають становити не менше половини від загальної кількості найменувань. Українські й іноземні фільми повинні демонструватися українською мовою. Кінотеатри можуть демонструвати іноземні фільми мовою оригіналу з українськими субтитрами за умови, що кількість сеансів таких фільмів перевищує 10 % від загальної кількості сеансів фільмів у кінотеатрі за місяць.

Законопроект № 5670 не позбавлений недоліків та недоглядів. Так само, як і в проекті № 5669, у ньому недоречно дублюється прикметниковий компонент у складі терміна на позначення статусу мови — державна (офіційна) мова (ст. 1.1.1). Він ставить завдання «утвердження української мови як мови міжетнічного спілкування і порозуміння в Україні» (ст. 1.1.2) і не дає відповіді на питання, що слід розуміти під запобіганням вульгаризації української мови та змішування її з іншими мовами, яке згадується в ст. 3.1.6.г. Зважаючи на необхідність забезпечення мовних прав носіїв як державної, так і інших національних мов, доречно було б розширити компетенцію Уповноваженого із захисту державної мови на мови національних меншин, як це передбачено в законопроекті № 5669.

У тексті законопроекту є деякі недоречності технічного характеру. Зокрема, важко визнати обґрунтованим і доречним положення ст. 35.1 про те, що власна назва Верховна Рада України «не перекладається іншими мовами, а передається іншими мовами за допомогою літер їх абетки відповідно до звучання українською мовою». Закон України не має бути посібником з перекладу для мов світу. У міжнародній практиці відомі різні способи відтворення іноземними мовами власних назв найвищих органів влади. Наприклад, назва шведського парламенту Ріксдаг (шведською Riksdag) перекладається німецькою мовою як Der Schwedische Reichstag (буквально «шведський Рейхстаг»), португальською Parlamento da Suécia (буквально «парламент Швеції»), іспанською El Riksdag (транскрибована форма шведського слова), чеською Říšský sněm (буквально

«імперський парламент») і т. ін. У кожній країні перекладають ту чи іншу назву відповідно до норм і традицій своєї національної мови.

Унаслідок консультацій і перемовин між ініціаторами законопроектів № 5669 і № 5670 в Верховній Раді України 09.06.2017 р. групою з 75 народних депутатів зареєстровано під № 5670-д оновлену версію так званого «громадського законопроекту» № 5670. Відмінності цього оновленого варіанта законопроекту стосуються насамперед роботи ЗМІ, друкованих засобів масової інформації, книговидавництва й книгорозповсюдження.

Зокрема, ст. 20 «Державна мова у телебаченні та радіомовленні» доповнено положенням про те, що програми телерадіоорганізацій закордонного мовлення можуть ретранслюватися на території України тільки за умови виконання вимог ч. 6 ст. 20 щодо мінімального обсягу мовлення державною мовою. Науково-просвітницькі передачі, виконані однією або кількома офіційними мовами Європейського союзу, можуть ретранслюватися виключно з використанням звукового ряду, в якому використовуються зазначені мови або українська мова. Статтю 21 «Державна мова в друкованих засобах масової інформації» доповнено положенням про те, що в кожному місці розповсюдження друкованих засобів масової інформації друковані засоби масової інформації українською мовою мають становити не менше 50 % назв друкованих засобів масової інформації, що розповсюджуються в цьому місці.

12 квітня 2017 р. до Верховної Ради внесено проект «Закону про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення розвитку та використання мов національних меншин в Україні» (реєстр. № 6348). Згідно з цим законопроектом, визнання території села, селища та міста місцем компактного проживання національних меншин має бути віднесено до компетенції спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин на підставі відповідного рішення сільської, селищної, міської ради.

У місцях компактного проживання національної меншини місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування поряд з державною мовою може використовуватися мова цієї національної меншини для проведення засідань, заходів, зустрічей і робочого спілкування. Орган місцевого самоврядування відповідного села, селища, міста зобов'язаний забезпечити переклад державною мовою засідання, заходу або зустрічі на вимогу хоча б одного учасника засідання, заходу або зустрічі.

Особам, які належать до національних меншин, гарантуються право на навчання мовою відповідної меншини поряд з державною мовою в державних і комунальних дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах за умови, що таке бажання у місцях компактного проживання виявила кількість осіб, достатня для можливості його задоволення, а також право на вивчення мови відповідної меншини в державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

У дошкільній освіті мова національної меншини може застосовуватися поряд з державною мовою «за умови, що таке бажання у місці компактного проживання виявила кількість осіб, достатня для можливості його задоволення». За такої ж умови можуть здобути своєю мовою загальну середню освіту в державних та комунальних навчальних закладах особи, які належать до відповідних національних меншин.

При цьому в початковій школі державна мова викладається в обсязі, достатньому для подальшого опанування державною мовою навчальних предметів і

курсів в основній та старшій школах. В основній школі обсяг викладання предметів і курсів державною мовою не може бути меншим за обсяг викладання мовою національної меншини; предмети зовнішнього незалежного оцінювання обов'язково викладаються державною мовою. У старшій школі обсяг викладання предметів державною мовою має становити не менше 80 % від усіх предметів.

У місцях компактного проживання осіб, які належать до національних меншин, мова відповідної національної меншини може використовуватися в проведенні культурно-мистецьких, розважальних та видовищних заходів, нею можуть демонструватися фільми, в комунальних музеях може наводитися інформація про музейні предмети (поряд з державною мовою). Телерадіоорганізації місцевої категорії можуть здійснювати мовлення також мовою національної меншини (поряд з державною мовою), за умови, що обсяг цього мовлення не перевищуватиме 20 % ефірного часу. Зовнішня реклама в межах території відповідного села, селища, міста поряд з державною мовою може бути виконана мовою національної меншини.

23 травня 2017 р. Верховна Рада ухвалила закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації», що встановлює на телебаченні обов'язкові щотижневі квоти передач і фільмів українською мовою: 75 % державної мови для загальнонаціональних і регіональних телеканалів, 60 % — для місцевих та 75 % для програм новин. За невиконання мовних квот передбачено штраф у розмірі 5% загальної суми ліцензійного збору. Прийняттю цього закону передувала низка подій. 6 вересня 2016 р. Президент України Петро Порошенко з трибуни Верховної Ради звернувся до власників і топ-менеджерів телевізійних каналів із закликом збільшити частку української мови в ефірі. 27 жовтня 2016 р. народні депутати Микола Княжицький і Вікторія Сюмар зареєстрували законопроект № 5313 «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації», запропонувавши встановити на телебаченні квоту 75 % передач і фільмів українською мовою. Цей законопроект 16.03.2017 р. було схвалено Верховною Радою України в першому читанні. Наступного дня, 17 березня 2017 р., медіахолдинг «Інтер Медіа Груп» висловив офіційну позицію щодо законопроекту про мовні квоти, стверджуючи, що він порушує права російськомовних громадян України та носіїв інших регіональних мов і завдасть шкоди розвитку українського телебачення через неможливість створювати в достатньому обсязі якісний контент українською мовою чи робити якісний дубляж. Попри спротив значної частини підприємців-медійників Верховна Рада України прийняла закон, а Президент України підписав його.

Тривалий час українська влада вела обережну й нерішучу мовну політику. Проте зміни в суспільній свідомості впливають і на позиції ключових політичних гравців. Потужним каталізатором мовної політики стала діяльність недержавних організацій, що присвятили свою діяльність захисту мовних прав українців, зокрема таких як Координаційна рада з питань захисту української мови при КМО «Меморіал» ім. В. Стуса, громадський рух «Не будь байдужим!», Центр міжнародного захисту прав людини Національного університету «Києво-Могилянська академія», громадська ініціатива «Переходь на українську», громадянський рух «Простір свободи», ініціатива захисту прав україномовних «Й так поймут!», громадянський рух «Бойкот російського телерадіопродукту», громадянський рух «Відсіч», громадська організація «Незалежні» і цілий ряд інших. За участі представників громадських організацій, університе-

тів та академічних інститутів при Міністерстві культури України 8 червня 2016 року (наказ № 404) створено Координаційну раду з питань застосування української мови в усіх сферах суспільного життя України. При Координаційній раді діє робоча група з мовного законодавства під керівництвом проф. В. А. Василенка, яка підготувала текст законопроекту «Про державну мову», згодом зареєстрованого в Верховній Раді України під № 5670.

Судячи з прийняття Кабінетом Міністрів України 26 квітня 2017 року постанови № 301 «Про організацію проведення атестації осіб, які претендують на вступ на державну службу, щодо вільного володіння державною мовою» і ухвалення закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації», влада реагує на ініціативи громадськості і цим готує ґрунт для можливих подальших заходів з реалізації тих завдань, які визначені в розглянутих вище законопроектах. Це підвищує шанси на прийняття в 2017–2018 рр. мовного закону, який уперше в історії українського мовного законодавства може дати дієвий механізм поширення української мови як державної на всі сфери суспільного життя. Попри окремі дискусійні положення, термінологічні неточності й редакційні недогляди розглянуті законопроекти загалом відповідають європейським засадам мовного планування і є основою, на якій може будуватися мовна політика сучасної України.

B. M. AZHNIUK

LANGUAGE LEGISLATION AND LANGUAGE PLANNING IN CONTEMPORARY UKRAINE

The paper discusses recent legislative initiatives aimed at creation of the effective mechanism of introduction of Ukrainian as a state language into all spheres of public life and making it an effective rule of law instrument in the 21-st century Ukraine. The Ukrainian language, as a visible token of Ukrainian ethnic identity, in the process of nation building has become one of the major symbols of national mobilization of the Ukrainian people as a whole. There is growing awareness in society that the Kivalov & Kolesnichenko law which still maintains in force was designed as an instrument of Russian foreign policy and became one of the powerful factors that provoked national crisis.

Key words: language legislation, language policy, language planning, state language, national minority language, indigenous language.

TEORIA STYLU I JEJ FUNDAMENTY

Автор статті пропонує цілісну й водночас незавершену теорію стилю, яка може стати основою стилістичних досліджень ґрунтується на моделі наукової теорії, в якій виділяються три рівні (філософський, теоретико-методологічний та емпіричний). На рівні мовної онтології автор виходить із припущення про чотири способи її існування (конкретні мовні дії та їхні текстуальні результати, мовна система, а також індивідуальна і колективна мовна свідомість) і, відповідно, вирізняє стиль конкретного тексту і системний, індивідуальний та колективний стилі. Розвиток концепції стилю в теоретико-методологічній площині вимагає врахування відношень між мовою-стилем-текстом і світом, людиною, соціумом, мисленням і культурою. Ці відношення впливають на висвітлення стильових явищ на емпіричному рівні, де багаті здобутки стилістики можуть інтегруватися завдяки цілісній теорії і холистичному, поряд з аналітико-редукціоністським, характерові сучасної науки.

Ключові слова: способи існування мовної реальності, текст, стиль, (інтеграційний) когнітивний плюралізм, лінгвістичні парадигми, стилістика.

1. Styl jako kategoria tekstu. W bujnie rozwijających się w ostatnim półwieczu różnych orientacjach poststrukturalistycznej lingwistyki humanistycznej (por. paradygmaty: komunikacyjny, kulturowy i kognitywny) poczesne miejsce zajmują zainteresowania tekstem/dyskursem (zob. m. in. Duszak 1998). W rozmaitych naukach o tekście «wyprodukowano» dziesiątki nowych kategorii, a także przejęto wiele kategorii przedstrukturalistycznych i strukturalistycznych, często mniej lub bardziej je modernizując. Narzuca się jednak wrażenie poznawczego chaosu — może łatwiej kreować nowe pojęcia i teorie niż porządkować przestrzeń poznawczą, tj. uzgadniać, przekładać i uwspółmierniać już istniejące oraz budować skalające syntetyczne konstrukty poznawcze, a po drodze wypełniać ujawnione luki.

Wśród tych kategorii tekstowych znajduje się **styl** — bezpośrednia mowna kategoria, którą doświadczamy jako kategorię ontyczną, lecz mamy kłopoty z jej poznawczym ujęciem jako kategorii epistemicznej. Pojęcie stylu wyłoniło się jeszcze w czasach antycznych. Przez wieki wędrowało między teoriami i dyscyplinami, aspirując do roli silnej (kluczowej) idei. Znalazło się w centrum zrodzonej w XIX w. stylistyki. Jednak polimorfizm pojęcia stylu nie został w niej okiełznany. Rozproszona i sparaliżowana przez własne dzieje stylistyka nie spełniła dotąd pokładanych w niej nadziei. Nowa sytuacja poznawcza w lingwistyce (nowe orientacje i silna tendencja integracyjna) pozwala przywrócić pojęciu stylu — czasami wręcz wyrzucanemu poza naukę — życie. Może więc czas na nową teorię stylu i nową stylologię?

2. Styl jako humanistyczna struktura tekstu. Nie zamierzam tutaj wracać szerzej do przeszłości i dokonywać analitycznego przeglądu różnych koncepcji stylu, choć taki ogłód z dzisiejszej perspektywy ma sens. Mógłby stanowić źródło inspiracji, odkrywając zapomniane, zagubione ścieżki i rzucając nowe światło na pozornie i powierzchownie znaną wiedzę z przeszłości. Od przeszłości nie można się zupełnie

odciąć. Siła tradycji polega na jej nieuchronności. Posuwamy się do przodu, posługując się tradycją. Teorie rodzą się przede wszystkim z interakcji twórców teorii z tradycją. Pragnę tu zaproponować szkic teorii stylu, kierując się swoim jego widzeniem, które skrótowo wyraża formuła: **styl to humanistyczna struktura tekstu** (zob. Gajda 1982 i 1983). To ujęcie wyrasta z tradycji stylistycznej, odwołującej się zwłaszcza do nowszej stylistyki funkcjonalnej: czeskiej (por. zwłaszcza K. Hausenblas), słowackiej (J. Mistrik i F. Miko) i rosyjskiej (M. Kożyna), a także sięgam do osiągnięć krzepnącej na przełomie lat 70. na 80. XX w. lingwistyki / teorii tekstu.

U podstaw konceptu stylu jako humanistycznej struktury tekstu leży następujące założenia:

- styl łączy się z ludzkim działaniem i jego wytworami, w tym z działalnością komunikacyjną i tekstem;
- każde wydarzenie komunikacyjnojęzykowe jest zanurzone w kontekście interakcyjno-sytuacyjnym (kontekst bliższy) i kulturowym (kontekst dalszy);
- wchodząc w komunikacyjne współdziałanie, ludzie wnoszą w nie swoją świadomość, tj. swoje kreacyjne, niepowtarzalne «ja» oraz społeczne «my» (kontekst mentalny);
- teksty tworzone w wydarzeniach komunikacyjnych stanowią względnie autonomiczną dynamiczną jedność planów treści i wyrażania oraz szeroko pojmowanego kontekstu;
- styl stanowi najwyższą zasadę integrującą tekst, jego emergentną właściwość.

Takiej idei stylu — ogólnej, realistycznej i humanistycznej — pozostaję wierny do dziś. Ma ona charakter programu badawczego. Droga do realizacji tego programu okazuje się trudna. Styl jako «dusza» tekstu stanowi wciąż tajemnicę i stawia opór działaniom poznawczym. Pojęciu styl zarzuca się nie tylko polimorfizm i nieoznaczoność, ale również niedefiniowalność (ponieważ nie da się znaleźć dla niego pojęcia zakresowo nadrzędnego), ograniczoną operacyjność (nie można go dostatecznie zoperacjonalizować — ani jego, ani wielu związanych z nim taksonomii), jak również niewypowiadalność w języku naukowym jego treści. Nasuwają się tu słowa przestrogi J. W. Goethego «Mój przyjacielu, każda teoria jest szara, Ale zielone — życia drzewo złote».

Reakcje na ten stylistyczny kryzys bywają rozmaite. Nihilizm (jawny lub ukryty) w związku z niedostępnością pojęcia styl przejawia się w jego negacji. Uznaniu realności stylu może towarzyszyć dogmatyzm — bezkrytyczna afirmacja jednej z koncepcji stylu, ekletyzm — sięganie do różnych koncepcji bez wysiłku ich uspołnienienia, czy też rezygnacja z wszelkich uogólnień na rzecz tzw. badań jakościowych, które cechuje empiryczny i lokalny charakter. Możliwe i pożądane byłyby reakcje inne, np. twórcza rekonstrukcja, synteza, wykraczająca poza języki tradycyjnej poetyki, retoryki, stylistyki oraz lingwistyki formalnej albo budowa oryginalnej, nowej teorii stylu. Czy jest/nadchodzi czas odpowiedni do takich działań?

W poznaniu naukowym (i nie tylko naukowym) można mówić o dwu tendencjach: analityczno-redukcyjnej oraz syntetyczno-integrującej (holistycznej). Napięcia między nimi występują w ludzkich umysłach, w poszczególnych dyscyplinach i w całej nauce. W nauce nowożytnej górę wzięła pierwsza z nich, przynosząc oszałamiający postęp poznawczo-technologiczny. Rośnie jednak poczucie zagrożenia, które niesie jednostronność takiego rozwoju. Ujęcie stylu jako humanistycznej struktury tekstu wymaga kooperacji obu tendencji, doceniam tę drugą.

Perspektywa integracyjna otwiera dwie możliwości — integrację formalną (systematyzację) i / lub integrację semantyczną (syntezę). Systematyzacji można dokony-

wać w ramach jednej teorii (rozważa się wówczas powiązania dedukcyjne, co prowadzi do aksjomatyzacji), można ją objąć różne teorie (dokonując logicznej redukcji jednej teorii do drugiej, definicyjnej redukcji pojęć i eksplanacyjnej redukcji twierdzeń), a także można szukać szans interdyscyplinarnej unifikacji logicznej. Natomiast w syntezie chodzi o takie przetworzenie treści różnych koncepcji, aby znieść ich polaryzację i niewspółmierność oraz uzyskać pewien stopień ujednolicenia, który umożliwiłby rozwiązanie dotąd nierozwiązywalnych problemów.

Inspiracji dla integracji stylistycznej można szukać w wielkich teoriach integracyjnych: w teorii systemów, w teorii sieci, czy w teorii złożoności. Nowożytnonaukowa tendencja do redukcjonizmu oraz do koncentrowania się na oglądzie obiektywistycznym, tj. na tym, co obserwowalne i wyrażone językiem werbalno-pojęciowym, nie docenia oglądu doświadczeniowego, a więc tego, co skryte i wyrażone językiem obrazowo-symbolicznym. W tym kontekście przywołuje się nawet przednowożytną koncepcję Wielkiego Łańcucha Bytów i Mądrości, która wyróżnia byty: materię — rozum — ducha oraz drogę poznania: poznanie zmysłowo-empiryczne — mentalne — duchowe. W każdym razie styl to ciągle tajemnica i wciąż aktualne jest wielkie pytanie o styl — jak tworzy się jego wewnętrzna spójność i całościowość.

3. Struktura teorii naukowej. Według dość powszechnie podzielanego tradycyjnego przekonania teoria naukowa to pewien typ myślenia, które prowadzi do w miarę spójnego metodologicznie i pojęciowo systemu twierdzeń opisujących i wyjaśniających określony fragment świata. W metanaukowym ujęciu pełna teoria posiada złożoną (hierarchiczno-sięciową) strukturę, w której można wydzielić poziomy:

- **filozoficzny**, tj. przyjętą w dużej mierze *a priori* bazę filozoficzną, obejmującą zespół założeń ontologicznych i epistemologiczno-aksjologicznych;
- **teoretyczno-metodologiczny**, który stanowi pewien zasób wysoce abstrakcyjnych pojęć teoretycznych i ogólnych twierdzeń, konceptualizujących i strukturujących ten fragment świata, czyli stwarzających interpretacyjny jego obraz;
- **empiryczny**, czyli zespół pojęć i twierdzeń opisowo-obserwacyjnych, które orzekają coś bezpośrednio o badanych obiektach.

W praktyce życia naukowego mianem *teoria* obdarza się konstrukcje poznawcze, które mogą nie posiadać wszystkich poziomów, tzn. mogą albo ograniczać się do niższego rzędu pojęć i twierdzeń empirycznych, uogólniających doświadczenia, albo przyjmować wysoce spekulatywny charakter, odrywając się od empirii. Różny może być stopień wewnętrznej spójności teorii (międzypoziomowej i wewnątrz poszczególnych poziomów), a także adekwatności wobec świata. Po Popperze i Kuhnzie nie do utrzymania jest zdroworozsądkowe przekonanie o «słuszności» jedynie drogi indukcyjnej. W rozwoju nauki co najmniej równie ważną rolę — a może istotniejszą niż dane empiryczne, które i tak zawierają ukryte treści teoretyczno-filozoficzne — odgrywają nowe rozwiązania filozoficzne i teoretyczno-metodologiczne, czyli droga dedukcyjna (por. sąd A. Einsteina: «Teorii nie można zmontować z wyników obserwacji, można ją jedynie wymyśleć»). Różnić teorie może więc też odmiennosc orientacji filozoficznej i metodologicznej (zob. teorie naturalistyczne i antynaturalistyczne, obiektywistyczne i krytyczne itd.). Jednym z istotnych rozróżnień jest też wydzielanie — głównie ze względu na zakres — teorii wielkich, średnich i małych (szczegółowych).

W złożonej hierarchiczno-sięciowej przestrzeni teorii mogą znajdować się pojęcia proste i złożone, opisowe (empiryczne i teoretyczne) i normatywne, podstawowe i pochodne, kluczowe i poboczne itp. Gdyby dla uprzytomnienia tej przestrzeni

odwołać się do metafory sieci, to pojęcia stanowiłyby węzły. Powiązania między nimi — wyrażone lub nie wyrażone przez twierdzenia — odpowiadałyby różnego typu relacjom: jednokierunkowym i interakcyjnym, nadrzędności, równorzędności i podrzędności, część — całość, obligatoryjnym i fakultatywnym, silnym i słabym, regularnym i przypadkowym itd. Zwracają na siebie szczególną uwagę pojęcia hierarchicznie wysoko ułożone oraz skupiające — bezpośrednio i pośrednio — wiele relacji, co wyznacza ich zasadniczą rolę organizującą. Jedno z takich centralnych pojęć używa swojej nazwy dla nominacji teorii, por. *styl i teoria stylu*, trzeba też pamiętać o złożonej i dynamicznej strukturze kompozycyjnej i temporalnej wielu pojęć. Obok pojęć w miarę statycznych i stabilnych, które w klasycznym ujęciu sprowadza się do zbioru warunków koniecznych i wystarczających, współczesna filozofia i psychologia wskazuje na obecność również w nauce pojęć o kameleonowej, polimorficznej naturze. W takich pojęciach współistnieją elementy o różnej genezie i trwałości: czysto intelektualne i emocjonalne, opisowe i normatywne, stałe i okazjonalne, historyczne (przeszłość) i prospektywne (oczekiwania przyszłościowe). Nic więc dziwnego, że przedstawienie nawet pojedynczego pojęcia (jego struktury wewnętrznej, relacji z innymi pojęciami, miejsca w teoriach, dziejów) wymaga skonstruowania swoistej mikroteorii (zob. Koselleck 2009, Bremer 2011).

Relacje między pojęciami mogą przekraczać granice — otwarte — teorii. W ten sposób ujawniają się powiązania międzyteoretyczne różnego typu i o różnej sile. Na wiedzę naukową składa się wiele teorii, które mogą mieścić się w ramach jednej dyscypliny lub też nie liczyć się z dyscyplinowymi, zmiennymi w czasie rozgraniczeniami. W konsekwencji niestabilności i elastyczności pojęć oraz teorii przestrzeń wiedzy okazuje się bardzo złożona, dynamiczna, dużo w niej ambiwalencji, oscylacji, komplementarności i niewspółmierności, wynikających z odmienności perspektyw badawczych i rozwojowego charakteru wiedzy. Dotyczy to także wiedzy o języku i o stylu.

4. Ontologiczno-epistemologiczne założenia teorii stylu. Szeroki zakres użycia terminu *styl*, który wykracza poza odniesienia do języka (por. *styl poznawczy, styl działania, styl romantyczny, styl w modzie* itp.), skłania do wychodzenia przy budowie teorii stylu od fundamentalnych założeń ontologicznych. Nie wchodząc w debaty toczone na gruncie filozoficznej ontologii od ponad dwu i pół tysiąca lat (zob. Stróżewski 2004), opowiadam się za ontologią budowaną na podstawie doświadczenia. U podstaw egzystencjalnego doświadczenia poznającego podmiotu znajduje się istnienie, przejawiające się zawsze w postaci określonego sposobu. Owe **sposoby istnienia** są konstytuowane przez określone momenty bytowe, czyli przez coś, co da się doświadczeniowo wypatrzyć i abstrakcyjnie uchwycić.

Odwołując się do filozofii m. in. K. Poppera, J. Habermasa, R. Ingardena, można wyróżnić cztery sposoby istnienia rzeczywistości:

- 1) obiektywny świat konkretnych obiektów (przedmiotów, działań, wydarzeń, procesów i ich wytworów), praktyczno-życiowy, tj. świat TO;
- 2) interobiektywny świat idealny w postaci systemu (sieci) systemów, tj. świat TE obejmujący wiele światów TEN (poszczególnych systemów);
- 3) subiektywny świat jednostki, jej świadomość, tj. świat JA;
- 4) intersubiektywny świat zbiorowości, świadomość zbiorową, tj. świat MY.

Odpowiednio ontologia lingwistyczna może przyjąć założenie o czterech sposobach istnienia rzeczywistości językowej:

- językowego TO, czyli konkretnych zachowań językowych i ich tekstowych wytworów;

- językowego TEN, tj. systemu językowego (*langue* u F. de Saussure'a);
- językowego JA, tj. świadomości językowej jednostki;
- językowego MY, czyli zbiorowej świadomości językowej (np. wspólnoty regionalnej, narodowej).

Te wszystkie sposoby istnienia rzeczywistości językowej pozostają w złożonych wzajemnych interakcyjnych relacjach, tworząc względnie autonomiczną całość, która kooperuje z innymi parcjalnymi rzeczywistościami (przyrodniczą i społeczno-kulturową — naukową, artystyczną, religijną, ekonomiczną itd.) oraz stanowi składową rzeczywistości *en bloc*.

W epistemologii od wieków wielkim problemem był rozdźwięk między poznaniem obiektywnego świata przedmiotowego (TO i TE/TEN) oraz subiektywnego świata podmiotowego. Przeważało eliminowanie odniesień podmiotowych i stosowanie również w odniesieniu do zachowań ludzkich logiki właściwej badaniom zjawisk przyrodniczych. Nową racjonalność naukową charakteryzuje sprzyjanie orientacji holistycznej, co przejawia się m. in. dopełnianiem determinizmu biologiczno-środowiskowego oraz społeczno-kulturowego podmiotowością uwzględniającą składnik aksjonormatywny. Ludzkie życie cechuje aksjotropizm — podzielane wartości i normy regulują życie jednostek i zbiorowości.

Ludscy aktorzy (jednostkowi i zbiorowi) w swoich działaniach bywają ujmowani na skali, której jeden biegun stanowi ujęcie przedmiotowe, natomiast drugi w pełni podmiotowe. W tym pierwszym JA i MY jest kształtowane przez bezosobowe siły i uwarunkowania, jest «zniewolone» przez kontekst (MY, TO i TE / TEN), jest zewnątrz-sterowne. Dla autonomii podmiotu istotna jest waga samoświadomości i autodeterminizmu (zwrotnego oddziaływania na samego siebie) oraz obecność zdolności kreatywnych i krytycyzmu wobec zastanych norm kulturowych. Współczesne podmiotowe JA wydaje się wielorako rozszczerzone, sprzęga się w nim Ja indywidualne i Ja zbiorowe, Ja działające i Ja oceniające, Ja realne i Ja idealne, itd. Podmiot w swych podstawach i zachowaniach zdaje się być rozpięty między racjonalnością adaptacyjną (podmiot słaby) a emancypacyjną (podmiot silny).

Nowsza epistemologia ogólna, a zwłaszcza epistemologia nauk humanistycznych, podsuwa więc takie zalecenia:

- uważność metodologiczną i potrzebę nieustannego krytycznego samouzasadniania;
- konieczność uwzględnienia złożoności i dynamizmu rzeczywistości (w tym różnych sposobów istnienia świata);
- konieczność pogodzenia się z poznawczym pluralizmem (przed poznającym podmiotem rysują się cztery perspektywy — **do** TO, TE/TEN, JA i MY oraz cztery drogi poznawcze — **od** TO, TE / TEN, JA i MY);
- podejmowanie wysiłków integracyjnych, scalających cząstkowe rezultaty poznawcze.

Nie ulega wątpliwości, iż lingwistyka nigdy wyczerpująco i systematycznie nie ogarniała całej rzeczywistości językowej. W swoim mocnym wydaniu strukturalistycznym koncentrowała się przede wszystkim na systemie językowym TEN. W poststrukturalizmie jej zainteresowania poszerzyły się. Obok dominującego wcześniej paradygmatu strukturalistycznego pojawiły się silne nowe paradygmaty; kognitywistyczny (język a umysł), komunikacjonistyczny (język w komunikacji) i kulturalistyczny (język a kultura). O ile wcześniej twarzą lingwistyki była lingwistyka formalna, o tyle teraz można mówić o humanistycznej lingwistyce funkcjonalnej.

5. Styl w kontekście teoretyczno-metodologicznym. Przechodząc na poziom teoretyczno-metodologiczny pełnej teorii stylu, trzeba rozważyć w pierwszej kolejności:

- relacje pojęcia styl z innymi wysoce abstrakcyjnymi pojęciami, które są wywoływane przez przyjęte założenia ontologiczne i epistemologiczno-aksjologiczne;
- relacje z bliższymi, bardziej «technicznymi» pojęciami, odnoszącymi się do rzeczywistości tekstowej.

5.1. Pierwszy krąg pojęć wiąże się z naturą świata i jego poznawaniem. Filozofia i zdroworozsądkowe myślenie potoczne uznają istnienie trzech niezależnych bytów: świata, umysłu i języka. Relacje między nimi długo interpretowano tak: świat odbija się w umyśle, a z kolei to odbicie wiernie wyraża język. Ten jednokierunkowy linearny schemat, w którym umysłem przypisywano pasywną rolę, został najpierw podważony przez zwrot podmiotowy (Kartezjusz i zwłaszcza Kant), który doceniał aktywność poznawczą człowieka i wpływ myślowych obrazów na świat. Kolejny zwrot — zwrot językowy (zapoczątkowany przez J. G. Herdera i W. Humboldta) — zwrócił uwagę na aktywność języka w stosunku do umysłu i świata. W rezultacie linearny schemat został zastąpiony nową interpretacją przedstawianą w postaci trójkąta, którego wierzchołki to owe trzy byty, a boki reprezentują ich wzajemne (dwukierunkowe) interakcyjne relacje.

W tradycji jednokierunkowego linearnego schematu mieści się rozumienie języka jako systemu elementów i reguł, służących do opisu świata i wyrażania myśli, a także idea języka doskonałego jako systemu symboli, który precyzyjnie wyrażałby świat i jego strukturę, por. języki logiki, matematyki i programowania. W młodszej tradycji wyrażanej ideą trójkąta pojawiły się w poststrukturalizmie bardzo zróżnicowane interpretacje, nie stroniące od skrajności (por. wersje określane jako postmodernistyczne). Podważają one zdolność umysłu do uchwycenia prawdziwej natury świata, jego istoty, esencji. Podkreśla się nich kreatywny charakter poznania (por. konstruktywizm). Zaowocowało to zwrotem kognitywnym oraz zwrotem kulturowym (zob. Bachmann-Medick 2012), który podkreśla oddziaływanie różnych czynników kulturowych na poznanie.

Zwroty kognitywny i kulturowy, stanowiące przedłużenie zwrotu językowego, wywarły znaczący wpływ na wiele dyscyplin humanistycznych, w tym na lingwistykę. Znaczenia językowe nie tyle wyrażają świat (antyesencjalizm), ile są współkonstituowane przez obrazy mentalne oraz przez sposoby użycia języka, osadzone w ludzkich interakcjach i społeczno-kulturowych kontekstach (zob. kariera terminu *językowy obraz świata*, zapożyczonego od Humboldta). Ta koncentracja uwagi lingwistyki i innych dyscyplin na reprezentacjach/obrazach mentalnych budzi krytykę paradygmatów kognitywistycznego i kulturalistycznego (por. zwrot ontyczny). Zarzuca się im nadmierną spekulatywność i dowolność interpretacyjną.

Można się zgodzić z H. G. Gadamerem (1993), że świat i poznanie (rozumienie) są współprzynależne, a ośrodkiem tej współzależności jest język. Jednak na drodze operacjonalizacji tej tezy nie posunęliśmy się zbyt daleko. Intensywny rozwój nauk o mózgu i umyśle (por. hasło «Wiek XX — wiekiem języka, wiek XXI — wiekiem umysłu») pozwala żywić nadzieję na poznawczy postęp w badaniach rzeczywistości neuropsychicznej i relacji język-umysł. Również relacje język — świat, język — społeczeństwo i język — kultura ze względu na swą wielowymiarowość i zmienność w czasie stawiają opór naszym wysiłkom poznawczym.

A zatem pojęcie styl poprzez pojęcie język wchodzi w skomplikowane relacje z tak wielkimi złożonymi i polimorficznymi pojęciami, jak: świat, człowiek, społeczeństwo, umysł, świadomość, kultura itd. Mnogość funkcjonujących w tej prze-

strzeni poznawczej koncepcji nie ułatwia zadania, jakim jest zbudowanie spójnej nowej teorii stylu. Nie zwalnia to jednak stylologa z tego obowiązku.

5.2. Jeśli uznać styl za emergentną cechę tekstu/dyskursu, to należy rozważyć pozycję kategorii styl wśród kategorii tekstowych. Konsekwencją przyjęcia założenia ontologicznego o różnych sposobach istnienia rzeczywistości jest uznanie czterech sposobów istnienia rzeczywistości językowej, a w niej czterech sposobów istnienia rzeczywistości tekstowej:

- konkretnych tekstów, tj. tekstowego TO;
- tekstu systemowego (tekstemu), tj. tekstowego TEN;
- subiektywnej rzeczywistości tekstowej w świadomości jednostkowej, tj. tekstowego JA;
- intersubiektywnej rzeczywistości tekstowej w świadomości zbiorowej, tj. tekstowego MY.

W latach 70. XX w. zaczęła krystalizować się lingwistyka /teoria tekstu. Doprowadziła ona do wyróżnienia poziomu/podsystemu tekstowego w systemie językowym i jednostki zwanej *tekstem* (na modłę strukturalistyczną, z sufiksem —em) oraz do poszukiwania esencjalnych cech tekstu. Najbardziej znanym dokonaniem w tym zakresie stał się wykaz siedmiu cech, zaproponowany przez R.-A. Beaugrande'a i W. Dresslera (1990): spójność (kohezja), koherencja, intencjonalność, akceptabilność, informacyjność, sytuacyjność, intertekstowość. W kolejnych latach próbowano ten rejestr uzupełnić, włączając do niego kategorie wybierane z coraz zasobniejszego zestawu kategorii wskazywanych przez badaczy tekstu/dyskursu. Ostatecznie trzy z nich zyskały największe uznanie: kulturowość, gatunkowość i stylowość.

Wymienione dziesięć kategorii odnosi się do różnych wymiarów tekstu i pozostaje w bardzo różnorodnych wzajemnych relacjach. Jedne z tych kategorii dotyczą wewnętrznej struktury tekstu, inne wskazują na więzi między tekstem a uczestnikami komunikacji, jeszcze inne na czynniki kontekstowe. Jedne mają jednowymiarowy charakter, inne ogarniają, integrują wiele wymiarów tekstu. Do tych ostatnich należą kategorie gatunek i styl. Ich wzajemne relacje są złożone (zob. Witosz 2009), jednak za kategorię hierarchicznie najwyższą i najbardziej pojemną uznaję styl. Teksto- i stylotwórczą potencję mają jednostki z poszczególnych poziomów systemu językowego od najniższego począwszy oraz czynniki okołotekstowe. Emergentny charakter całości sprawia, iż analityczna operacjonalizacja stylu nie chwytą «ducha» tej całości, gubi styl. Uchwycenie «tajemnicy» stylu to ciągle zadanie do wykonania.

Za ontologią filozoficzną i lingwistyczną można więc mówić o jednym (jedności) stylu, który przejawia się w czterech sposobach istnienia, jako:

- styl konkretnych tekstów, tj. stylowe TO;
- styl systemowy, tj. stylowe TEN, a raczej stylowe TE, obejmujące wiele stylowych wzorców obecnych w systemowej normie uzualnej;
- indywidualny subiektywny styl osobniczy, czyli stylowe JA;
- intersubiektywny styl zbiorowy, tj. stylowe MY.

Złożoność rzeczywistości tekstowo-stylowej tłumaczy poznawczy nieład, pluralizm w badaniach stylistycznych oraz unikanie całościującego pojęcia styl. Ten pluralizm wynika z preferowania jednej z perspektyw (do TO, TEN/TE, JA lub MY) albo jednej z dróg poznawczych (od TO, TEN/TE, JA lub MY). Rzadziej podejmuje się próby scalenia odmiennych perspektyw i dróg (por. obfitość analitycznych badań w stylistyce polskiej przy słabości integracji, zob. Gajda 1995 i Malinowska ... 2013).

W rezultacie na poziomie empirycznym teorii stylu mamy do czynienia z bogactwem częściowych wyników poznawczych. Rozproszeniu badań sprzyja

poliparadygmatyczność współczesnej lingwistyki i brak paradygmatu zdecydowanie dominującego (do takiej roli aspiruje zwłaszcza kognitywizm, por. też krzepnącą orientację lingwistyki cyfrowej). Proponowany tu zarys pełnej teorii stylu otwiera szersze horyzonty i stwarza podstawy do integracji rozproszonej wiedzy, rysując nowe perspektywy przed stylistyką. Moja propozycja nie stanowi teorii skończonej, może natomiast być potraktowana jako program badawczy.

LITERATURA

- Bachmann-Medick D.* Cultural turns. Nowe kierunki w naukach o kulturze.— Warszawa, 2012.
- Beaugrande R.-A., Dressler W. U.* Wstęp do lingwistyki tekstu. — Warszawa, 1990.
- Pojęcia. Jak reprezentujemy i kategoryzujemy świat / J. Bremer, A. Chuderska (red.).— Kraków, 2011.
- Duszak A.* Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa.— Warszawa.— B. r.
- Krytyczna analiza dyskursu / A. Duszak, N. Fairclough (red.). — Kraków, 2008.
- Gadamer H.-G.* Prawda i metoda : Zarys hermeneutyki filozof.— Kraków, 1993.
- Gajda S.* Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym.— Warszawa, 1982.
- Gajda S.* Styl jako humanistyczna struktura tekstu // Z polskich studiów slawistycznych.— Warszawa, 1983.
- Przewodnik po stylistyce polskiej / S. Gajda (red.).— Opole, 1995.
- Koselleck R.* Semantyka historyczna.— Poznań, 2001.
- Stróżewski W.* Ontologia.— Kraków, 2004.
- Style współczesnej polszczyzny : Przewodnik po stylistyce polskiej / E. Malinowska, J. Nocoń, U. Żydek-Bednarczuk (red.).— Kraków, 2013.
- Witosz B.* Dyskurs i stylistyka.— Katowice, 2009.

(Ополе, Польша)

STANISŁAW GAJDA

THEORY OF STYLE AND ITS FOUNDATIONS

The author presents an outline of a complete, yet unfinished, theory of style. The outline can make the foundation of a stylistic research program. A full scientific theory possesses a structure within which one can distinguish three levels: 1) philosophical (ontological assumptions as well as epistemological-axiological ones); 2) theoretical-methodological (a set of highly abstract notions and theorems which conceptualize and structure the fragment of reality that is described and explained); 3) empirical (a set of notions and descriptive-observational theorems, stating something directly about the examined fragment).

By making reference to philosophical ontology the author accepts — on the ground of linguistic ontology — an assumption of four ways, ones which are mutually connected and constitute a oneness: 1) concrete linguistic actions and their textual products; 2) language system; 3) individual consciousness of language, and 4) collective awareness of language. Beginning with the idea of style as a humanistic structure of text, one can respectively speak about the following: 1) the style of a concrete text; 2) the comprehensive style (precisely speaking about stylistic models in the common norm); 3) individual styles as components of the language consciousness of individuals; 4) collective styles as components of language awareness of given communities.

Developing theories of style on the theoretical-methodological level requires considering the relation between language-text-style and the world, man, society, as well as mind and culture. These relations impinge on the vision of style-related phenomena considered on the empirical level. The rich accomplishments of stylistics can be united thanks to the integrative power of a complete theory and the increasingly stronger integrative-holistic trend in the development of science, which is complementary towards the analytical-reductive tendency.

Keywords: ways of existence of language reality, text, style, (integrative) cognitive pluralism, linguistic paradigms, stylistics.

МАГІЯ СЛОВА — ОБРЯДОВІ МОВНІ ФОРМУЛИ НА ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ТЛІ

У статті проаналізовано обрядові мовні формули, створені та підтримувані українською етноспільнотою. Встановлено семантику сакралізованих образів у концептуальних ланцюжках «людина — вода», «людина — риба», «людина — верба», «людина — весна», «людина — бджола», «людина — земля».

Ключові слова: концепт, порівняння, мовні формули, магія слова, сакральність, анімізм.

Народні звичаї, перекази, традиції — явища, що підтримують історико-культурну спадкоємність, зміцнюють людську етноспільноту. Звичаї, породжувані стародавніми віруваннями й тривалий час повторювані, перетворюються в релігійні обряди¹. У свою чергу, ритуальні обрядодії серед інших своїх кодів передбачають вербальний, що виливається в народне дискурсивне мовлення. Воно породжує тексти-дискурси, що як такі характеризуються цілеспрямованим використанням мови для вираження особливої ментальності², яка часто позначається релігійною (у широкому розумінні цього слова) ідеологією. Спрацьовує так звана магія слова, тобто беззастережна віра в його силу, а також покликання на усталену традицію висловлювання, що підтримується і регулюється зазвичай формулами «як кажуть», «не нами сказано», «як народ каже», «як той казав», «вдома як схочеш, а між людьми як скажуть», «нехай так буде, як кажуть люди», «треба знати, що де сказати». Тим самим з народного спонтанного мовлення, коли мовці почуваються розкуто, як у себе вдома, говорять так, як мовиться, як Бог дає, як вони чують від своїх батьків, не боячись, що їх не так зрозуміють або й не зрозуміють зовсім, — з цього мовного потоку вичленовується обрядовий дискурс зі своїми суворими правилами й настановами від предків, — «так казали (веліли, заповідали) наші діди й прадіди». Ритуальні вербально-кодові тексти породжують або актуалізують сакралізовані смисли багатьох найменувань тих чи інших реалій, характерних для певних обрядодій. Надіндивідуальні (традиційні) вживання витворюють таким чином у тканині мови концепти культури (з одного боку, змісти понять, з другого, — смисли слів чи виразів) як продукти історико-культурної етносвідомості. Етнокультурні смисли слів переростають у лінгвософію їхнього змісту.

Особливе використання мовних одиниць (бо «не до ладу сказати, краще мовчати») тягне за собою активізацію деяких рис мови, передусім окреслює коло

¹ Воронай О. Звичаї нашого народу : В 2 кн. — Мюнхен, 1958. — Кн. 1. — С. 204.

² Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры: опыт исследования. — М., 1997. — С. 723.

лексичних і фразеологічних засобів, сакралізованих за своєю семантикою. Скажімо, народні зазоровні фразеологізовані формули спонукального характеру, породжені ритуальними традиціями застілля, передбачають у своєму складі стійкі порівняльні звороти на зразок: *здоровий, як вода (риба); бистрий, як вода; гожий, як рожка (вода); багатий, як земля (святая, сира); веселий, як весна; робочий, як бджола; великий, як верба*. Ці порівняння породжені антропометричними паралелями, взагалі властивими фольклорному дискурсу, пор. хоч би типові зачини в народних піснях: «Запуміла ліщинонька, заплакала дівчинонька», «За тучами, за хмарами сонечко не сходить, за лихими ворогами мій милий не ходить», «На городі верба рясна, гарна дівка ще й прекрасна».

Узагалі будь-яка паралель виступає основною для порівняння предметів, явищ, дій. Порівняння ж як мовний засіб — породження анімістичного світогляду, або, за О. О. Потебнею, міфічного періоду свідомості людини³. Людина пізнавала світ у зіставленні себе з довкіллям — прямо або через посередництво певних ознак. Серед мовних продуктів цього пізнання наукове мислення простежує стійкі концептуальні ланцюжки мовних одиниць, у нашому випадку — це *людина* ← [здоров'я, швидкість, краса] → *вода*; *людина* ← [здоров'я] → *риба*; *людина* ← [краса] → *рожа* → *вода*; *людина* ← [веселий] → *весна*; *людина* ← [працьовитість] → *бджола*; *людина* ← [багатство] → *земля*. Спробуймо проникнути в сутність кожного з наведених вище порівнянь, виходячи з означених концептів. Усі порівняння спрямовані на об'єкти природи, символіка якої, за М. Костомаровим, є продовженням природної релігії: «творець відкривається в творінні; серце людини любить у явищах світу фізичного всюдисущий дух»⁴.

Концепт *людина* ← [здоров'я, швидкість, краса] → *вода* ← [здоров'я] → *риба* → [краса] ← *рожа*. У народній творчості вода виступає одним з ключових концептів, оскільки з нею тісно пов'язане життя людини від народження до смерті. Вважалося, що вода була від початку світу (у колядці — «що ж нам було з світа початку? Не було нічого — одна водонька», або в заклитті — «водичко, найстарша царичко», або віра в те, що посеред землі, де в Єрусалимі, знаходиться її «пуп (центр)», звідки випливають усі річки та моря і повертаються туди. Воду здавна шанують як святу, поклоняються їй, вважають за великий гріх плювати в неї. Поклоняючись річкам, озерам тощо, приносили жертви (у візантійського письменника VI ст. Прокопія читаємо про наших предків: «Шанують вони річку, німф і деякі інші божества, жертвують їм усім і з цих жертв ворожать собі»⁵). Ще й сьогодні під Введення беруть воду, де сходяться три річки, і проливають її через полум'я в миску. Таким чином освячена, ця вода особливо цілюща на хвороби та вроки. З дохристиянських часів вважають, що вода має очищувальну силу, нею обливалися на престольні свята (звідси, зокрема, другий день Великодня — «Обливаний» понеділок). З ритуальною метою купалися на свята Івана Купала. Купаються також на Водохреща (Йордань). Набрана в річці йорданська (богоявленська) вода особливо корисна для здоров'я, бо зцілює найтяжчу недугу. Від води, річкової, озерної, морської, невіддільна риба («Велика риба в великій воді сидить»). У чистій, глибокій (тобто здоровій) воді риба добре плодиться, тобто вона там себе здорово почуває (звідси про людину — «почуває себе, як риба у воді»). Тісний зв'язок риби й води асоціюється з духовним єднанням близьких (передусім закоханих) людей («Ми з тобою, як риба з водою»).

³ Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976. — С. 434–435.

⁴ Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. — К., 1994. — С. 60.

⁵ Січинський В. Чужинці про Україну. — Л., 1991. — С. 8.

Цілющі властивості води, особливо джерельної, породили вислів *жива вода*. За повір'ями, хто нап'ється правдивої живої води з трьох або семи криниць (джерел), той набуває великої сили, а недужий зцілюється. Не випадково кажуть: «Хто хоче чистої води, той іде до джерела пити». Глибинний смисл цього виразу в тому, що чиста й здорова вода там, де її початок ⁶ (як вказівка на першопочаток життя води і водночас на одвічний світовий водообіг, її вічне життя). Таку воду не лише пили, але й купалися в ній, окроплювалися нею. Згадаймо ще казкові образи *живої* (*живущої, живильної*) і *мертвої води, цілющої* (*зцілющої*) і *безсилої води*, здатної додавати сил або забирати їх. Завдяки живильній воді герої казок, коли нею окроплюються, набувають нелюдської сили. Така вода може оживити навіть мерця, але добути її дуже важко, бо цілющу воду охороняє лютий змії.

Роса (краплини води) також «на здоров'я». Вона завжди цілюща, особливо на «весняного» Юрія. У церковній традиції пов'язується з Божою благодаттю (у народі кажуть: «Діти — то Божа роса», а також бажають: «Дай, Боже, з роси й з води»). Животворні краплі стали не лише символом плодючості, але й краси. О. Воропай зазначає, зокрема, що в день Святого Юрія селяни до схід сонця збирали росу, хворі промивали очі, старші люди мочили голову, — «щоб голова не боліла», господині кропили нею домашню птицю, — «щоб курчата плодилися», а дівчата вмивалися росою — «на красу» ⁷.

Вода, особливо тиха, річкова, кринична чи озерна, дзеркально відбиває людський образ, передусім молодої красивої дівчини. У це «дзеркало» задивлялися на себе русалки, розчісуючи своє довге зеленаве волосся, перед водною гладінню Дунаю бідна дівчина-покритка, розчісуючи-розплітаючи косу, прощається зі своєю дівочою красою і з життям (пісня «Тихо, тихо Дунай воду несе...»). Це ж природне «люстро» мають на увазі, коли кажуть: «Глянь у воду на свою уроду (вроду)», закликаючи тим самим дивитися критично на себе перш ніж судити інших.

З водою, за повір'ями, пов'язані як добрі, так і злі сили. Ще в дохристиянських віруваннях богинею води вважали Мокошу (Мокош, Макош), одне з головних божеств Володимирового пантеону. Її називали ще Царицею Води (Водяницею). Утіленням підступної водяної стихії були злі сили — водяники (воляні, водани). Як розповідає О. Воропай, на Покутті у Великий (Страсний, Чистий) четвер дівчата заворожують собі (перед врагом, нечистим) красу. Діждавшись на берегах річок і озер сходу сонця, вони розлягаються, розпускають коси і стрибають у воду, примовляючи: «Водане, на тобі русу косу, дай мені дівочу красу!» ⁸ (відгомін давніх приношень богам і заклинань перед ними).

Символіка вічного плину води вилилася в народні філософські фразеологізовані формули на зразок: «Вчорашньої води не догониш», «За водою підеш та й не вернешся», «Прийшло з води, пішло з водою». Руйнівна сила тихої води уподібнюється людській підступності, потаємним лихим намірам людини. Натомість бистра вода вмить перебігає, як і гнів відвертої, відкритої людини («Бистра вода надійде та й перейде, а тиха мулить та й мулить», «Тиха вода береги мулить, а бистра пробігає», «Тиха вода людей топить, а бурна лякає», «Тиха вода береги ломить, а бистра тамує»).

⁶ Приповідки / Зібрав, підготував до друку та опублікував В. С. Плав'юк. — Едмонтон, 1997. — С. 52.

⁷ Воропай О. Зазнач. праця. — С. 250–251.

⁸ Там же. — С. 366.

Із символікою водної бистрини переплітається згадуваний вище концептуальний фольклорний образ риби як водоплавної істоти, коли кажуть: «І риба не поплине проти бистрої води» або «Риба не плине проти бистрої води».

Символікою концептуальних пар «вода — здоров'я», «вода — краса», «вода — бистринь» (отже, зрештою, тріади «вода — життя — рух» чи, навпаки, «вода — рух — життя») тісно пов'язана з образом кохання (особистої долі). Спрадавна в купальську ніч дівчата пускають на річкове плесо вінки із запаленими свічками (звичайно на тиху воду). І плывуть за течією десятки таких вінків із золотими вогниками, віщуючи дівочу долю (чий вінок пливе добре і свічка на ньому горить, та дівка піде заміж, а чий крутиться на місці — тій ще дівувати)⁹.

У народній поезії рожа (особливо червона) виступає символом краси («І між жаливою рожа росте гожа», «Рожа і в терню (межи кропивою) гожа». В одній з пісень парубок, запевняючи дівчину, що на неї «дивитися гоже», звертається захоплено: «Ой, ти, дівчино, червона роже!». Рожею в народі називали також троянду («Буває, що й на полі рожа виростає»), а назва *повна рожа* є одним з імен троянди («Я, мати, так хороша, як повная рожа»). Квітку дуже часто використовували в обрядодіях, зокрема весільних, — як символ радості, веселощів, щастя: «Ломіте роженьку, стеліте дороженьку нашому молодому до Божого дому (, щоб м'ягче ступати на двір танцювати)». М. Костомаров вважає, що рожевий цвіт символізує також здоров'я¹⁰. Якщо молода жінка пішла заміж у чужу сторону і їй там зле, вона пускає по воді рожевий букет як звістку рідним. Бляклі квіти, призначені для матері, виступають ознакою доччиної недуги: «Як приплила з рожі квітка та й стала крутиться; вийшла мати воду брати та й стала журиться: «Ой і де ж ти, моя доню, недужа лежала, що вже твоя з рожі квітка на воді зів'яла». Слід зазначити, що рожа (мабуть, як міфологічна істота) у народній творчості пов'язується з міфологічним Дунаєм, уособленням річки, потоку, води взагалі. Мати боїться пускати дочку (Рожу) в хоровод (який зазвичай відбувався біля річки, ставка, озера), щоб її не знадив Дунай: «Мати Рожу чесала, А, чешучи, навчала: «Донько моя, Роженько! Не становись край Дунаю! Дунай зведе з ума». До речі, чесання коси (довгого волосся) як символу дівочої цноти і краси у народних піснях часто також пов'язується з рожею і Дунаєм, напр.: «Під рожею дівочка русу косу чесала» або «Тихо, тихо Дунай воду несе, а ще тихше дівка косу чеше». Як бачимо, взаємозв'язок концептуальних пар «вода — краса» і «рожа — краса» в народній творчості виразно помітний. Краса та її ознаки (зокрема дівоча коса) при цьому передвіщають як щасливу, так і нещасливу долю, навіть наглу смерть (як у згадуваній уже пісні «Тихо, тихо Дунай воду несе...»).

Концепт **людина** ← [розмір, сила, вік] → **верба**. Коли йдеться про розміри людини (зріст, масивність), особливо якщо її порівнюють з вербою, то мають на увазі й силу рослини, а можливо, передусім її силу (життєздатність). Верба бере силу з води, адже не випадково кажуть: «Де верба, там і вода», «Там криниця, де вербиця». З одного боку, рослина вказує людині на наявність близьких підземних джерел, отже, можна було копати в цьому місці криницю, з другого, — верби саджають поблизу води («Де вода, там і верба, а де верба, там і вода»). Благотворна дія води на вербу сприяє її росту, розлогості, тобто величини вшир і ввись, внутрішньої сили, живучості («Верба — як трава лугова: ти її покоси, а вона знов буде рости»). Схожість дівочої долі і властивостей рослини виражає приповідка: «Верба й дівчина приймуться де-небудь». Ще виразніше уподіб-

⁹ Там же. — Кн. 2. — С. 200–201.

¹⁰ Костомаров М. І. Зазнач. праця. — С. 61–62.

нюється дівчина вербі при прямому порівнянні, коли, жартуючи, кажуть: «Дівка, як верба: де посадиш, там і прийметься» або «Дівка, як верба: її не поливай, а вона росте».

Як відомо, в українській етнокультурі верба займає значне місце. Це не лише окраса українського села. Вона — найперший свідок людських занять і стосунків. Коло верб біля води білили полотно, спочивали (скажімо, козаки, чумаки чи пастухи), під вербами спрадавна «круглий танець іде», дівчата співають веснянок (рослина — весняне дерево, одне з перших викидає бруньки і починає зеленіти). Дерево — місце молодіжних зібрань (колодок, вулиці) і побачень (у Т. Шевченка: «Не стояла б до півночі з милим під вербою»), — зокрема й першого (отже, уже дорослого) побачення (воно ж традиційне й на вербовій кладці). Тому вважають, що верба знає багато таємниць («Під вербою брови загубила та тепер і виє») і може виступати не лише оберегом (освячені гілки верби вивішували в хаті з метою відганяти нечисту силу), а й порадицею: «Та стоїть верба сама одна, та вона к собі гостя має, гостя має — кошового; приїхав кошовий для поради».

Краса, сила і велич верби, закріплені в етносвідомості українця, сприяли й подальшому переосмисленню рослини як національного символу. На користь того, що порівняння «великий, як верба» стосувалося спочатку дітей, яким бажали здоров'я і щасливого повноліття (пор. «великий рости!» або «рости великий!»), свідчить обрядове биття їх свяченими вербовими гілками у Вербну суботу чи неділю з приказуванням: «Верба б'є, не я б'ю». Повний словесний код цієї обрядодії подає Ю. Яновський у романі «Вершники»: «У Вербну неділю прадід приходив рано з заутрені й свяченою вербою зганяв Данилка з печі: «Верба хльос, бий до слюз! Верба б'є, не я б'ю. За тиждень Великдень: будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!». Отже, «великий, як верба» — не лише сильний, дужий чи здоровий статтю, але й дорослий.

Концепт *людина* ← [*веселий*] → *весна*. Це порівняння спрямоване насамперед на дівчину, оскільки народ (передусім у казках) створив чудовий образ цієї пори року у вигляді якраз гарної молоді дівчини з вінком квітів на голові (ці мотиви використала Леся Українка в «Лісовій пісні»). Дівчина-весна бажана й довгождана гостя, її закликають піснями-веснянками («Ой весна, весна, днем красна, що ти нам, весно, принесла?»), її радо зустрічають діти. Весняна пора асоціюється з радістю, веселощами, добрими надіями. Серед дарів весни, на які сподіваються, її закликаючи, «малим дітям побіганнячко», а «красним дівочкам на співаннячко». Закликання весни, яка приносить життя, поєдналося з вигнанням зими — уособлення смерті. Сподівання, пов'язані з весною, через асоціації з веселощами, співом (хороводами), танцями («кривим», «круглим»), передає народна приповідка: «Як розвернеться на весну лист, то підемо всі у свист», бо «раз весна красна». Діти радісно носять у руках зроблену з дерева ластівку, ходять з нею з хати до хати і прославляють прийдешню весну. Її напередодні «весняного» Юрія уособлює найгарніша з дівчат, «Ляля» або «Леля», одягнена у вишиту сорочку, з накладеним на голову вінком з живих весняних квітів і зелені, оперезана «зеленим» поясом з трави (рясту) і квітів. Вона роздає дівчатам дари-вінки, що вістять весілля (отже, побажання бути веселою, як «весна» — це й зичення кохання, щасливої долі, родинного щастя). Здавна вірять, що все передаване магічними весняними обрядодіями конче збудеться. Тому й бажують: «Дай, Боже, веснувати, лиш не переднівкувати» (тобто «весело й щасливо жити, а не переживати аби день до вечора»).

До речі, ознака «веселий» в етносвідомості українця часто ідентична ознаці «здоровий». О. Воропай подає пораду-замовляння із «Сказання про бджіл», датоване 1720 роком і переказане І. М. Руденком у листі до Б. Грінченка: «На Святий вечір Різдвяний потрібно дістати рибу-щуку, відрізати їй голову, або іншу рибу, аби була з ікрою, тільки щоб була жива. Вибери з неї ікру і сховай, висушивши. І як будеш бджіл годувати, розітри ту ікру, змішай з медом, чебрецем і з борсуковим салом і трохи потруси льодовою сіллю, і, те даючи, треба мовити: “Як риба та по воді гуляє або в морі, або в річках, плідна й родюча, і весела Божим повелінням і Святого Зосима, амінь, так би мої бджоли веселі були без шкоди і пошкодження, за молитвами Святого Зосима”»¹¹. Ознакові сполуки «весела риба», «весела бджола», як і вище «весела весна» (до речі, і «бистра вода», яку любить риба) уособлюють передусім життя-здоров'я як ознаку плодючості, життєздатності, вічного руху, пор. ще з цитованого джерела: «як тая риба в морі гуляє-бує родюча, плодюча і весела, так би мої бджоли гуляли і буяли веселі, плідні і родючі»¹².

Концепт **людина** ← [працьовитість] → **бджола**. Продовжуючи тему «веселої бджоли», знову звернімося до О. Воропая, де вже йдеться про закликання до бджіл добре робити свою роботу — збирати мед. Випускаючи рій на волю, пасічник каже: «А вас, бджоли, випускаю на всілякий цвіт, од Бога даний: ідіть Божим повелінням на чотири сторони світу цього, аби ви гуляли з радістю і молитвами Святого Зосима <...> Нуте, бджоли, роботу починайте, бо вже час вам прийшов зачинати діло Богу на офіру і мені на пожиток». На Благовіщення мажуть вулик оливою, приказуючи: «Господи Боже, коли благовістив Архангел Діві зачаття, <...> так благослови і моїм бджолам зачати діло робити на часті рої, на густі меди, від вологи земної, і від роси небесної, і від всіх зел квітучих»¹³. Побажання Божій комасі доброї роботи, як бачимо, передбачає, що плодючість бджіл забезпечує буянню весни і вода (у вигляді вологи й роси небесної), тому асоціативне порівняння «вода — здоров'я», «весна — веселощі» значуще не лише для людини, а й для всього живого на землі і для самої землі також.

Особливо живодайною є весняна вода («Весна багата водою»), яка пробуджує до життя і праці медоносну комаху. Здавна бджолу вважають «Божою пташкою» (про це згадує М. Номис), або «Божою мушкою», тому давити її великий гріх. Сама комаха освячує і свій мед. Не випадково він обов'язковий у святочних обрядах, як компонент Різдвяної куті, а також у ритуалі похорону чи поминок, коли мед додають у коливо. Святим заняттям вважалося в народі саме бджолярство, пасіка — святим місцем, а пасічник — побожною людиною. Тим самим копівке заняття самої бджоли — Боже, святе, тому не випадково комаху виступає символом роботячості, працьовитості, а порівняння її з людиною — традиційним, напр.: «Він товкся у саду з ранку й до ночі, як та молода бджола» (О. Гончар). Більше того, постійну асоціацію меду з бджолою народ переносить на добру людину, яка не мислить свого життя без праці («Добрый чоловік без роботи, що й бджола без меду»). Можливо, тому «добрю людину бджола не кусає».

Концепт **людина** ← [багатство] → **земля**. З давніх-давен (ще за язичницьких часів) земля шанувалася й обожувалася як мати, що родить людям усе потрібне для життя (кажуть: «Доглядай землю плідну, як матір рідну» або «Земля-мати всіх нагодує»). За Біблією, «на початку Бог створив небо та землю». Від-

¹¹ Воропай О. Знач. праця — С. 250–251.

¹² Там же. — С. 252.

¹³ Там же. — С. 253–254.

діливши твердь від води, «і назвав Бог суходіл “Земля”, а місце зібрання води назвав “Море”». Від традиційного (дохристиянського і християнського) поклоніння землі в мові закріпилися сталі епітети: *Божя, праведна, свята, рідна, священна, щедра, багата* («Земля найбагатша, вода найсильніша», «Земля багата — народ багатий»).

На Духів день земля іменинниця, а від Введення до Благовіщення (у період весняного пробудження) — свято землі. В ці дні Бог її благословляє. Вона будиться від зимового сну, і пробуджується все, що в ній живе. Після Благовіщення можна порадкувати на землі, не дарма кажуть: «Держімося землі, бо земля держить нас», «Держись землі, то не впадеш». Хліборобський корінь наших предків, рід землеробів заповідає нащадкам: «Не выпускай землі з рук, бо діти проклянуть».

Багатство землі, що здобувається чесною працею, забезпечує достаток для людини. Персоніфікуючи землю, людина називає її годувальницею, спілкується з нею як із живою істотою. Б. Грінченко у повісті «Під тихими вербами» описує землю за народними звичаями: «Земля жива, — вона все чує і знає <...> Як люди гарні для неї, вона радіє й пособляє їм, а як ні, то плаче й гнівається. Гнівається того, що її не шанують. Вона — наша мати, вона — свята! Її цілувати треба, кланяючись... Колись було, молодиця, як несе обід орачам, то вбереться, як на Великдень: візьме плахту гарну, розпустить намітку довгу, бо так треба до землі йти. От вона й родила і на вгороді, і на полі». Добробут хлібороба багато в чому залежить від вчасної й успішної весняної оранки і сівби. До цього готувалися заздалегідь. Маємо залишки стародавніх звичаїв накликання успіху при оранні та сівбі в різдвяному циклі. Серед щедрівників з козою на «Маланки» є й «орач», який носить із собою чепіги від плуга і в супроводі хору співає відповідну пісню. На Новий рік інші дійові особи — «посівальники» — обсіпають святі образи зерном з примовкою: «Щоб родило краще, як торік!»

До речі, побажальні формули із спонукальною часткою «щоб» (часто жартівливі) взагалі характерні для народного обрядового дискурсу (зокрема з нагоди застілля), напр.: «Щоб ви міряли гроші мискою, а діти колискою!» (побажання молодим у весільному обряді); «Щоб заснуло лихо, а між нами та було тихо!», «Щоб нам добре жилося-булося, щоб у нашій житті колосся вилося!» (з тостувальних промов); «Щоб робилось, аби не псувалось!» (побажання з приводу придбання чого-небудь); «Щоб на той год діждати сону (зілля, рясту) топтати!» (старовинна обрядова формула-примовка, коли топчуть першу весняну зелень, сподіваючись на ще один рік життя, пор.: «топтати ряст» і «топтати землю» у значенні «жити»).

«Посівальні» накличні формули мають численні варіанти (також і жартівливі). Наведемо деякі з них: «Сійся, родися, пшениця та всяка пашниця!», «Сійся, родися, жито-пшениця, всіляка пашниця, на щастя, на здоров'я, на той новий рік, щоб було ліпше, як торік!», «Роди, Боже, жито, пшеницю, а в запічку дітей копицю!», «Родися, жито, пшениця, вся ярениця і капуста в горшку!», «Родися, кукіль-кукільниця, а на припічку дітей копиця!». Як бачимо, можна говорити не лише однаково про різне, але й по-різному про те саме, тобто інтерпретувати спільний людський досвід тими чи іншими мовними одиницями.

У нашому випадку сталі народні порівняння (і їхній словесний продукт — компаративні звороти), про які йшлося вище, можуть функціонувати двояко: як автономна стилістична фігура, передусім у художньому мовленні, і як конструктивний елемент сталих народних мовних одиниць ментального характеру. Фор-

мули, що постали на основі схарактеризованих нами порівнянь, відзначаються ментальною ізоглосією, пор.: «Бувай здорова, як риба, гожа, як вода, весела, як весна, робоча, як бджола, багата, як земля [святая, сира]!», «Будь здорова, як вода, а багата, як земля!», «Будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!», «Щоб здорові були, як вода!», «Щоб ви були такі веселі, як весна!», «Щоб ви були веселі, як весна, багаті, як земля, бистрі, як вода, а гожі, як рожі!», «Щоб ти був багатий, як земля», «Щоб ти був здоровий, як вода». Прагматичні настанови цих побажальних формул можуть реалізуватися по-різному — або як добре побажання кому-небудь при зустрічі чи прощанні («до слова сказати»), або як ритуальна формула, вживана у весняних обрядодіях на Вербному тижні, або як заздорна формула вербальних кодів українського застілля. Так чи інакше, всі ці мовні одиниці об'єднують один смисл, утілений у концепті «заздорності». Тому сприймаємо їх як набір перифраз із постійною актантною структурою предиката при змінній кількості актантних місць, що є свідченням колективного етнокультурного досвіду, концептуальний смисл якого втілювався в мовних одиницях, становлення яких відбувалося протягом тривалого часу. Численні їхні варіанти вказують на збіг думок чи їхню подібність у різних авторів та різних регіонах. Слід звернути увагу на стандартизацію граматичної форми цих одиниць, що забезпечується, в свою чергу, певним набором наказових форм дієслова «бути» — «бувай», «будь», «щоб був», «щоб були» (пор. ще формули «будьмо (будьте) [живі-]здорові!» або просто «будьмо!»). У результаті маємо буттєві спонукальні синтаксичні речення фразеологізованого типу як продукти колективної творчості на означення стійких концептів етнокультури. Константи культури через мовне їхнє вираження своєю «тонкою тканиною»¹⁴ оповивають етносвідомість мовців і постають для них знаковими одиницями.

Культурно-ритуальні концепти відзначаються сакралізацією смислу, що сприяє формуванню значення фразеологізованої мовної формули. Узагалі культурний концепт — це, з одного боку, тісне переплетіння сакралізованих буттєвих речей, використовуваних ритуалами, обрядами, звичаями, отже, наділених у людській уяві певними прикметами, з другого, — відбиття їх у слові, виразі, які набувають сакралізованого (ритуального) значення. Віра в магію речі переливається, зрештою, у віру в магію слова.

Повернімося до предмета і слова «верба». Рослина справдана широко використовується в народній медицині. Відуди варили вербу разом з цілющими травами і напували відваром хвору людину чи тварину («поможе»). Відваром верби мочать голову, щоб не боліла, лікуються від пропасниці та ревматизму, збивають гарячку. Товчене вербове листя кладуть до рани, а спиртову настоянку на ньому п'ють проти шлункових захворювань¹⁵. До речі, лікувальні властивості різних видів верби підтвердила і наукова медицина¹⁶. Особливо цілющою в народі вважають свячену вербу, звичай освячення якої дуже давній (про нього згадує вже «Зборник» 1073 р.).

За Біблією, коли Спаситель їхав на ослі, люди встеляли йому дорогу пальмовим гіллям. З цього й пішов звичай святити гілля дерев перед Великоднем. У наших краях пальма не росте, тому вибір упав на вербу, шановану нашими предками в ритуальних весняних обрядодіях ще дохристиянського періоду. Навіть попри те, що сприйняття верби в біблійній традиції явно негативне. Коли треба

¹⁴ Степанов Ю. С. Знач. праця.— С. 34.

¹⁵ Воронай О. Знач. праця.— С. 357–358.

¹⁶ Лікарські рослини : Енциклопед. довідник / За ред. А. М. Гродзінського.— К., 1992.— С. 79–81.

було робити хрест і цвяхи для розп'яття, сосна виявилася для цього непридатною. І Бог благословив її, тому соснове дерево вічнозелене й завжди радісно шумить. Цвяхи для хреста розп'яття зробили з козячої верби, через що вона проклята Богом, — «за це її черви точать». Рослина від червоточення часто засихає, і таку суху вербу нібито сподобала нечиста сила, звідки фразеологізми — «закохався, як чорт у суху вербу», «причепився, як чорт до сухої верби».

Предмет (свячена верба, як правило, вербове гілля) стає ритуальним, що сприяє створенню ритуального образу рослини (і як матеріалізованої, і як ідеалізованої речі), який утілюється в сакралізованому смислі слова-концепту і значенні слова-знака. Інакше кажучи, концепт впливає з культурно переосмисленої форми й етнокультурного смислу. Реалія-предмет у цьому випадку певним чином ідеалізується в слові, стаючи вже не просто образом буття, а образом образу. Тому коли звучить вислів «верба б'є, не я б'ю!», супроводжуваний відповідною обрядодією (биттям свяченою вербою), то в свідомості мовця вираз і ритуальна дія заступають одне одного, а слово «верба» і ритуальний предмет «вербова гілка» синонімізуються. Сакральний ореол предмета передається слову, за яким закріплюється відповідний зміст. Він реалізується лише при певному (особливому) використанні даного слова, а також завжди в його похідних, — у номінативах-словосполученнях *Вербний тиждень*, *Вербна субота (неділя)* та номінативах-словах *Вербич*, *Вербниця* (у значенні «Вербний тиждень»). Про останні в народі кажуть: «Прийшов Вербич, два кожухи тербич», «Прийде Вербниця, назад земля вернеться».

Якщо етнокультурний зміст концепту «верба» є вторинним явищем, то в його похідних він уже є одним-єдиним, оскільки, зумовлений першим, ґрунтується на ньому. Ще від Платона побутує думка, що знання і значення (у даному разі слова, вислову) — явища різні. Якщо перше є мовленнєво-спонтанним, то друге — результатом наукового аналізу. Можна знати слова (вирази), мову в цілому, вживати їх, влучно й творчо користуватися ними, як це робить народ, але оперувати метамовою для точного формулювання значення слова здатне лише аналітичне наукове мислення. Мовець мислить образами, керується асоціативними зв'язками, споглядаючи, а дослідник оперує науковими категоріями, усвідомлюючи та аналізуючи ці образи і зв'язки. Мовець дошукується в словах смислу, а дослідник — і смислу, і значення. Уживаючи ту чи іншу зазоровну формулу, мовець не лише висловлює побажання адресатові, але й здійснює певний обряд («не нами встановлений, заведений»), у рамках якого реалізується вербальний код, сакралізований і за формою, і за змістом. Допуски творчих варіантів першої та трансформацій другого можливі, навіть бажані, але за умови дотримання традицій, ритуалу.

Спонукальність зазоровних (спонукальних) формул передається, крім названих вище, ще дієслівними наказовими формами «хай (нехай) буде» («Нехай вам буде кожна година щаслива!», «Нехай здорова буде!», «хай (щоб, нехай) + форма повнозначного дієслова» («Щоб пилося та їлось та й назавтра хотілось!», «Нехай йому легенько згадається, де він у світі повертається!», «дай, Боже, щоб...» («Дай, Боже, щоб усе було гоже!», «Дай, Боже, щоб пилося і їлось та й назавтра хотілось!», «за здоров'я *кого*» («За ваше здоров'я!», «За здоров'я ваше, тільки в горло наше», «За здоров'я того, хто любить кого!»), «здорові + дієслівна форма» («Здорові пили!», «Здорові будьте!» і «Будьте здорові!», «Здорові носіть!»). Серед формул цього типу є багато жаргівливих («Бувай здорова од припічка до порога!», «Будьмо живі, Богові милі, а людям і чорт не дого-

дить!», «Дай тобі, Боже, повні груди здоров'я, щоб нікуди було й дихати!», «Здорові заживайте, а що зісталось, те сховайте!», «Нехай наше лихо скаче!», «Щоб через день та й неділя, а через хату та й весілля!»). Коливання емоційної шкали висловлення (від високого регістру до зниженого) без порушення форми лише виразніше його зміст і прагматичне спрямування.

Українське традиційне застілля успадкувало стародавні бенкетування зі щедрою їжею («пиро» — «жито»), можливо, звідси й «пиріг») та питтям (спочатку «меду», згодом оковитої) і піснями. Стіл у хаті (у світлиці, на покуті) — це споконвіку шанована в народі річ, хатній престіл. На нього не можна було клас-ти нічого нечистого, саму тільки їжу¹⁷, передусім хліб і сіль (звідси традиційні формули вітання — «хліб-сіль!» або «хліб та сіль»). Тут приймали гостей, при-прошуючи ритуальною формулою: «Просимо до столу (до обіду, до вечері)», а з якоїсь нагоди: «Просимо до святкового столу!». Буденного гостя пригощали «чим Бог послав», «чим хата багата» (примовляючи: «Чим багаті, тим і раді!»), а званих — святковими стравами і хмільними напоями. Прибулого годилося обов'язково посадити, «щоб рої сідали (роїлись)», «аби квочки добре сідали» (прикмети на добробут і щастя родини). Кожні гостини передбачали не лише свій стиль спілкування, а й виробляли сталі вислови, часто римовані, як, ска-жімо, у зверненні господаря до сватів: «Чи вас сюди хвилику прибило, чи духом тихим прикотило (чи вітром прикотило)!»; на весіллі до молодих: «Щоб у вас було стільки діточок, як у небі зірочок!», до господаря після обжинок: «Сніп на сто кіп, а хазяїну на сто літ!».

Якщо припустити, за Ю. Степановим, невинуватість (телеологію) наймену-вань¹⁸, зокрема внаслідок сакралізації предмета, предметної ситуації, що пород-жують або ж переосмислюють слова чи вислів, то походження імен концептів обрядової етнокультури слід шукати не лише у функціональному перерозподілі предмета (дії), але й у закріпленні тих чи інших його функцій за певною обрядо-дією, неминучим наслідком чого в слові (вислові) є постання ритуального (сак-рального) образу. Життя цього образу в контексті обрядодії спричиняє нашару-вання нового культурного змісту в слові (вислові), що реалізується в новому його значенні. Точно визначити його можна, лише пройшовши зворотний шлях до глибин етнокультурного смислу й сакрального образу мовної одиниці в кон-тексті її особливого використання в народному дискурсивному мовленні.

V. V. ZHAYVORONOK

THE MAGIC OF THE WORD — RITE LINGUISTIC FORMULAS IN ETHNIC CULTURE

The article analyzes the linguistic ritual formula, created and supported by Ukrainian ethnocultural communities. The semantics of sacral images in the conceptual chains «man — the water», «man — fish», «man — willow», «man — Spring», «man — a bee», «man — land» was founded.

Key words: concept, simile, verbal formulas, magic of the word, sanctity, psychism.

¹⁷ *Гларіон митрополит (Огієнко І. І.)* Дохристиянські вірування українського народу.— К., 1992.— С. 126, 347.

¹⁸ *Степанов Ю. С.* Зазнач. праця.— С. 68.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ МОВНОЇ НОРМИ

У статті проаналізовано теоретичні питання мовної норми як одного з центральних понять загальної теорії мови і категорії культури мови. Актуалізовано поняття прескриптивної і дескриптивної, символічної і прагматичної, сильної і слабкої, літературної і стильової норм у зв'язку з історією розвитку літературної мови. Особливу увагу звернено на динамічні процеси української літературної норми в контексті екстралінгвальних чинників.

Ключові слова: мовна норма, літературна норма, динаміка мовної норми, дескриптивна норма, прескриптивна норма, стильова норма.

Норма — це важливе поняття загальної теорії мови і головна категорія культури мови. Будь-яка розвинена мова має конкретно-історичну, соціально детерміновану норму. Вона впорядковує складну мовну структуру, консолідує національний простір. С. Я. Єрмоленко тлумачить норму як «сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства»¹.

У лінгвістиці часто як синоніми функціонують терміни «мовна норма» і «літературна норма». Проте поняття мовної норми ширше й охоплює характерні ознаки системи мови, норму загальнонародної національної мови, її діалектні вияви, що засвоюються носіями мови стихійно. Літературна норма передбачає свідоме користування усталеними, кодифікованими зразковими мовними формами, які закріплюються у свідомості суспільства в процесі освіти.

Норма виступає об'єднувальним і зміцнювальним елементом літературної мови на всіх етапах її розвитку. Важливою ознакою літературної мови є стійкість, консерватизм норми. Тому й залишаються незмінними впродовж сотень років основний лексичний запас, фонетичні особливості, граматична будова. Проте мова, як і будь-який живий організм, постійно розвивається, збагачується, удосконалюється.

Внутрішньоструктурний і функціональний розвиток літературної мови історично зумовлений і залежить від інтралінгвальних та екстралінгвальних чинників. Динамізм мови — це процес, який забезпечує її відповідність змінним потребам комунікативної і пізнавальної діяльності людини. Як стверджує М. М. Пилинський, історична змінність мовної норми на будь-якому синхронному зрізі врівноважена відносною стабільністю, потрібною для нормального функціонування мови². За словами С. Я. Єрмоленко, «літературна норма, реалізуючись на синхронному рівні, завжди містить у своєму змістовому плані елементи мовної діахронії, виявляє якнайтісніший зв'язок з літературною тради-

¹ Українська мова : Енциклопедія.— 3-є вид. / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— К., 2007.— С. 438.

² Пилинський М. М. Мовна норма і стиль.— К., 1976.— С. 14.

цією»³. Кожний стан мови позначений динамічною рівновагою, відносною стійкістю, що забезпечує передавання досвіду від покоління до покоління. Обґрунтовуючи неперервність традицій в історії української літературної мови, М. А. Жовтобрюх наголошував, що норма в історії мови — це інструмент формування літературної мови на тлі процесів взаємодії, впливу, розходження споріднених мов, вироблення диференційних ознак, які розмежовують споріднені мови⁴. Дослідження мовної норми передбачає встановлення закономірностей розвитку літературної мови з урахуванням внутрішніх потенційних можливостей системи та в зв'язку з динамікою соціально-культурних чинників. С. Я. Єрмоленко диференціює зовнішні та внутрішні критерії літературної норми. До зовнішніх критеріїв належать: «а) культурно-історичний критерій (він визначальний на початку формування літературної мови як соціально престижного різновиду національної мови); б) критерій мовної традиції; в) критерій поширеності, або статистичний критерій; г) критерій загальноновизнаних зразків, до яких належить мовна практика авторитетних письменників»⁵. Важливим зовнішнім критерієм літературної норми є естетичний критерій, співвідносний з художньо-мовною практикою письменників, а в новітні часи — мотивований впливом авторитетних засобів масової комунікації⁶. Внутрішній критерій літературної норми — це її відповідність законам системи національної мови. Усі критерії літературної мови взаємодіють між собою. У різні періоди розвитку літературної мови одні з цих критеріїв набувають більшої ваги, інші — стають другорядними.

Прийняті норми через певні проміжки часу потребують перегляду, переоцінки. Ретроспективною і найбільш експліцитною та об'єктивною формою суспільного прийняття мовної норми є кодифікація. Саме вона відбиває ті явища, які усталилися в процесі мовної практики. Кодифікацією називають систематизацію мовної норми в граматики, підручниках, словниках, довідниках⁷. Проте лінгводидактична література не завжди встигає фіксувати відповідні зміни, які відбиває мовна практика. І тому в окремі періоди історії літературної мови варто говорити про існування прескриптивної і дескриптивної мовної норми⁸.

Г. М. Яворська розглядає поняття «дескриптивна» і «прескриптивна» лінгвістика. На її думку, для створення літературних норм важливим є об'єктивний опис мовного матеріалу, який здійснює дескриптивна лінгвістика, та втілення приписів і рекомендацій щодо його використання, що робить прескриптивна лінгвістика⁹.

Прескриптивна норма — це сукупність тенденцій відбору і правил уживання мовних засобів. Її стабільність залежить від культурно-історичної ситуації, мовної структури та особливостей генези її літературної форми.

Дескриптивна норма відбиває реально вживані в мові лексеми, словоформи, мовні конструкції. Вони не завжди відповідають установленим зразкам, адже на них позначаються і стилістичний потенціал, і екстралінгвальні чинники, і постійні внутрішньосистемні пошуки. Дескриптивна норма неоднорідна і відбиває тенденції стильових норм — динамічного, відкритого ряду мовних одиниць,

³ Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Коць Т. А. Літературна норма і мовна практика. — К., 2013. — С. 65.

⁴ Жовтобрюх М. А. Давні традиції в новій українській літературній мові // Мовознавство. — 1970. — № 5. — С. 15–24.

⁵ Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Коць Т. А. Знач. праця. — С. 20.

⁶ Там же.

⁷ Див.: Єрмоленко С. Я. Кодифікація норми // Українська мова : Енциклопедія. — С. 269; Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст. — Тернопіль, 2002. — С. 22.

⁸ Див.: Коць Т. А. Про прескриптивну і дескриптивну норму в граматиці // Культура слова. — К., 2010. — Вип. 72. — С. 47–54.

⁹ Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як влада. — К., 2000. — С. 299.

який допускає набір специфічних виражальних засобів, що формуються в конкретних текстах за відповідними принципами створення відповідного функціонального різновиду (наукового, офіційно-ділового, художнього, публіцистичного, релігійного). Дескриптивну норму мовознавці фіксують у наукових дослідженнях. Порівнюючи прескриптивну і дескриптивну норми в різні періоди розвитку мови, можна помітити безупинний рух мовних явищ з однієї сфери до іншої. У процесі кодифікації через фільтр законів мовної системи відбираються певні мовні явища і таким чином набувають нормативного статусу.

Сучасна літературна норма не може бути мірилом нормативності одиниць упродовж історичного розвитку мови. Кожний період мав свої особливості розуміння літературного стандарту. Українська літературна мова до кінця XIX ст. в структурному плані була відкритою, гетерогенною системою, яка водночас зберігала книжну традицію (церковнослов'янські елементи) і в яку необмежено проникали діалектні одиниці на всіх рівнях. Цьому сприяли відсутність кодифікаційних праць та орієнтації на опорний діалект. Формуванню літературної мови перешкоджали заборони царського уряду Росії, що призводило до жорсткого обмеження її функціональних можливостей. Активізація національно-визвольного руху (зовнішні критерії) на початку XX ст. сприяла функціональній експансії і стала потужним поштовхом до створення єдиного літературного зразка, який би зміг об'єднати український простір. Спільними зусиллями мовознавців і громадських діячів було створено нормовану й кодифіковану систему з визначеними парадигмами на всіх мовних рівнях. Основою формування літературної норми була традиція вживання в художніх творах письменників наддніпрянської частини України, яка стала компромісним варіантом кодифікаторів літературного зразка.

На початку XX ст. спостерігаємо процеси демократизації мови, що виявлялися в широкому залученні діалектизмів, активізації потенційних можливостей мовної структури, впливові польської і російської мов. Це спричиняло варіантність засобів мовного вираження, яка була шляхом пошуку прийняттого літературного стандарту.

Мовна практика початку XX ст. демонструє тенденцію естетичного відбору мовних одиниць, що виявлялося, зокрема, в інтелектуалізації мовомислення, в розширенні словникового запасу за рахунок прийнятих для суспільної свідомості позитивнооцінених одиниць, які продукувалися за рахунок і внутрішніх потенційних можливостей мови, і запозичень. Кодифікаційні процеси відбивалися в мові класиків художньої літератури, у періодичних виданнях, які були синхронним відображенням внутрішньосистемних тенденцій мовної норми.

Кодифікатори літературної норми (О. Сиявський, О. Курило, А. Кримський, Є. Тимченко) у 10–20-х роках XX ст. в умовах бездержавності ставили за мету показати визначальні особливості української мови — відмінні від інших споріднених слов'янських мов. Такі тенденції відбивала і мовна практика більшості періодичних видань. Це згодом було закріплено в правописі 1928–1929 рр., який став символом соборної української мови. С. Я. Єрмоленко оперує поняттям «символічна норма» і тлумачить його як «сформований в уяві мовця ідеал літературної норми, який уособлює зв'язок із народними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов»¹⁰. У 40–80-х роках XX ст. символічна норма стає неактуальною. Неперервність писемної традиції в ті часи забезпечували насамперед мовні особистості — митці художнього слова. Тоталітарний режим проголосив курс на зближення з російською мовою, що знаходить відбиття в прескрипціях того часу. Тенденція до максимального зближення української і російської мов позначилася на зникненні традиційних форм і яви-

¹⁰ Там же. — С. 257.

ща варіантності зокрема. Це найвиразніше простежується на лексичному рівні, меншою мірою — на морфологічному та синтаксичному рівнях. Тривав процес стандартизації мови, зокрема публіцистичного стилю, що виявлялося у вилученні діалектизмів, самобутньої абстрактної лексики, помітного зниження кількості лексем на позначення інтелектуальної та естетичної сфер мовомислення, поширення словотвірних моделей російської мови. ЗМІ як вагомий інструмент впливу на масову свідомість використовувалися для заперечення національної ідеї, згасання духовного розвитку й утвердження ідеологічних соціалістичних цінностей, що виявлялося в класовому підході до розуміння понять і явищ позамовного світу. Завдання сформувати нове суспільство без будь-яких традицій і самоідентифікації передбачало вживання в мові однотипних, однопозначних, семантично прозорих слів і висловів. Це помітно насамперед у переорієнтації оцінного потенціалу мовних одиниць. На граматичному рівні характерне витіснення на периферію іменників чоловічого роду II відміни в давальному відмінку однини з закінченнями *-ові*, *-еві* й активізація відповідних форм із закінченнями *-у*, *-ю*; нерозрізнення називного і кличного відмінків, поширення активних дієприкметників на *-учий*, *-ючий*. Інакше кажучи, було проголошено курс на утвердження тих зразків, які певною мірою руйнували тенденцію до створення символічної мовної норми. Таке підпорядкування мовних засобів визначеній комунікативній меті — однозначному для загалу розумінню потрібної інформації, яке веде до порозуміння між суб'єктом (владою) і об'єктом (народом), С. Я. Єрмоленко називає прагматичною мовною нормою. *Прагматична мовна норма* — це одна з визначальних ознак стильової норми насамперед публіцистичного стилю. Мовні засоби впродовж усієї історії літературної мови виконували прагматичну функцію — були інструментом впливу на масову свідомість суспільства. У 10–20-х роках XX ст. прагматична норма доповнювала символічну норму, оскільки остання теж працювала на утвердження національної ідентичності. У 30–80-х роках XX ст. сформована символічна норма поступається прагматичній нормі, яка руйнує традиційні для українського мовомислення національні, релігійні, естетичні ідеали і пропагує нові класові ціннісні орієнтири функціонування літературної мови і позамовного світу.

Українські мовознавці в синхронному і в діахронному аспектах пропонують диференціювати сильну і слабку мовні норми¹¹. *Сильна норма* (регулярні, традиційні реалізації кодифікованих фонетичних, лексичних, граматичних мовних одиниць), яка лежить в основі літературного стандарту і національної мови загалом, була сталою впродовж усієї історії літературної мови. *Слабка норма* пов'язана з прагматичною і стильовою нормами, які демонструють хитання у виборі лексичних засобів, граматичної форми тощо. Це зумовлює явище варіантності або відхилення від кодифікованої норми.

Слабкою нормою протягом усієї історії літературної мови були форми родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни. До 70-х років XX ст. семантично не мотивувала і не розрізняла їх і прескриптивна норма. Закінчення *-у/-ю*, *-а/-я* іменників чоловічого роду II відміни однини в родовому відмінку були нормативними варіантами. Хитання цієї слабкої норми в 90-і роки XX ст. у мовній практиці, зокрема, періодичних видань пов'язуємо з явищем гіперизму, зумовленим активним дистанціюванням від російської мови. До слабкої норми належать також форми кличного відмінка, ступенів порівняння прикметників, словотвір назв осіб за родом діяльності. Історичні внутрішньосистемні зміни в морфологічній категорії числа (занепад двоїни) виявляють себе в слабкій нормі форми множини в поєднанні з числівниками *два*, *три*, *чотири*. Варіантність закінчень знахідного відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду, переважно назв побутових предметів, є причиною слабкої норми синтаксичного

¹¹ Там же. — С. 276.

зв'язку дієслівного керування. У 10–30-х роках ХХ ст. була тенденція до витіснення з ужитку форм, спільних з називним відмінком, які у 40–80-і роки активізувалися, у кінці ХХ — на початку ХХІ ст. спостерігаємо паралельне функціонування обох морфологічних форм.

Досліджуючи мовну норму в діахронії, варто враховувати динаміку рівневої структури мови, яку традиційно відбивала прескриптивна наука. Історія літературної мови відображає тенденції розвитку лексичної, морфологічної і синтаксичної норм. Лексична норма регулює семантичні процеси та правила слововживання. Лексична система відкрита, динамічна і зумовлена насамперед прагматичними чинниками. Входження в літературний ужиток нових, найчастіше запозичених, слів, їх адаптація до внутрішніх законів мови відбувається впродовж кількох років. Писемні джерела, зокрема публіцистичного стилю, фіксують усталення їх фонетичної і граматичної структури, семантичні процеси, які розкриваються контекстуально. С. П. Бибик зазначає, що «певні хвилеподібні зміни в уявній діаграмі лексичного розвитку сучасної літературної мови відбуваються на тлі культурно-історичних змін у соціумі»¹². Стан лексичної норми визначає інтенсивність внутрішньосемантичних процесів актуалізації, переорієнтації, активізації-пасивізації, неологізації тощо.

Порівняно з іншими рівневими нормами граматична норма — найстабільніша впродовж усього історичного розвитку мови. Граматична будова мови в певний період історичного розвитку мови — відносно стабільна система, організована за строгими законами. Проте ця система перебуває в стані постійного й активного руху. Природа граматичної будови мови, яка виявляється, з одного боку, в стабільності, а з другого, — у складній внутрішній структурі, що регулює функціонування всього мовного організму, свідчить про гармонійне поєднання в ній чітких механізмів і потенційних можливостей.

Граматична норма об'єднує систему морфологічних, синтаксичних одиниць, їх категорій і форм, а також словотвірних одиниць і способів слововживання.

Морфологічні явища представлені парадигмами лексико-граматичних розрядів: відмінкових форм, форм числа, роду, ступенів порівняння, виду тощо. Унаслідок відкритості мовної системи граматичні форми окремих парадигматичних елементів видозмінюються. Це порушує ще одну проблему динаміки мовної норми — варіантність. Хронологічно обмежена варіантність слова — це безпосередній наслідок історичного розвитку, еволюції мови. Окремі варіанти слова з часом або зникають, або розподібноються. Інші функціонують у мові впродовж усього історичного розвитку. Часто вони є ознакою розбудованої стилістичної системи літературної мови.

Важливим чинником співіснування варіантів у будь-який період розвитку було визнання або невизнання їх лінгвістами, що відбивалося на кодифікації і впровадженні в мовну практику відповідних прескриптивних норм.

Виняткова рухливість властива словотвірній нормі. Словотвірна система тісно пов'язана з іншими рівнями мови — фонологією, морфологією, синтаксисом і граматиною в цілому. Крім цього, у словотворі неможливо визначити чітку межу між його потенційними можливостями і фактичною реалізацією, між синхронією і діахронією.

Словотвірна норма визначає закономірності творення морфологічних структур похідних слів і вираження ними нових значень, фіксує зразки моделювання похідних слів у процесі деривації.

Словотвірна норма охоплює високопродуктивні та малопродуктивні моделі, а також регулює поодинокі явища, які через невідповідність установленим схемам зникають. Словотвірна норма закріплює вживання в літературній мові не лише похідних слів, а й усіх словотвірних ресурсів.

¹² Там же. — С. 73.

Сучасна словотвірна наука на позначення процесів творення регулярних і нерегулярних словотвірних номінацій уживає терміни «узуальне» — «неузуальне» словотворення. Неузуальним словотворенням називають нестандартне творення слів¹³. Є. А. Карпіловська опозицію узуальне — неузуальне ототожнює з поняттями «нормативне» — «ненормативне» і наголошує, що часто потенційні слова, які відповідають словотвірній системі мови, можуть бути сприйняті як ненормативні з погляду лексичної норми¹⁴. Термінами «нормативний» — «ненормативний» оперує культура мови. Поняття «узуальний» — «неузуальний» належать до терміносистеми словотвору.

Синтаксична норма визначає поєднання та порядок слів у реченні. Об'єктом синтаксичної норми виступають ті мовні механізми, які забезпечують цілісність усієї мовної системи. Морфологічні й синтаксичні явища тісно переплетені, тому часто важко визначити належність певних граматичних явищ до морфології або синтаксису, наприклад категорію відмінка.

Синтаксична норма не змінюється, а вдосконалюється. На створення нового синтаксичного зразка зазвичай працюють сотні років десятки поколінь мовців. Завдяки таким тривалим динамічним процесам граматична норма на кожному етапі історії літературної мови достатньо досконала і служить об'єднанню часової і просторової парадигм національного мовного простору.

Українське мовознавство має вагомі фундаментальні здобутки в дослідженні мовної норми — важливого поняття загальної теорії мови і головної категорії культури мови. Визначено теоретичні засади і сформовано поняттєву базу вивчення літературної норми в синхронії і діахронії, що передбачає висвітлення процесів динаміки літературної мови з урахуванням взаємодії дескриптивної та прескриптивної мовних норм. Вітчизняні дослідники вводять у науковий обіг поняття символічної та прагматичної, сильної та слабкої мовної норми, диференціюють літературну і стильову норми, які перебувають протягом усієї історії літературної мови в тісному взаємозв'язку і працюють на об'єднання національного простору. Вагомі досягнення має українська лінгвістика в дослідженні рівневої мовної норми, у виробленні когнітивних засад сучасної лінгвістичності, що стає підґрунтям для розвитку комплексної концепції нового лінгвософського аналізу.

T. A. KOTS'

THEORETICAL FOUNDATIONS STUDY LINGUISTIC NORMS

The article analyzes the theoretical issues of language rules as one of the central concepts of the general theory of language and culture category of speech. Modified notion prescriptive and descriptive, symbolic and pragmatic, strong and weak, literary norm and style rules in connection with the history of language. Particular attention is drawn to the dynamic processes of Ukrainian literary norm in the context extralinguistic factors.

Key words: linguistic norm literary norm, the dynamics of language rules, descriptive norm, prescriptive norm, stylistic norm.

¹³ Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. — К., 2008. — С. 26.

¹⁴ Там же. — С. 49–50.

ТЕНДЕНЦІЇ ДО «ЕЛІТАРИЗАЦІЇ» ЯК ОДИН З НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ НОВІТНЬОГО ПЕРІОДУ (кінець ХХ — початок ХХІ ст.)

У статті в загальному комплексі сучасних процесів розбудови української літературної мови на оновлених нормативно-стилістичних засадах автор розглядає тенденції до її «елітаризації» — з одного боку, до формування її стильового образу в бік ніби більшої «вишуканості» (включно з «європеїзацією») і «книжності», а з другого, — в напрямі посилення її регулярності і «правильності».

Ключові слова: українська літературна мова новітнього періоду, прескриптивно-пуристичні тенденції в українській мові, «мовна елітарність» і «мовна еліта», «європеїзація» в українській мові.

1. У загальному комплексі сучасних процесів розбудови й перебудови української літературної мови (УЛМ) на оновлених нормативно-стилістичних засадах — з віддаленням її від образу наявного на початок 90-х років «офіційного» стандарту і з наближенням (справжнім чи тільки гаданим у різних його конкретних виявах) до своєї «справжності» — можна констатувати активізацію тенденцій, з одного боку, до її дальшої «демократизації» на українській національній основі (з розширенням наявності елементів, властивих тільки або переважно їй, а також елементів етнографізації, колоквіалізації), з другого ж, навпаки, — до її «елітаризації» (включно з дальшою «європеїзацією»). Ці напрями можна загалом підвести під опозицію таких різновидів пуризму, що їх виділяють у сучасній славістиці, як: пуризм, зорієнтований на народну мову (етнографічний пуризм), — пуризм, зорієнтований на особливості мововжитку певної авторитетної суспільної групи, верстви (елітарний пуризм)¹. Вони тісно взаємодіють з основним для УЛМ виявом пуризму — етномовним (національно-мовним, етнізаційним), який об'єднує тенденції до збереження етнічного ідіому в його якомога повнішій самототожності шляхом обмеження впливів на нього з боку інших етнічних ідіомів, але це етнізаційний пуризм не загального характеру, спрямований проти іншомовної експансії в цілому, а пуризм вибіркової дії, характерний насамперед для мов народів, які в попередній період своєї історії входили до складу держав, зокрема імперій та федеративних утворень, як

¹ Див.: *Thomas G. Linguistic purism*. — London ; New York, 1991. — P. 76–81; *Thomas G. The development of Slovak purism // Oxford Slavonic Papers (New Series)*. — 1997. — Vol. 30. — P. 67; див. також огляд: *Lubaś W. Puryzm we współczesnej polityce językowej w krajach słowiańskich // Z polskich studiów slawistycznych*. — Ser. XI: Językoznawstwo. — Warszawa, 2007. — S. 119–127; про елітарний пуризм у розвитку слов'янських літературних мов див. також: *Markowski A. Podstawy wobec języka // Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN / Pod red. A. Markowskiego*. — Warszawa, 1999. — S. 1723–1724; *Kurkowska H. Teoretyczne zagadnienia kultury języka // Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H. Kultura języka polskiego : Zagadnienia poprawności gramatycznej* — Warszawa, 1971. — S. 70–73.

непровідні нації, і спрямований на обмеження наявності в їхній структурі елементів мови / мов раніше провідної нації / націй (у сучасній українській мові це насамперед антиросійський, але, наприклад, не антипольський пуризм), здебільшого доповнюючи його, але з можливою в певних випадках дією ніби всупереч його настановам.

У понятті «елітаризації» щодо сучасних тенденцій у розвитку УЛМ доцільно розмежовувати вужче й ширше її трактування.

2. У вужчому розумінні — це тенденції а) до формування стилістичної манери мовлення й ширше — стильового образу УЛМ шляхом відмежовування від наявного стану «офіційної» стандартної мови в бік ніби більшої «вишуканості» (див. п. 2.1), б) до послідовного, системного дотримування нормативних фонетичних і граматичних настанов на рівні мововжитку і до дальшої розбудови та певної перебудови її граматичної й словотвірної структур на засадах регулярності, «правильності» (див. п. 2.2).

2.1. Це демонстрування або й системне культивування певних особливостей мовлення, схильність до вживання певних мовних одиниць, які, безперечно, не можуть не сприйматися з боку, напевно, переважної частини пересічних «природних» носіїв мови як «вишуканіші» на загальному стилістичному тлі звичайного мовного узусу, а значна частина таких особливостей, хоч і явно не «народних» у своїй основі, має також, очевидно, конотації «справжніх» або принаймні «більш українських» (в усякому разі, для відповідних кіл мовців).

Ця стильова лінія в УЛМ виявлялася, звичайно, й до початку 90-х років — як схильність до вживання іншомовних слів без видимої номінативної потреби, як надавання деяких «вишуканих» західноєвропейських особових імен (*Альберт, Елеонора* і под.); в «інтелігентському» дискурсі — як схильність до вживання, наприклад, займенника *котрий*, а не *який*, з пуристичними настановами — як вибір того з пари синонімів на зразок *блакитний* — *голубий, цера-та* — *клеюнка*, що, хоча й рідше вживається в живій мові, не має відповідника в російській мові, зокрема в «письменницькому» дискурсі — як вибір того із синонімів, що належить до вищого стилістичного регістру: *віншувати* замість *поздоровляти* або *вітати*; у фонетиці — в «староінтелігентській» манері вимови іншомовних слів з пом'якшенням [л], рідше також [г] перед [е]: *лекція, проблема, Ленін, література*, у мовленні вихідців з Галичини та Закарпаття — ще частіше в пом'якшенні [л], а також у вимові [г] замість нормативного [г] у відповідних іншомовних словах: *газета, гімназія, колета* і под.; у наголошуванні слів: *захворіти, радіий*, у мовленні, наприклад, Бориса Олійника, Павла Мовчана: *передбівім*. Тенденція до «європейськості» має своє підґрунтя також у мовостилі української художньої літератури (звичайно, значно менш виразне, ніж тенденції до «українізації» УЛМ як її «демократизації»), наприклад у Олеся Гончара: *«Хайвей сичить, шкварчить... Обігнали трак, ...обганяєм... машину, обпиту по боках синтетиком, ...відмовив кондишен», амбасада, амбасадський, гелікоптер, телевізія, Дніпро-рівер* та ін. (роман «Твоя зоря»). У радянський час, однак, уже майже пройшла мода на «благородження» певних українських прізвищ з підведенням їх під той чи інший зразок російських прізвищ, у гостро шаржованому вигляді відбита в комедії Миколи Куліша «Мина Мазайло», один з героїв якої на прізвище *Мазайло* вирішив змінити його на *Мазєнін* (інший же член родини — його син, вихований уже по-радянському, — теж виправив своє прізвище, але цілком «навпаки» — на *Мазайло-Квач*, тобто в загальному руслі «демократизації по-українськи»).

Ці явища стали простежуватися на різних мовних рівнях у рекомендаціях і настановах, у мовній практиці певних ЗМІ і просто в мовній стихії (нерідко в своєму досить наївному вигляді). Пор., наприклад, у досить амбітному формулюванні завдань мовної діяльності одного з популярних українських телеканалів, що їх підтримує й частина українських мовознавців: «Це дуже практичний (? — О. Т.) проєкт. Ми хочемо впровадити моду на красиве (! — О. Т.) українське мовлення» (В. Бородянський, керівник т/к СТБ)².

² Див.: *Промова, або Де ми помиляємося...* / Кер. проєкту О. М. Демська-Кульчицька (заст. директора Ін-ту української мови НАН України); відп. ред.: К. Г. Городенська (Ін-т української мови), В. Л. Кабак (літ. редактор т/к СТБ). — К., 2006. — С. 7; пор. також у назвах деяких посібників з культури української мови: *Берега Т. Гарна мова* — одним словом: словник *вишуканої української мови*. — Л., 2015. — 420 с.; з підкресленням також ідеологічного моменту: *Берега Т., Зубрицька І., Зелений Ю. Мова — не калька: Патріотичний словник гарної української мови «Говорімо гарно!»*. — Л., 2014. — 700 с.

Це, по-перше, демонстрування традиційного для відповідних напрямів вітчизняної культури прагнення до «європейськості» (у своїх конкретних мовних виявах воно найчастіше поєднується з тенденцією до дальшого відмежування від російської мови).

На лексичному рівні тенденції такого роду виявляються насамперед в уявленні схильності до вживання іншомовних слів (як правило, відсутніх у російській мові) без явної суто номінативної потреби, але не автоматично, за інерцією, а усвідомлювано й, можливо, навіть дещо підкреслювано, з певним замилюванням, естетизацією (ця тенденція, що очевидно йде врозріз з лінією етнізаційного пуризму, може бути наявна і в мовній практиці тих осіб, ЗМІ, інституцій, які у своїх програмових засадах виступають проти вживання запозичених слів у тих випадках, коли в українській мові є питомі відповідники, і навіть закликають до відновлення практики 20-х років з пошуком або створенням українських замінників до іншомовних слів). Так, доводилося чути навіть від мовознавця таку, наприклад, аргументацію: «Телевізія — це ж так по-українському! Не те що незграбна калька *телебачення*» (пор. рос. *телевидение* і п. *telewizja*). У руслі цієї тенденції активізувалися у вжитку прикметники *модерний* замість *сучасний* або *новітній* (досі значення «сучасний» обмежувалося для цього слова звичайно сферою моди): «розбудова *модерної* української економіки», у назвах книжок: Я. Грицак. Нарис історії України: Формування *модерної* української нації XIX–XX ст.; В. Кравченко. Україна, імперія, Росія: Вибрані статті з *модерної* історії та історіографії, у назвах нових книжкових серій: «Україна *модерна*», «Українська *модерна* література», *мілітарний* замість *військовий*: «у *мілітарній* сфері», «діяти *мілітарними* методами», «*мілітарна* допомога»; інші приклади: «Елізабет Тейлор *офірує* великі кошти на боротьбу зі СНІДом» («Студія 1+1», ТСН, 2.03.1998), «Список *офірувачів* на Тарасову церкву» (Сл. Пр., 1.04.2004, с. 9), пор. загальноновживані (*по*)*жертвувати*, *жертводавець*; «*Лектура* з літератури для вчителя й учня» — назва рубрики (УУ, 2002, № 2, с. 52), пор. *читання*; у гуманітарних науках: *рецепція* замість *сприйняття* (Іван Дзюба. Взаємодія двох культур: стереотипи *рецепції*); у середовищі мовознавців поширилося вживання прикметника *лінгвальний* замість *мовний*: «*лінгвальна* ситуація в країні», «*лінгвальні* процеси»³; у літературознавстві: *нарація*, *наративний*, *наратор* (за наявності й широкій уживаності в українській мові слів з такими самими значеннями *оповідь*, *оповідний*, *оповідач*). Періодичні наукові конференції Міжнародної асоціації україністів (з 1990 р.) мають назву *конгрес* (пор. «традиційну» назву *з'їзд* у діяльності Міжнародного комітету славістів). Перший випуск «Бібліотеки Міжнародної школи україністики» мав латинську назву «*Quo vadis, Україно?*» (Одеса, 1992); пор., з іншого боку, старослов'янську назву праці Миколи Хвильового 20-х років, що також стосувалася подібної проблематики, «*Камо грядеши*»).

У серії рекомендацій відомого в 90-і роки пропагандиста чистоти (автентичності) української мови було подано, однак, і низку іншомовних слів (запозичених у різний час переважно з польської мови), «освячених більшою чи меншою традицією вживання», які в радянський час «на тлі гіпертрофованої прихильності до іншомовних запозичень» були, проте, «небажані» — через їхню відсутність у російській мові: *амбасада*, *візія* (видіння, картина), *генерація*, *гратулювати*, *евентуальний*, *заїмпонувати*, *заїніціювати*, *імпреза*, *лектура*, *мана*, *маргінес*, *нетація*, *обсервація*, *опінія*, *пресовий* (замість *прес*...), *сильветка*, *симпатик*, *студії* («навчання»: *студії в університеті*), *телевізія*, *терен* (територія), *толерувати*, *фундатор*, *централа*, *икіц* та деякі інші (Олесь Боярчук [О. Рибалко]. Правдиве українське слово.— Газ. «Старожитності», 1992, ч. 14/30, с. 11).

³ Так, подаючи в своєму словнику, наприклад, замість *горизонтальний* — *поземний*, замість *вертикальний* — *доземний* і т. ін., його укладач у власне авторській мові визнає за доцільне, однак, уживати саме *лінгвальний* замість *мовний* (Зубков М. Сучасний політехнічний російсько-український словник-довідник // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка»: № 620: Проблеми української термінології.— Л., 2008.— С. 132).

У наукових працях українських авторів (тих, що друкуються за кордоном або в Україні з участю й зарубіжних авторів) стала застосовуватися практика подання їх хоча й за трикомпонентною формулою, офіційно прийнятою в Україні, але зі скороченням імені по батькові до першої літери, що нагадує практику офіційного іменування особи в англомовних країнах: *Мирослав В. Попович*.

Одним з найвиразніших виявів прагнення до «європейськості» в мові стало вживання звука [г] і відповідної букви, відновленої в УП-90, в іншомовних словах⁴. У публічному мовленні відомих у сучасній Україні осіб, у практиці ефірних і друкованих ЗМІ, які прагнуть користуватися вишуканою літературною мовою й особливості мовлення яких багато хто тепер сприймає як «елітарні», в окремих видавництвах і окремих виданнях з «європейською» орієнтацією цей звук і ця літера стали простежуватися ширше, ніж це передбачають чинний правопис і нормативні словники, — з прагненням до їх відтворення відповідно до оригіналу (хоча й дуже непослідовно і часто просто помилково)⁵. Наприклад: *генерація, еміграція, лінгвіст* (Іван Дзюба. — Радіо «Свобода», 1.06.2002); *газета, генерал, інтелігентний, регіон*, хоча, з іншого боку, *гігантоманія, полігон, техногенний* (Володимир Яворівський — у своїй авторській програмі: УР-1, 11.07.2001); *легалізація, регіональний* (Сергій Головатий. — УТ-2, 8.10.1996); *антологія, генерація* (Оксана Забужко); *граційний, енергія, регулярний, інтелігентство*, хоча, наприклад, *гітара, фігура, цигарка* (Юрій Покальчук. Те, що на споді. Л., 1998). У межах цієї тенденції простежуються також найвні випадки гіперкоректності (вияви, так би мовити, «народної етимології» в орфоепії та графіці) — з вимовою [г] і написанням з г у тих словах, де для цього немає жодних етимологічних підстав: *бюстгальтер, тамбуртер, тарт, нігілізм* і под., навіть у питомих або давно українізованих словах: *галузь, гаразди* («побажати всіляких *тараздів*»); особливо в іншомовних власних назвах: Вацлав *Гавел* — про президента Чехії (ч. *Havel*): «...Ваш Вацлав *Гавел*» (Віктор Ющенко, зачитуючи листа від нього на майдані Незалежності 23.11.2004), *Гегель* (нім. *Hegel*), композитор *Гайдн* (нім. *Haydn*), *Гейне* (Юрій Покальчук, зазначений твір, с. 54), *Гаара* (*Гаазький трибунал*: П, 10.08.2004), *Гельсінкі* («Студія 1 + 1», ТСН, 12.10.2002: журналіст у репортажі), штат *Огайо* (5 т./к., 6.01.2005: ведучий програми), *Ашгабад* (УС, 12.01.1994), *Голокост* (УС, 3.02.2000); в авторитетному журналі (очевидно, тут можна припускати «гріх» не самих перекладачів та інших авторів матеріалів, а літредакторів): *розгальмований*, німецькі генерали *Вільгельм* Гренер, *Айхорн* (Сучасність, 2002, ч. 6, с. 53, 74, 100); Ярослав *Гашек*. Варварська іронія (Сучасність, 2005, ч. 2; тут є також топоніми Празький *Град*, *Градчани* та ін.).

У певних колах знову висувують пропозиції щодо переведення української графіки на латинську основу (запровадження латиниці паралельно з кирилицею або взагалі замість неї), що їх можна розглядати не тільки як рух у напрямі мовної глобалізації, а й у загальному контексті посилення дивергенційних тен-

⁴ Див. докладніше: Тараненко О. О. Нові явища у фонетиці сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.) // Мовознавство. — 2016. — № 2. — С. 19–20.

⁵ Ось, наприклад, деякі критичні відгуки на це явище: «Почали друкувати *географія, організація, педагогіка*, бо так нібито більше по-українському, вимова з [г] є начебто ознакою азійської відсталості, а повсюдне “гекання” засвідчує найвищу європейськість» (Св. Ермоленко, О. Пономарів. Слово мовлене і писане. — ГУ, 8.06.1993, с. 6); «Коли дивився телепрограму “Студії 1+1”, її анонси, щоразу дивуючись, як заворожила літера “г” редакторів та ведучих передач. Бо як інакше можна сприйняти, скажімо, серед іншого недоречного гекання повідомлення про показ “легендарної стрічки “Генерали піщаних кар’єрів” або фільму “Геній”? Ах, як усі хочуть бути “елегантними”...» (Ярослав Жолдак. — УС, 29.01.1998); «Є й інший фактор, який активізує вживання [г], — мода. Замінювати фарингальний [г] проривним [г] — значить причислити себе до лику інтелігенції» (Степаненко М., Степаненко Н. Найукраїнніша чи націоналістична? (Учителів й учням про історію української букви Г) // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. — 2000. — № 3. — С. 13).

денцій розвитку УЛМ щодо російської мови, як і щодо «російського» православ'я⁶ («...кирилиця є однією з основних підстав сучасної української культури, яка впевнено забезпечує їй місце у просторі російської православної... цивілізації»: І. Чорновол. Латинка в українському правописі: ретроспектива і перспектива. — Ї [часопис], 2001, ч. 23). У пресі (наприклад: А. Кушнір. *Laskavo prosymo v Ukrajinu*. — Дз. т., 2.09.1995, № 35; див також щойно цитовану статтю І. Чорновола), а ще більше в інтернеті з'являються публікації на цю тему, проводиться її обговорення; деякі українські ЗМІ вже користуються (переважно частково) латинкою (наприклад, «Ukraina.tak.today» — веб-сайт журнального типу, львівські журнал «Ї» і газета «Поступ» — в окремих матеріалах). Основні мотиви та аргументи на користь цього (див. огляд деяких з подібних ініціатив: УУ, 2001, № 6, с. 55): з одного боку, «потрібно відмовитися від московської (! — О. Т.) кирилиці й перейти на латиницю — це убезпечить нас від тиску російської мови й наблизити до Європи», з другого, — для цього саме тепер є «найсприятливіший момент: більшість вчить мову наново, правопис до сих пір не усталений» (до цього варто додати ще один чинник: графічно латинізовану українську мову вже широко використовують в інтернетному спілкуванні, особливо представники «комп'ютеризованих» молодшого та середнього поколінь, у спілкуванні за допомогою мобільного телефонного зв'язку). Пор., з іншого боку, цілком протилежну думку щодо подібних пропозицій і проектів — як «надуманих, але зовсім не безневинних» «безглуздих вигадок і провокацій» — у реакції, наприклад, редакції одного з українських журналів мовознавчо-педагогічного профілю (УУ, 2001, № 6, с. 55).

Спроби переведення на латиноалфавітну основу української абетки робили, як відомо, й давніше, причому навіть у ХХ ст. — у плані як орієнтації на майбутню «світову комуністичну революцію», яка приведе до усунення національно-мовних меж між народами (у підрадянській Україні в 20-і роки: М. Скрипник, С. Пилипенко), тобто, висловлюючись сучасною мовою, — у плані орієнтації на мовну глобалізацію, так і повнішого відмежування української мови від російської (хоча, звичайно ж, кирилиця свого часу спочатку усталилася в Києві і вже потім у Москві, а не навпаки): під час правописної конференції 1927 р. у Харкові (пропозиції М. Йогансена, Б. Ткаченка, М. Наконечного), з ініціативи окупаційних влад — на Закарпатті й на Пряшівщині під час Першої світової війни (запровадження угорської латиниці), на Пряшівщині (у складі Чехословаччини) в міжвоєнний період, під час Другої світової війни на зайнятій німцями території України (1942 р.): «З Берліну одержано термінове розпорядження подати проект латинізованої української абетки. Вчора відбулось засідання правописної комісії під головуванням Завітневича. Я теж брав участь. Виробили абетку, взявши за приклад чеську й намагаючись додержати простоти. Може, нарешті справді розірвемо цю московську пуповину та й формально так приєднаємося до Європи. Через цю одну кирилицю (й болгарщину) скільки лиха зазнав мій нарід!» (Щоденник Аркадія Любченка. Л.; Нью-Йорк, 1999, с. 113); цю вимогу німецької влади в Галичині активно підтримував, зокрема, І. Свенціцький⁷.

По-друге, тенденція до елітарного пуризму виразно виявляється в широкому руслі активізації в межах загальноукраїнського мовного простору цілої низки особливостей, з одного боку, західноукраїнської (галицької) та західнодіаспорної мовних практик, включно з їхніми полонізмами та германізмами, відсутніми або досі рідко (рідше) вживаними в «офіційному» варіанті літературної мови⁸, а з другого, — мовної практики періоду українізації 20-х — початку 30-х

⁶ Пор. подібні явища в межах сучасної мовної ситуації в Білорусі (див., наприклад: *Мячкоўская Н.* Мовы і культура Беларусі : Нарысы. — Мінск, 2008. — С. 148–149), а також тенденції до переважання латиноалфавітної графіки в нововизнаних в офіційному статусі боснійській та чорногорській мовах (у їхньому відмежуванні від сербської мови), перехід на латиноалфавітну графіку від початку 90-х рр. у мовах деяких народів колишнього СРСР, що свідчить, звичайно, не тільки про реалізацію тенденцій антиросійського або антисербського пуризму, а й у ширшому плані — про «європейський» вибір відповідних суспільств (пор. наявність таких тенденцій у самій Сербії або в сусідній Болгарії).

⁷ Див.: *Горбач О.* Шлях зі Сходу на Захід : Спогади. — Л., 1998. — С. 173.

⁸ Пор. у загальному контексті відмежування в 30-х роках від мовної практики періоду українізації заклики на зразок «гнати мітлою треба ... „аристократичні (! — О. Т.) полонізми“» (*Рильський М.* Як парость виноградної лози. — К., 1973. — С. 42–43; стаття 1939 р.).

років, яка також значною мірою ввібрала в себе особливості тодішнього західноукраїнського варіанта УЛМ⁹. Так, у лексиці це, зокрема: *аг(т)енція* (пор. *агентство*), *властиво* у значенні вставного слова і частки (замість *власне*), *достойник*, *засадничий*, *зверхник*, на *марз(т)інесах*, *мистець* (пор. *митець*), *міліціант* (пор. *міліціонер*), *питоменний* (пор. *питомий*), *піг(т)улка* (пор. *таблетка*, *пілюля*), *чужі мови* (цілком нейтрально замість *іноземні мови*), *чужомовний* (нейтрально замість *іношомовний*) та ін. У парах давно вже наявних у складі УЛМ синонімів на зразок *чемодан* (спільне з російською мовою) — *валіза* (спільне з польською мовою) друге з них, більш звичайне для вихідців з колишньої підпольської України (особливо старших поколінь) і тепер знов актуалізоване в загальноукраїнському вжитку, для Східної України й тим самим для широких кіл носіїв «офіційної» УЛМ є, безперечно, «елітарнішим» (так би мовити, «аристократичним полонізмом»).

Набули або набувають частотності слова в межах певних словотвірних типів¹⁰ — наприклад, в іменниках: *спортовець*, *бізнесовець* та ін., *мисткиня*, *членкиня* та ін., демінутивні форми *бабця*, *мамця* та ін., *господарка* «господарство», *партизанка* «партизанський рух; партизанський загін (загони)», *візитівка* та ін.; у прикметниках: *світоглядний*, *спортовий*, *тримовий* і под.; *баскійський*, *бразилійський*, *канадійський*; *провокаційний*, *пропагандивний*, *маніпулятивний* та ін.; у прикметниках і прислівниках: *затовстий*, *затовсто*, *зачастий*, *зачасто* та ін.; у прислівниках: «робота по 10 годин *добово*», «зв'язатися *телефоново*», «співати *наживо*»; у дієсловах — активізація вживання і творення префіксальних форм вираження значення док. в. замість двовидових дієслів (префіксальна перфективізація): *збойкотувати*, *змобілізувати*, *зреабілізувати*, *сфінансувати*, *заініціювати*, *заманіфестувати* та ін.; активізація вживання і творення дієслів з префіксами *у-* / *уне-*: *узалежнювати*, *унезалежнювати* та ін.; активізація вживання деяких пасивних дієприкметників від неперехідних дієслів: *загрожений* (популярне тепер слово: «*загрожена* Україна»), «*наражаний* на небезпеку» та ін.

Активізувалося вживання варіантів жін. р. низки іношомовних іменників (у конкуренції з більш рекомендованими перед цим в «офіційній» УЛМ формами чол. або сер. р.): *зала*, *гене́за*, *оа́за*, *Єванге́лія* та ін.; поширилося вживання форми чол. р. *есе́й* (на відміну від раніше запозиченого *есе*, сер. р.). Стали привертати увагу такі прийменниково-іменникові конструкції, як *на еміграції*, розширилося функціонування дієслівної зв'язки *є*: «Це є “Вікна”!» (слова ведучого цієї телевізійної програми в середині 90-х рр.), із заступленням *це* на *то*: «Наступ — *то є* запорука перемоги».

У загальноукраїнському масштабі активізувалося властиве південно-західним говорах уживання фонетичних варіантів *би* (незалежно від попереднього звука, тоді як у південно-східних говорах і в літературній мові цей варіант уживається тільки після приголосного) замість *б*, *щоби* замість *щоб* (це характерно переважно для осіб, які прагнуть спілкуватися добірною літературною мовою, але не впевнені у своєму володінні «справжньою» українською мовою; відчуття мовцем того, що це є одним із зразків сучасного елітарного слововживання, очевидно, переборює побоювання того, що його можуть запідозрити у вживанні росіізмів, пор. рос. *бы*, *чтобы* як основні, нейтральні варіанти)¹¹. Поширилися випадки наголошування *донька́*, *мережа́*, мн. *пані́*, *налагоджува́ти*, на *початка́х* та ін.

⁹ Пор. значною мірою подібні тенденції в сучасній білоруській мові: Садоўскі П. Інавацыі 90-х гадоў у мове беларускіх недзяржаўных выданняў // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы. — Мінск, 2001. — С. 223–224.

¹⁰ Див. докладніше: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.). — К., 2015. — С. 105–106, 125–128, 138–139, 150–156, 158–167, 173–174, 177–179, 182–190, 197–199, 208–211 та ін.

¹¹ Див. докладніше: Тараненко О. О. Нові явища у фонетиці... — С. 30.

Щодо конотативного образу певних галичанізмів у сприйнятті відповідних «інтелігентських» кіл «Великої України» — як одиниць вишуканішого стилістичного реєстру, «культурнішого» плану — можна навести, зокрема, такі зразки оцінних суджень: «Філіжанка — це така маленька чашечка для кави. У Львові її називають лише так. Сказати, наприклад: “Дайте мені *чашку* кави!” — означає кинути на себе невинуватну тінь. Із таким самим успіхом можете прогулюватися вулицями Львова у будівництві та косоворотці» (Ю. Охріменко. — Час, 1997, № 19); «Жителей центральной и восточной Украины западный регион всегда интересовал своим особым укладом и стилем жизни: вкусом, манерами, волнующей речью, переливающейся необычным акцентом и интонациями. В предложении выпить “*філіжанку* кави” угадывается музыка ароматов и необходимость соблюдения некоего ритуала, известного избранным и посвященным. Это вам не заурядная “*чашика* кофею” из самовара в привокзальном буфете» (И. и Н. Романец. — Журн. «Зеркало моды», 1998, № 2, с. 6). Пор. також прагнення вставляти в своє мовлення подібні слова: «Ми згадували вашу *маринарку*, чи, як ми звикли називати, *піджак*» («Студія 1+1», «Сніданок з “1+1”»: ведуча програми в розмові із запрошеним російськомовним гостем, який, найімовірніше, вперше почув тут це слово).

У сфері етикетної номінації осіб поширилася практика ввічливого звертання до осіб та їх іменування (в 3-й ос.) аж до найвищого в державній ієрархії рівня за формулою «пан (пані) + особове ім'я»: *Пане Леоніде!*, *Пане Борисе!*, *Пане Сергію!*, *Пані Ольго!*, *Пане Миколо!* і т. ін. — звертання в межах офіційного спілкування до Президента країни, міністрів уряду, народних депутатів, генералів та ін. Така практика, звичайно, є недоречною поза межами розмовно-побутового спілкування, і її «відродження» — з орієнтуванням ніби на традиції «шитоного» українського слововжитку, збережені в Західній Україні та в діаспорі, — слід розглядати як явне непорозуміння, оскільки нейтральною етикетною формулою і в цих ідіомах було / є «пан / пані + найменування людини за соціальним статусом, посадою тощо або її прізвище».

По-третє, тенденції до «елітарного» слововжитку / словотворення простежуються, особливо в мові ЗМІ, у межах лексики з українськими чи, ширше, слов'янськими коренями як творення нових або актуалізація вже наявних (застарілих, регіональних, рідше або рідко вживаних) слів, але не обов'язково як вияв прямого (етнізаційного) пуризму (заміні при цьому можуть підлягати не тільки одиниці, спільні з російськими відповідниками або подібні до них, і навіть більше — слова, відмінні від російських, можуть заступатися словами, подібними до них), а просто як постійне відштовхування від мовного узусу в напрямі пошуків одиниць «вишуканішої» мови. Це, наприклад, поява слів *чільник* і майже відразу ж після цього — *очільник*, які стали активно конкурувати в мові ЗМІ зі словами *керівник*, *начальник*: «NN, *очільниця* штабу 46-ого авіаполку» (т/к «Еспресо», 20.06.2016: у титрах); *неуникний* і частіше *неуникненний* — у конкуренції з уже наявним *неминучий*; *непроминуций* і *непроминальний* («непроминуций слід»; Наталка Поклад. *Непроминальність* справжності. — Сл. Пр., 20.01.2005) — у конкуренції з наявним *неминуций*; *спротив* (пор. п. *sprzeciw*, рос. *сопротивление*), яке чомусь значно активізувалося у вжитку незважаючи на наявність *опір*: *чинити спротив*; *рух політичного спротиву*; «Бібліотека *спротиву*» (книжкова серія вид-ва «Дух і літера»); Штаб національного *спротиву* (координаційний центр «Євромайдану» наприкінці 2013 — на початку 2014 рр.), «Crimea. The Resistance / Кримський *спротив*» (укр. д/ф, 2016 р.), про антифашистський рух у Західній Європі під час Другої світової війни: «Покійна брала участь в антифашистському *спротиві* часів Другої світової» (УМ, 29.10.2013, с. 11), «сили *Спротиву*», «голландський *Спротив*»; прийменник *впродовж* (пор. кваліфікацію його як ненормативної одиниці, що виникла під впливом рос. «в продолжение», ще І. Огієнком¹²), що став активно конкурувати в часовому значенні з *протягом* (ні *опір*, ні *протягом*, які останнім часом унаслідок відзначеної конкуренції дещо звузили обсяг свого функціонування, важко, звичайно, запідозрити в якійсь «неукраїнськості»).

¹² Огієнко І. Український стилістичний словник. — Л., 1924. — С. 74.

По-четверте, як окрема тенденція в межах цього стильового напрямку виділяється ухил у бік певного гіперкоректного «окнижнення» текстів нейтрального й навіть розмовного мовлення, що виявляється насамперед: а) у відтворенні живих діалогів, розмовних партій звичайних, простих людей у мові перекладної кіно- і телепродукції як наслідок добору до «простіших» і широко-вживаних слів російського оригіналу одиниць вищого стилістичного регістру або просто невживаних «у народі», наприклад: рос. «— Война, она *навроде* крестьянской страды» / укр. «— Війна, вона *на кшталт* селянських жнив» (т/к НТН, т/с «Вечный зов», 27.10.2009: слова простого селянина); рос. «— Люда! *Вертолёт!*» / укр. «— Людо! *Гелікоптер!*», «— *Карты* у вас? — Нет, *карты* у Бориса» / укр. «— *Мапи* у вас? — Ні, *мапи* в Бориса» (т/к «Інтер», т/с «Тайга. Курс виживання», 22.01.2004); «я тобі *перетелефоную*» (пор. рос. *перезвоню*), *духова шафа* (пор. рос. *духовка*) (приклади також із мовлення «простих» людей у перекладних телефільмах); так само в нормативних рекомендаціях — наприклад, щодо уникнення «небажаного» прийменника *при*: не *при* аналізі, а *під час* аналізу (М. Голубець, академік НАН України. Зупинити русифікацію! — ЛУ, 18.01.2001), рос. *при разработке* — укр. *розробляючи, у процесі розроблення, під час розроблення* ¹³; б) у мовленні осіб з базовою не українською, а конкретніше — з російською мовою, а також носіїв інших (нелітературних) різновидів самої української мови в умовах нинішнього масового переходу на користування УЛМ ¹⁴. Не спілкуючись постійно, тим більше з дитинства, українською стандартною мовою, особливо її розмовним варіантом, і не маючи достатньої впевненості у своєму володінні «справжньою» УЛМ, такі мовці мимоволі припускаються в доборі тих чи інших мовних одиниць стильової гіперкорекції — з відштовхуванням від російської мови, наприклад: «злочини, скоєні на *теренах* України» (прес-офіцер управління МВС в офіційному виступі перед журналістами — замість нейтрального *на території*).

З іншого боку, в описуваний період у загальному руслі посилення етнізаційного антиросійського пуризму в УЛМ продовжує звужуватися сфера вживання церковнослов'янizmів — одного з традиційних для східнослов'янських літературних мов джерел одиниць високого (вищого) стилістичного регістру. Це відбувається не тільки в мові ЗМІ, перекладної літератури, а й у деяких нормативних словниках (наприклад: не *глава*, а *голова сім'ї, держави, церкви*; не *азбука*, а *абетка*). В оригінальній (не перекладній) художній літературі, однак, ця традиція, особливо яскраво представлена свого часу в творчості Тараса Шевченка та Пантелеймона Куліша, а пізніше, хоча й меншою мірою, у Максима Рильського, Павла Тичини, не згортається (зокрема, в творчості Ліни Костенко, Бориса Олійника), знаходячи підтримку і з боку авторитетних в українському культурному середовищі осіб ¹⁵. Наприклад: «*Блажен* той муж, *воистину блажен*, / котрий не був ні блазнем, ні вужем. / Котрий *вовік* ні в *празники*, ні в будні / не піде на збіговиська облудні. / ... / І між людьми не буде *одиноким*, / *стоятиме*, як *древу* над потоком...» (Ліна Костенко. Давидові псалми. Псалом 1). Можна навести також — як елемент стилістичного орнаментування — приклад уживання слова «*Оглав*» замість «Зміст» у деяких нових журналах етнографічного та історичного спрямування («Берегиня», «Пам'ять століть»). Дискусії навколо питання про місце елементів церковнослов'янської мови в УЛМ активізувалися також у зв'язку з відновленням / розширенням функціонування української мови в конфесійній сфері: ті, хто виступає за продовження використання церковнослов'янizmів, підкреслюють їхній вищий стилістичний статус порівняно з ніби «простішими» в цій функції власне українськими одиницями ¹⁶.

¹³ Див. огляд подібних випадків, наприклад: Українська ділова мова : Практичний посібник на шодень / За ред. М. Д. Гінзбурга. — Х., 2003. — С. 55.

¹⁴ Див. також: Ажнюк Л. В. Стильова деформація в українському мовленні російсько-українських білінгвів // Мовознавство. — 2011. — № 2. — С. 43–45.

¹⁵ Пор., наприклад: «... в українській мові стільки запозичених слів, а ми часом боїмося навіть церковнослов'янizmів і чомусь відлучаємо їх від української мови... вони абсолютно необхідні як певна стилістична барва для якихось патетичних почуттів, для філософських понять... вони для нас такі ж рідні, як і для російської мови, яка ними широко користується» (Дзюба І. Проблеми і перспективи культури в незалежній Україні // Quo vadis, Україно? : Матеріали III сесії Міжнар. шк. україністики. — О., 1992. — С. 63).

¹⁶ Див., наприклад: Белей Л. Українська богословська термінологія: шляхи розвитку // Сучасність. — 1999. — Ч. 12. — С. 87–90.

2.2. Тенденції до функціонування та дальшої розбудови структури літературної мови на засадах регулярності виявляються в посиленні уваги як до вживання, так і до творення мовних одиниць у якомога повнішій відповідності до фонетичної, граматичної та словотвірної специфіки української мови (в усякому разі — у баченні провідників і прихильників цих тенденцій).

Так, на рівні слововжитку під пильним контролем літредакторів перебуває явище варіантності єднальних сполучників *і / ї / та*, прийменників *в / у* і префіксів *в- / у-* — як один із чинників милозвучності української мови. Факт, що характерне для української мови явище стає тепер ще більш упорядкованим, — це, звичайно, добре, але до такого чергування часто вдаються вже просто механічно, керуючись тільки фонетичним фактором або уникаючи повторів того самого слова і діючи при цьому всупереч стилістичному та семантичному чинникам (тут, як і в багатьох інших подібних випадках, «плюс» у разі доведення його до надміру стає «мінусом»): *дні ї ночі*, роман *«Війна та мир»*, *вплив / уплив (під упливом чого-небудь, він упливова людина)*, *внутрішній / унутрішній, взаконювати, внеможливлювати, вточняти* і под.¹⁷

Прагнення до неухильного дотримування тієї чи іншої вимоги нормативних настанов, тобто безперечний позитивний бік аналізованого явища, можуть, однак, стримуватися як особливостями самої мовної практики, так і недостатньою опрацьованістю того чи того питання в мовній теорії. Наслідком цього, з одного боку, може бути практична неможливість виконання мовцем певного нормативного припису: наприклад, в уснорозмовній практиці неможливо знайти відповіді на багато сумнівних, дискусійних моментів уживання форм кл. в., у самих нормативних довідниках тут нерідко простежується непослідовність, хитання або й узагалі відсутність цих словоформ. З другого боку, у прагненні до бездоганної української мови збільшилися випадки невинуватої гіперкоректності. Так, у мовній практиці (особливо в ефірних ЗМІ) активізувалися такі, наприклад, зразки відмінювання кількісних числівників, як *«зарахувати трьохсот двадцятьох вісьмох студентів»* (згідно з правилом, за яким форма знах. в. у числівниках при назвах істот має дорівнювати формі род. в.), *«ста сорока чотирьох пасажирів відправили додому»* (т/к К-1, «Один день», 7.03.2007), навіть щодо числівниково-іменникових конструкцій: *«сімох сотень хворих можуть перевести на домашнє лікування»* (СТБ, «Вікна», 11.02.2008). Розширення у вжитку присвійного займенника *їхній* замість форми род. в. *їх (від вони)* демонструє в мовній практиці й випадки, коли *їхній* витісняє *їх* не тільки в присвійному, а й в об'єктному значенні: *«політика великих держав щодо малих, спрямована на їхнє економічне завоювання»* (мається на увазі, звичайно, *завоювання не чие, а чого*), *«товари під час їхнього перевезення псуються»*. Конструкції з безособовими віддієприкметниковими формами на *-но*, *-то*, які означають дію певного суб'єкта, дедалі більше вживаються замість двоскладних конструкцій з пасивними дієприкметниками скрізь, де у відповідних конструкціях російської мови наявна коротка форма пасивного дієприкметника в предикативній позиції: *«Наш час в ефірі вичерпано»* (ведучі теле- і радіопрограм).

Цілеспрямовані тенденції до розбудови й перебудови словотвірної системи української мови реалізуються в руслі цих тенденцій у двох основних напрямках.

Це, по-перше, прагнення до дальшого впорядкування системи словотворення в загальному руслі інтелектуалізації мови на засадах логічної доцільності, регулярності, «розумності» (якоюсь мірою ніби її «есперантизація» — подібно, наприклад, до принципів творення словотвірної системи певної штучної мови) — з творенням словотвірних гнізд, часто досить розгалужених, компоненти яких могли б системно і без «лакун» покривати відповідний комплекс суміжних понять. За словами ініціаторів і розробників цього напрямку (це переважно те-

¹⁷ Див. докладніше: Тараненко О. О. Нові явища у фонетиці... — С. 28–30.

рмінологи — представники точних наук), необхідність у його розробленні продиктована насамперед потребами «наукової і технічної» української мови, з відомих історичних причин недостатньо розвиненої в попередній (радянський) період, але, оскільки такі пропозиції стосуються все-таки, наприклад, не тих чи інших конкретних лексичних одиниць, а моделей словотворення, вони, звичайно, неминуче мають знаходити вихід на рівень УЛМ у цілому¹⁸. Наприклад, замість поки що єдиного в кодифікованій мові похідного прикметника для 2–3 іменників на зразок *синонімічний* (*омонімічний* і т. ін.) пропонують запровадити ряд *синонімний* (від *синонім*: «*синонімічні назви*»), *синонімійний* (від *синонімія*: «*синонімійні відношення*») і *синонімічний* (від *синоніміка*: «*синонімічне багатство*»), так само: *термінологічний* (наприклад, *словник*) — *термінний* (наприклад, *лексика*), хоча, здавалося б, з одного боку, словосполучення з прикметниками на зразок *синонімічний*, *термінологічний* досі не породжували небажаної неоднозначності розуміння — незалежно від поєднуваних з ними іменників, а з другого боку, розмежування у вживанні таких прикметників досить часто може бути проблематичним (пор., наприклад: «Минулого сторіччя українська *термінна наука* перейшла кілька етапів»¹⁹; чому не можна сказати *термінологічна наука*?). Але найповнішу реалізацію ця тенденція дістала в складних побудовах гнізд дієслів та їхніх дериватів: *ізолювати* (це має бути тільки недок. в.) / *зізолювати* (док. в.) — *ізолювальний* (призначений для виконання відповідної дії) — *ізоливний* (здатний бути суб'єктом такої дії) — *ізолюбний* (здатний підлягати такій дії) — *ізолювання* (незакінч. дія) — *зізолювання* (закінч. дія) — *ізоляція* (наслідок дії); *падати* / *упасти* — *падання* (незакінч. дія) / *упадення* (закінч. дія) — *упад* (наслідок дії)²⁰. Стали пильніше стежити (особливо в рекомендаціях для наукової мови) за розмежовуванням уживання віддієслівних іменників на *-ння*, *-ття* залежно від загального змісту повідомлення як назв відповідно незавершеної або ж повторюваної / завершеної або ж одноразової дії («після одноразового *очолювання* / останнього *очолення* уряду»), віддієслівних іменників як назв завершеного процесу і як назв його наслідків (*випарування* — *випар*, *зізолювання* — *ізоляція*); у різноманітних проектах розбудови української наукової мови проводиться тенденція до якомога повнішого й чітко регульованого номінативного охоплення сфери ознак за активністю / пасивністю (наприклад: *ізоливний* — *ізолюбний*).

Як вважають найпослідовніші прихильники цього напрямку, в умовах, коли в сучасній Україні «переважна більшість населення мислить російською мовою», з двох можливих передумов збереження самототожності української мови, а саме: «Дотримування (непорушування) структури української мови можливе за двох умов: мовець живе в суцільному українськомовному середовищі, мислить українською мовою, тоді закони мови працюють автоматично; мовець знає закони мови і свідомо їх дотримується, незважаючи ні на мовне середовище, ні на „чуття мови“, зумовлене виховуванням, навчанням та життям у несучільному мовному середовищі» — у розпорядженні нормалізаторів фактично лишається тільки другий варіант²¹, за яким питання мовного унормування переходить до компетенції невеликої групи «посвячених», певної культурно-мовної еліти.

По-друге, це розширення функціонування однієї з трьох суфіксальних моделей фемінізації в межах творення гендерно-«правильної» номінативної системи²² — із суфіксом *-(к)ин-я*, перейнятим із західноукраїнської та діаспорної мовних практик, який явно посідає вище місце на шкалі стилістичного реєстру

¹⁸ Див. докладніше: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі словотворення... — С. 214–230, 167–168, 205–209.

¹⁹ Див.: Проблеми української термінології [Вісник держ. ун-ту «Львівська політехніка». — № 503]. — Л., 2004. — С. 3.

²⁰ Див.: Войналович О., Моргунок В. Російсько-український словник наукової і технічної мови. — К., 1997. — С. 64, 127.

²¹ Див.: Козир Є., Моргунок В. Проблеми назовництва щодо процесу та наслідків процесу // Проблеми української термінології [Вісн. держ. ун-ту «Львівська політехніка». — № 402]. — Л., 2000. — С. 52; Рицар Б., Рожанківський Р., Моргунок В. Про деяку критику щодо української науково-технічної термінології // Там же. — С. 171.

²² Див. докладніше: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі... — С. 113–116.

порівняно з іншими типами моції, уже навіть вступаючи з ними в конкуренцію, пор., наприклад: *плавчиня, покупчиня, жрекиня* і досі вже наявні *плавчиха, покупниця, жриця*.

3. Можливе й ширше розуміння «елітаризації» УЛМ, у межах якого слід розглядати вже сукупність актуалізованих тепер нормотворчо-стилістичних тенденцій різних напрямів, реалізація яких приводить до формування такого образу літературної мови, що істотно вирізняється своєю «добірністю» на загальному тлі звичайного сучасного літературномовного узусу. Пор., наприклад: «В сучасному офіційному та публіцистичному стилях спостерігається процес не стільки стилетворення, скільки стилістичного декоративізму, що видається за “елітарний сленг”: *завзвичай, наразі, позаяк, попри* і майже не чути *хоч, незважаючи на, щоб*. Помічають, що й наш Президент каже *аби* замість *щоб*, а тому самі кажуть тільки так, забуваючи, що йому виступи пише журналіст», «Вибір слова *філіжанка* або *чашка* (див. про цей приклад вище. — О. Т.) протиставляє дві різні культурні ситуації, з яких одна нібито елітарна, вища, а друга навмисне знижена» (С. Я. Єрмоленко. — Д, 24.07.1998, с. 18).

У цьому зв'язку можна говорити про помітне загострення антинорми між узусом і новими елітаризованими й постійно вдосконалюваними (як з достатніми для цього підставами, так і без них) протягом уже понад чверть століття нормами УЛМ, між реальною комунікативно-прагматичною і хоча й ідеалізованою, але ніби «справжньою» (для певних верств мовного соціуму) її нормами. Як відзначає С. Я. Єрмоленко, «у сучасній мовній практиці зіткнулися дії символічної і прагматичної мовної норми», коли перша — це «сформований в уяві мовця ідеал мовної норми, який уособлює зв'язок із народнорозмовними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов», а друга — це «використання мовних засобів для досягнення передусім комунікативної мети — порозуміння»²³.

4. У теперішньому контексті певної девальвації системи попередніх суспільних цінностей в умовах, з одного боку, загальної демократизації суспільного життя й суспільної свідомості та лібералізації слововжитку, а з другого, — мовної глобалізації, коли зменшилася дистанція між «високим» і «низьким» з наближенням їх до «середнього», відповідна зміна відбулася й у вживанні слова *еліта*, пор., наприклад: *політична, бізнесова, наукова, спортивна* та ін. *еліта* країни, і поняття «мовної еліти» тепер уже можуть зводити, як видається, просто до загалу інтелігенції — носіїв УЛМ (причому звичайно за родом їхніх занять). Так, відзначивши, що до «мовної еліти українського народу прийнято (? — О. Т.) відносити письменників, діячів науки, акторів, дикторів радіо й телебачення» (хоча серед критеріїв, яким мають відповідати представники мовної еліти, при цьому цілком слушно подано такі достатньо високі вимоги, як блискуче володіння літературною мовою, ораторські здібності, великий словниковий запас, правильна вимова, гарна дикція, мистецтво мовного етикету, володіння однією чи більше іноземною мовою та ін.), деякі автори з легкістю констатують ная-

²³ Єрмоленко С. Я. Символічна і прагматична мовна норма // Літературна норма і мовна практика / Відп. ред. С. Я. Єрмоленко. — Ніжин, 2013. — С. 255–266. Дослідники сучасного стану білоруської мови також відзначають зростання «елітаризму» літературної мови (Mieczkowska N. Stulecie białoruskiego odrodzenia narodowego: głównie wydarzenia i trendy w historii samoświadomości językowej i sytuacji językowej na Białorusi // Tożsamości zbiorowe Białorusinów. — Lublin, 2012. — S. 140–147), особливо виразне в 1990-і — на початку 2000-х рр. (ще, очевидно, показовіше тоді, ніж для української мовної ситуації), наявність тенденцій до її «аристократизації» і навіть різкіше — до мовної «снобізації», зумовлених, на їхню думку, головним чином мовними смаками певної частини білоруськомовної інтелектуальної еліти, спробу формування високого (інтелектуального, елітарного) стилю літературної мови, що є ознакою «кастовості» певних кіл білоруськомовної еліти (Лукашанец А. А. Словаўтварэнне // Беларуская мова [Najnowsze dzieje języków słowiańskich] / Red. nauk. A. Łukašanec, M. Prigodźić, L. Sjańeška. — Opole, 1998. — С. 188–189).

вність досить широких кіл «мовної еліти», наприклад, в одній з областей України (причому якраз тих, де функціонування УЛІМ, м'яко кажучи, не є особливо поширеним): «...анкетування студентів, учителів, викладачів вищих навчальних закладів... засвідчило, що мовна еліта на Луганщині є, бо ствердно на це питання відповіло 96 % респондентів, і тільки 4 % опитаних вважають, що мовної еліти немає. На питання “Чи відносите Ви себе до мовної еліти?” отримано відповідь “так” від 16 % студентів... Водночас 87 % студентів обов'язково хотіли б нею стати... Анкети викладачів вищих навчальних закладів засвідчують, що 100% опитаних викладачів, хоча із застереженням, але все ж віднесли себе до мовної еліти»²⁴. Пор., з іншого боку, цілком протилежну крайність в оцінюванні мовної ситуації в Україні під цим кутом зору: «Сьогодні в Україні практично немає навіть української мовної еліти, а тим більше “мовної аристократії”», оскільки наукова й творча інтелігенція країни творила переважно російською мовою²⁵.

Слід, безперечно, відповідальніше підходити до розуміння наявності елітарної культури в тих чи тих сферах мовного життя українського суспільства. Значно більше підстав говорити про сфери й масштаби функціонування «зразкової», а ще більше — «звичайної» літературної мови, проте і в цих питаннях навіть щодо тих мовних ситуацій у сучасному слов'янському світі, де справа з функціонуванням літературних мов стоїть набагато краще, ніж в Україні з українською мовою, дослідники виявляють обережність. Так, під елітарною мовною культурою російські мовознавці розуміють не просто володіння правильним мовленням, а насамперед блискуче вміння використовувати широкий арсенал виразально-зображальних засобів російської літературної мови, що трапляється не так уже й часто²⁶, тоді як більшість освіченого населення Росії є «носієм не елітарної, а “середньолітературної” мовної норми, для якої характерне неповне володіння нормами літературної мови, у тому числі й функціонально-стильовими»²⁷. Типовим середовищем функціонування зразкової польської мовної культури вважають мову інтелігенції, причому бажано вже не в першому поколінні²⁸.

Щодо української мови, то навіть звичайне володіння нормами літературного стандарту, як і вільне та впевнене користування ним у нас усе ще недостатньою мірою сприймаються як одна з ознак соціального престижу для мовця. Так, навіть у мовленні представників інтелігенції, у тому числі гуманітарної, досить звичайними є відступи від норми в наголошуваннях слів, у їх відмінюванні, особливо в складних і складених числівниках, у синтаксичних зв'язках слів тощо на зразок: *інтелегенція (інтелегент), б'юлетень, -тня, «депутатська недотбрканість»* (навіть у мовленні багатьох депутатів ВР); замість нормативного юридичного терміна *запобіжний захід* («обрати запобіжний захід») багато хто навіть з дипломованих юристів та правоохоронців уживає *міра запобіжного заходу*, тобто контаміновану форму української назви і рос. *мера пресечения*; назва грошової одиниці нової України часто фігурує, причому не тільки в мовленні «простих» людей, у формі чол. р.: *сто грив*-

²⁴ Реутська Є. М. Поняття мовна еліта та елітна мовна особистість // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філол. науки. — 2005. — № 9. — С. 63–64.

²⁵ Космеда Т. Русский язык в современной Украине: статус и особенности функционирования с учетом диахронно-синхронного спреда // Studia Rossica Posnaniensia. — 2014. — Zesz. 34. — С. 129.

²⁶ Див.: Гольдин В. Е., Сиротинина О. Б. Внутринациональные речевые культуры и их взаимодействие // Вопр. стилистики. — Саратов, 1993. — Вып. 25: Проблемы культуры речи. — С. 10; Кочеткова Т. В. Проблема изучения языковой личности носителя элитарной речевой культуры (обзор) // Вопр. стилистики. — Саратов, 1996. — Вып. 26: Язык и человек. — С. 14–25.

²⁷ Сиротинина О. Б. Русская речевая культура и ее типы // Русский язык и литература в диалоге культур : Тез. докл. ученых России на VIII Конгрессе МАПРЯЛ. — М., 1994. — С. 94.

²⁸ Див., наприклад: Markowski A. Op. cit. — S. 1723–1724; Kurkowska H. Op. cit. — S. 70–73; Lubaś W. Op. cit. — S. 125.

нів. Пор. також у публічному мовленні деяких провідних акторів Київського українського драматичного театру імені Івана Франка; *шо, шоби, біль була, до семидесяти* («Студія 1+1», ТСН, 6.10.2006, ТСН, 27.8.2011: Богдан Ступка); *всьо, «в семидесятих роках», нашою біллю, наслідник; «анікдот розказував», «виключ камеру»* (СТБ, програма «Фотограф», 21.06.1998: Богдан Бенюк). Цілком очевидно, що актори й самі не дуже прагнуть розмовляти за межами своєї основної діяльності зразковою мовою. У сучасних умовах публічного висвітлення діяльності органів судової системи, яку здійснюють тепер переважно українською (а не російською, як до цього) мовою, телеглядачі та радіослухачі дуже часто мають можливість чути, як судді (у тому числі Конституційного Суду, Верховного Суду) і прокурори виголошують свої промови невразною, майже незрозумілою скороомовкою: «— У нас з'явився новий термін у юриспруденції — буботіння вироку...» (Ю. Гримчак, народний депутат України. — ГПУ, 29.02.2012, с. 4).

Пошуки зразкової, у тому числі й «елітарної», національної літературної мови можуть спрямовуватися, як відомо, з орієнтуванням за соціальним, регіональним та історичним принципами.

Щодо першого з цих принципів, то в сучасній українській мовній ситуації, як відзначалося вище, вже існує певне протиставлення між «звичайною» (основною формою існування УЛМ) і «елітарною» (елітарною, звичайно, у сприйнятті далеко не всіх верств мовного соціуму) літературною мовою — з розмежуванням їх функціонування за певними сферами і соціальними колами: до «елітарного» різновиду тяжіють ті дискурси, які різко відхиляються від літературномовного узусу в бік як сильніше виявленого етнізаційного односпрямованого пуризму (з яскравішим відмежовуванням від російської мови), так і «вишуканості» та більшої «правильності». Це мовлення, яке в певних колах носіїв літературної мови є формою спілкування не так «між собою» і «для себе», як «для інших», мовлення, яким треба ще навчитися користуватися, а значною мірою — це й виробити його: а) найколеритнішою його формою лишається (ще з 60-х років) мова перекладів, але якщо до початку 90-х років це були переклади тільки в царині художньої літератури, то тепер їхня сфера значно розширилася, охопивши літературу, теле- і кінопродукцію різних стилів і жанрів²⁹; б) чи не «найчистішою» й «найрафінованішою» формою, як це не парадоксально на перший погляд, стала в 90-і роки мова українськомовних варіантів російськомовних періодичних видань³⁰ (згодом такий порівняно сильніший пури-

²⁹ Обговорюючи питання про те, що УЛМ як мова з порівняно вузьким полем соціального функціонування фактично може стати мовою малої групи, мовою тільки еліти, одна з чільних діячів Наукового товариства імені Шевченка у США зауважує: «Може, це навіть і добре. ... Вона стає соціолектом. Вона може стати престижною... Але вона мусить себе заявити як мова без страху перед накиненими (у радянський період. — О. Т.) нормами. Спочатку вона мусить бути використана і випробувана у перекладах літератури і теоретичних посібників..., повинна вводити українську термінологію, а не самі кальки, макаронізми та інтернаціоналізми. І поступово вона повинна стати тим, чим тепер стає, наприклад, ірландська мова... Спочатку для тієї україномовної еліти, а опісля для всіх. Еліту будуть наслідувати» (*Залеська-Онишкевич Л. М. Л. Напі сьогоднішні мовні проблеми, або Що поза словом? // Про український правопис і проблеми мови. — Нью-Йорк; Л., 1997. — С. 19–20.*)

³⁰ Так, якщо порівняти, наприклад, українськомовні дайджести російськомовних газет або українськомовні варіанти двомовних українських / російських газет («Київські відомості», «День», «Дзеркало тижня» та ін.) і власне українськомовні оригінальні газети (навіть орган Спілки письменників України «Літературну Україну») 1990-х — початку 2000-х років, то можна помітити, що у виданнях першого ряду українська мова має вигляд помітно рафінованішої, ніби «більш української». Наприклад, у газеті «Київські відомості»: «Справжніх *повнофункційних* автобіографій політлідерів у нас ще не було, аж поки в цьому *жовтні* вийшла ця книжка. Інтрига тут зав'язується вже в заголовку, далі презентується в *оглаві...*» (31.10.1997), «велика кількість *коштовних* розважальних заходів», «*коштовні* розваги за рахунок бюджету» — замість просто *дорогий* (8.08.1997), «у підвал *літниць* в селищі», тобто дачі (9.01.1998), *заширик* у значенні не тільки «укол», а й «шприц»: «Раптом жінка відчула укол і, прокинувшись, побачила незнайомого чоловіка, який відбігав від авто зі

стичний ухил у них став слабнути) (ідеться, отже, про мовні сфери, де особлива роль належить перекладачам і літературним редакторам, тобто тим групам носіїв літературної мови, діяльність яких полягає не в творенні «своєї», а в шліфуванні «чужої» мови і для яких уже важливішим стає принцип: не стільки так, як є, скільки так, як має бути), а також мовлення з гіперкоректною специфікою тих осіб, які стали переходити на спілкування УЛМ з російської мови; в) «найправильніша» його форма виступає у проектах розбудови словотвірної системи УЛМ, з якими виступають термінологи (див. вище).

Але, звичайно, коли розуміти елітарність мовних норм і мововжитку в цілому як характеристику, прийнятну якщо не для всього суспільства, то принаймні для його переважної більшості, то таку характеристику в сьогодиншній українській мовній ситуації можна поки що застосовувати до особливостей мовлення не певних кіл суспільства, а лише його окремих представників.

Особливістю регіонального принципу в підходах до визначення «кращого» різновиду УЛМ є тепер досить помітне орієнтування певних кіл мовного соціуму на наслідування тих чи інших рис мовних практик Галичини (не тільки дорядняського періоду з її окремим варіантом УЛМ, а й сучасної) і західної української діаспори (див. про вияв цих тенденцій вище), довіра до яких сприяє засвоєнню в мовній діяльності «Великої України» мовних елементів не тільки відмінних від російської мови, а й, навпаки, подібних до неї (*спротив, впродовж, щоби* та ін. — у конкуренції з відмінними від неї одиницями «офіційної» УЛМ *опір, протягом, щоб*). У масовій свідомості суспільства відбувається перерозподіл між регіонами, що уособлюють «справжню» українську мову (змагання різних стереотипів масової свідомості), — від Центру (як традиційної локалізації основи УЛМ — «києво-полтавського діалекту», за все ще поширеним формулюванням) до Заходу, під яким фактично розуміють Галичину, а насамперед, звичайно, Львів. Так, за даними одного із соціолінгвістичних опитувань (не надто, звичайно, репрезентативного), проведеного серед школярів, студентів і вчителів різних регіонів України — Києва, Львова і Дніпропетровська, на питання про регіон зосередження (функціонування) найразковішого (найбільш літературного) українського мовлення приблизно $\frac{3}{4}$ школярів, більшість студентів (66 % у Києві, 82 % у Львові і 57 % у Дніпропетровську) і більшість львівських учителів (79 %) локалізували його на Заході, а 45 % київських і 49 % дніпропетровських учителів, за традицією, — у Центрі (42 % київських і 21 % дніпропетровських учителів визнали Захід; решта не визначилася)³¹. Тут неважко помітити її відмінність між поколіннями, коли старші більшою мірою дотримуються уявлення про «києво-полтавську» основу УЛМ, тоді як молодші вже більшою чи меншою мірою можуть орієнтуватися на «Львів». Причому це не просто мовне, а ширше — духовно-культурне орієнтування: так, зокрема, Львів характеризують, з одного боку, як найбільш «європейське» українське місто, а з другого, — нерідко також як «культурну і духовну столицю України» (це виявляється найпомітніше, звичайно, в сприйнятті самих львів'ян, але не тільки). Звичайним явищем, з іншого боку, є й несприйняття певними суспільними верст-

зашифровано у руках» (19.07.2002), «пчастки безробітний» — замість *частково* (7.02.1996), *канадійці, працемісткий* (19.09.1997), у синтаксичному керуванні: «*Поза міністерського крісла* (з род. в.) Куртінайтис не проти розслабитися» (19.06.1998); пор. також використання в передруку того самого перекладного матеріалу у двох різних газетах, наприклад, слів *процент* (ЛУ, 11.01.1996) і *відсоток* (КВ, 27.12.1995). Оскільки ж в оригінальній художній творчості, в розмовному жанрі естради, в жанрах популярної пісні, а особливо рок-музики в цей же час українська мова стала, навпаки, «бруднішою» у зв'язку з масовими введеннями в її тканину елементів українсько-російського «суржику», жаргонів, просторіччя, в тому числі вульгарного, і взагалі тієї реальної мови, якою навколо розмовляють, то відмінність між мовною стилістикою оригінальної і перекладної продукції ще більше увиразнилася.

³¹ Див.: Біланюк ЛІ. Мовна критика і самовпевненість: ідеологічні впливи на статус мов в Україні // Державність української мови і мовний досвід світу. — К., 2000. — С. 136–137.

вами такої мовної переорієнтації — від пасивно-мовчазного до різко й публічно висловлюваного.

Історичний орієнтир у тенденціях до перегляду норм УЛМ виявляється в посиленні уваги до мовної практики періоду українізації 20-х — початку 30-х років, цього «золотого віку» УЛМ (у відповідних культурницьких парадигмах українського суспільства)³². Так, говорячи про потребу виховання в суспільстві традицій «вишуканого», «аристократичного», «елітарного» українського мовлення, автор ідеї й безпосередній організатор (за підтримки Інституту української мови НАН України) створення в Києві Вітальні *аристократичної* української мови при Будинку вчених НАН України з метою поширення зразкової літературної мови (вона функціонувала в 2008–2009 роках), відзначає, що сам він чув таку мову дуже рідко — від тих осіб, які ще пам'ятали добу українського Відродження початку ХХ ст., і мета діяльності такого клубу, на його думку, — «розшукувати останніх могикан *елітарної* української мови, переймати їхній спосіб (манеру) висловлюватися і поширювати її» (Л. Іваненко. Пігмаліон по-українському. — Д, 2.07.2010)³³. У мововжитку, особливо в ЗМІ, у нових словниках української мови з'являється лексика, поширювана в той час, але потім призабута (особливо це стосується термінологічної, галузевої лексики), стали перевидаватися мовні словники, посібники з української мови цього періоду, особлива увага привертається до УП-28.

5. Сучасна хвиля нормативно-стилістичних процесів в УЛМ демонструє активізацію різних напрямів, які у своїй сукупності мають сприяти усталенню «справжньої» української мови. Прагнення до оновлення образу УЛМ, безперечно, мають під собою достатні підстави, оскільки в попередні періоди вона далеко не завжди могла розвиватися відповідно до своїх національних орієнтирів. Але, втілюючи в життя ці прагнення, слід водночас не допускати різкого переорієнтування магістрального шляху розвитку УЛМ, щоб не розбалансувати вже загалом достатньо усталеного її корпусу й не створювати зайвих проблем у її функціонуванні. Загальний шлях розвитку УЛМ має, очевидно, пролягати (і вже значною мірою пролягає) у пошуках «золотої середини», уникаючи крайніх виявів тенденцій до зміни вже звичного образу УЛМ, балансуючи між ними й виявляючи помірний пуризм. Тому, підсумовуючи розгляд заявленої теми, варто наголосити на тому, що на сучасному етапі розвитку УЛМ:

а) у відповідних випадках доцільніше, звичайно, оперувати поняттям «зразкова літературна мова», оскільки «елітарна УЛМ» — це загалом лише гучна фраза, за якою станом на сьогодні мало що стоїть;

б) першочергову ж увагу слід приділяти вдосконаленню та реальному поширенню в суспільстві навіть не «зразкової», а насамперед «середньолітературної» норми, «звичайної» УЛМ;

³² Для характеристики цього періоду в історії УЛМ слідом за А. Вовком (див.: *Вовк А. Вибірковий англійсько-український словник з природознавства, техніки і сучасного побуту.* — Нью-Йорк, 1982. — Ч. 1. — С. 13, 15) уживають образні характеристики «золота доба української мови», «золоте десятиліття української термінології»; подібну ж характеристику застосовують щодо білоруської літературної мови часів білорусизації (див.: *Мячкоўская Н. Зазнач. праця.* — С. 156). Для мов раніше бездержавних націй «золотий вік» убачають переважно в тих періодах їхнього розвитку, що демонструють якомога більші відмінності від мови панівної (провідної) нації.

³³ Але, цілком зрозуміло, висловлюються й цілком протилежні оцінки значення цього періоду в історії УЛМ, наприклад: «...Тож варто... не витягати з архіву давні пам'ятки й словники 20-х років і відновлювати “перервану традицію”. А чи була взагалі традиція і скільки часу вона існувала? І чи відбивали згадані словники тогочасні мовні реалії? Принаймні я з певністю кажу, що в 30-х роках і мої батьки, і вчителі, і вся тодішня “культурна маса” говорили так, як усі говорять сьогодні. Тому я так відстоюю свою материнську мову... Це — українська мова ХХ століття. Іншого, “прашурівського” варіанта я прийняти не можу» (Антоніна Матвієнко. Відповідь В. В. Німчукові. — УС, 11.04.2002, с. 11).

в) усупереч тим чи іншим надто романтичним захопленням варто орієнтуватися при цьому насамперед на те, що є «тут» і «тепер», а не на те, що є «десь» або було (а чи й справді було саме так, як декому тепер видається?) чи, навпаки, тільки буде «колись», але, звичайно ж, з виваженням залучанням і використанням також як елементів інших мовних практик у загальних межах національної УЛМ, так і того нового, що з'явилося / з'являється вже в період державної незалежності країни. Це, зрештою, й відбувається нині, хоча й різною мірою в різних сегментах структури літературної мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

а) засоби масової інформації, правописи:

ВК — «Вечірній Київ»; ГПУ — «Газета по-українськи»; ГУ — «Голос України»; Д — «День»; Дз. т. — «Дзеркало тижня»; КВ — «Київські відомості»; ЛУ — «Літературна Україна»; П — «Поступ» (м. Львів); Сл. Пр. — «Слово Просвіти»; УК — «Урядовий кур'єр»; УМ — «Україна молода»; УП-28 — Український правопис. — Х., 1928. — 97 с.; УП-90 — Український правопис. — К., 1990. — 240 с.; УР-1 — Українське радіо (Перший канал); УС — «Українське слово»; УТ-1 — Українське телебачення (Перший канал); УУ — «Урок української» (журнал);

б) інші скорочення:

д/ф — документальний фільм; т/к — телеканал; т/с — телесеріал; СТН — «Служба телевізійних новин» (телепрограма); ТСН — «Телевізійна служба новин» (телепрограма).

О. О. TARANENKO

TENDENCIES TOWARDS «ELITIZATION» AS ONE OF THE ORIENTATIONS OF THE CONTEMPORARY PERIOD UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE DEVELOPING (the end of XX — the beginning of XXI c.)

Within the complex of processes of the Ukrainian literary language developing, based on the renovating prescriptive and stylistic principles, the author considers the tendencies towards its «elitization» — on the one hand, to the formation of its stylistic image towards greater «refinement» (including «Europeanization») and «bookishness» and, on the other hand, — towards the strengthening of its regularity and «correctness».

Keywords: the contemporary Ukrainian standard language, prescriptive and puristal tendencies in the Ukrainian language, «linguistic elitism» i «linguistic elite», «Europeanization» in the Ukrainian language.

Вербич С. О.

ГІДРОНІМІЯ БАСЕЙНУ ДНІСТРА

Луцьк : Терен, 2017. — 544 с.

Ґрунтовний аналіз власних назв водних об'єктів України, здійснений як вітчизняними дослідниками (М. М. Габораком, І. М. Железняк, О. П. Карпенко, Ю. О. Карпенком, А. П. Корепановою, В. В. Лучиком, Л. Т. Масенко, М. Д. Матієвим, І. В. Муромцевим, Є. С. Отиним, Я. П. Редьковою, О. П. Стрижаком, В. П. Шульгачем та ін.), так і білоруськими, польськими, російськими, німецькими (такими, зокрема, як С. Грабець, Р. М. Козлова, Я. Рудницький, В. М. Топоров, О. М. Трубахов, Ю. Удольф, З. Штібер та ін.), дає підстави стверджувати, по-перше, що саме гідроніміка в Україні стабільно посідає провідні позиції серед різних сфер теорії номінації, а по-друге, що принаймні у слов'янському світі українські гідронімічні студії є одними з найкращих. Це тим більш важливо, що, як відомо, номінації гідрооб'єктів, зберігаючи в цілому або поморфемно інформацію про попередні етапи розвитку мови, зокрема й дописемні, часто є єдиними джерелами для вивчення історії рідної мови.

Незважаючи на вагомий напрацювання фахівців, ми все одно часто можемо прочитати, причому навіть у словниках або довідниках, що претендують на статус наукового видання, інформацію, яка не має жодного стосунку до науки, оскільки народ у переказах і легендах по-своєму тлумачить етимологію назв значущих для нього гідрооб'єктів, яким, безумовно, є і Дністер. Що там говорити, коли навіть у шкільній підручнику включено розповідь про людей, які на піщаному березі річки позначали дні, однак повині змила всі записи («дні стерла»), тому й виникло таке найменування.

«Народноетимологічні» пояснення можуть бути об'єктом спеціального вивчення, проте на ономастичному рівні потрібні зовсім інші студії. Монографія С. О. Вербича «Гідронімія басейну Дністра», безумовно, є своєрідною віхою у вітчизняному мовознавстві, оскільки завершує опис власних назв басейну однієї з найбільших річок України. Фактично це перше в нашій країні дослідження такого масштабу, адже в науковий обіг уведено всі гідрооб'єкти басейну Дністра, зокрема й ті, що відзначені за межами України.

Вагомість рецензованої праці зростає завдяки особливій ретельності історико-лінгвістичних зіставлень, використанню даних споріднених і неспоріднених мов, наведенню різних етимологій і кваліфікованому їх коментареві, а головне — комплексному характерові дослідження, що, безумовно, може бути зразком для таких студій на онімному матеріалі.

Добре продумана й логічно вмотивована структура монографії, що містить перелік умовних скорочень, передмову, чотири розділи, висновки, список використаної літератури та два покажчики: 1) гідронімів і гідронімічних варіантів; 2) праслов'янських форм.

У передмові до книжки автор доводить актуальність теми своєї наукової роботи і називає тих ономастів, хто описував дністровську гідронімію раніше (можливо, варто було б докладніше прокоментувати внесок кожного дослідника, причому не у вступі, а в одному з перших параграфів, згадавши всіх «дністрознавців», навіть і тих, хто будував свої гіпотези на фольклорних матеріалах). Також коротко описано фізико-географічні й етнічні особливості території басейну Дністра, зокрема зроблено висновок про стабільність гідронімікону, що дає змогу глибоко дослідити мовно-етнічну архаїку цього регіону. На нашу думку, можна було б наочніше представити і гідронімічну систему загалом, і її зв'язок з етноніміконом регіону у вигляді карти (чи карт), подавши її принаймні як додаток.

В основній частині монографії належно схарактеризовано проблему мовного субстрату в гідронімії Дністра, тобто залишків мов дослов'янського населення досліджуваного регіону, відбитих у структурі назв місцевих гідрооб'єктів. Переважно простежуються германські, кельтські, іллірійські та фракійські етномовні впливи — як фактичні, так і ймовірні.

Ґрунтовно проаналізовано і слов'янську гідронімію, зокрема архаїчні власні назви праслов'янського рівня з низкою формантів (*-ava, *-ica, *-ьсь, *-уль (< *-упі), *-їь), давні й пізніші українські гідроніми (утворені до сить різнопланово, наприклад: лексико-семантичним способом від етимологічно про-

зорих апелятивів, способом трансонімізації відповідних мікротопонімів та ойконімів, суфіксальним способом від назв суміжних гідро(топо)об'єктів тощо), а також гідроніми-метафори та атрибутивні й описові конструкції. Особливо виділено власні назви водних об'єктів з південнослов'янськими мовними рисами пізньої доби та слов'янські гідроніми, трансформовані внаслідок іншомовних впливів. Зарахування проаналізованих потамонімів до праслов'янських номінацій було здійснене на основі низки критеріїв, провідним серед яких можна вважати структурний (тобто фонетику і морфемну будову та словотвірну форму назв гідрооб'єктів).

Докладно описано і неслов'янські номінації водойм пізнішого походження (східнороманські, тюркські), розмежовані на відапелятивні, відтопонімні, відантропонімні та ін. Увагу звернуто на структуру, доонімну семантику й етимологію пропріативів, а належність гідронімів до кожної з груп обґрунтовано на підставі їхньої лінгвістичної характеристики.

Заслуговує на повагу ретельний підхід С. О. Вербича до аналізу гідронімів, який ураховує різні, часом навіть протилежні, погляди науковців на етимологію певної назви чи їхньої групи (наприклад, пояснення відетнонімних номінацій гідрооб'єктів тюркського походження). Якщо неможливо однозначно витлумачити якусь назву, автор пропонує найвиваженіший висновок, при цьому не відкидаючи й інші варіанти, однак толерантно вказуючи на їхні вади. Така манера майже унеможливіє фактичні помилки стосовно етимології. Проте можна подискутувати щодо зарахування гідроніма *Грунь* до відтопонімних, хоча безпосередньо в тексті праці зазначено, що ця пропріальна одиниця мотивована омонімічним географічним терміном зі значенням «греб».

Усі гідрооб'єкти локалізовано, зокрема ті, що були зафіксовані в попередні епохи. Хоча минуло зовсім небагато часу з моменту дерадіянізації українського топонімікону, С. О. Вербич зумів замінити новими трансформовані найменування (мабуть, залишився лише пропріатив *Фрунзівський район* на Одещині, який нині є Захарівським).

Висновки автора докладні, чіткі й послідовні, логічно мотивовані фактичним матеріалом і його науково достовірним аналізом. Монографія є, по суті, завершальним етапом у вивченні дністровського гідронімікону, однак ми сподіваємося, що наступні дослідники зможуть під іншим кутом зору

розглянути цей матеріал, тому бажано було б представити і власне бачення перспектив його дальшого студіювання.

Ще одне побажання стосується гідронімічних досліджень загалом, які орієнтуються переважно на з'ясування етимології власних назв, що, зважаючи на архаїчність гідронімацій, цілком виправдане. Однак відсутність квантитативного зіставлення (у вигляді таблиць, діаграм або шляхом наведення кількості чи відсоткового еквівалента) гідронімів різного типу, в основі якого — генеза, словотвір або інші ознаки пропріальної одиниці, не сприяє чіткому усвідомленню диференційних особливостей, які, безумовно, наявні серед компонентів дністровського гідронімікону.

Надзвичайно об'ємним (771 джерело) є список використаної літератури (кваліфікований як «Список літератури та джерел», хоча зазвичай перелік джерельного матеріалу подають окремо від списку власне наукової літератури). Бібліографія охоплює дослідження як вітчизняних, так і іноземних гідронімістів.

Завершують працю показники гідронімів і гідронімічних варіантів, а також праслов'янських форм. Їх укладання — це, звичайно, важка й копітка робота, проте за допомогою цих показників набагато простіше знайти інформацію про певну номінацію. Водночас можна простежити, чи всі власні назви гідрооб'єктів описані. Безумовно, урахувати всі без винятку номінації на такій великій території майже нереально (так, наприклад, нам не вдалося знайти покликання на річку *Batig*, ліву притоку Калюса, лівої притоки Дністра, що протікає територією Віньковецького і Новоушицького районів Хмельницької області), однак загалом можна стверджувати, що абсолютну більшість найменувань водних об'єктів у монографії проаналізовано.

Викладене вище, попри окремі зауваження переважно рекомендаційного характеру, дає підстави однозначно кваліфікувати рецензовану монографію С. О. Вербича як вагомий внесок у теорію і практику вітчизняної та загальнослов'янської гідроніміки, чому сприяють як глибина наукового аналізу, так і обсяг дослідженого матеріалу. Переконані, що вона обов'язково знайде свого вдумливого читача як серед науковців-ономастів, так і з-поміж усіх, хто цікавиться проблемами мови, історії та культури нашого народу.

М. ТОРЧИНСЬКИЙ
(Хмельницький)

МАГІЯ СЛОВА — ОБРЯДОВІ МОВНІ ФОРМУЛИ НА ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ТЛІ

У статті проаналізовано обрядові мовні формули, створені та підтримувані українською етноспільнотою. Встановлено семантику сакралізованих образів у концептуальних ланцюжках «людина — вода», «людина — риба», «людина — верба», «людина — весна», «людина — бджола», «людина — земля».

Ключові слова: концепт, порівняння, мовні формули, магія слова, сакральність, анімізм.

Народні звичаї, перекази, традиції — явища, що підтримують історико-культурну спадкоємність, зміцнюють людську етноспільноту. Звичаї, породжувані стародавніми віруваннями й тривалий час повторювані, перетворюються в релігійні обряди¹. У свою чергу, ритуальні обрядодії серед інших своїх кодів передбачають вербальний, що виливається в народне дискурсивне мовлення. Воно породжує тексти-дискурси, що як такі характеризуються цілеспрямованим використанням мови для вираження особливої ментальності², яка часто позначається релігійною (у широкому розумінні цього слова) ідеологією. Спрацьовує так звана магія слова, тобто беззастережна віра в його силу, а також покликання на усталену традицію висловлювання, що підтримується і регулюється зазвичай формулами «як кажуть», «не нами сказано», «як народ каже», «як той казав», «вдома як схочеш, а між людьми як скажуть», «нехай так буде, як кажуть люди», «треба знати, що де сказати». Тим самим з народного спонтанного мовлення, коли мовці почуваються розкуто, як у себе вдома, говорять так, як мовиться, як Бог дає, як вони чують від своїх батьків, не боячись, що їх не так зрозуміють або й не зрозуміють зовсім, — з цього мовного потоку вичленовується обрядовий дискурс зі своїми суворими правилами й настановами від предків, — «так казали (веліли, заповідали) наші діди й прадіди». Ритуальні вербально-кодові тексти породжують або актуалізують сакралізовані смисли багатьох найменувань тих чи інших реалій, характерних для певних обрядодій. Надіндивідуальні (традиційні) вживання витворюють таким чином у тканині мови концепти культури (з одного боку, змісти понять, з другого, — смисли слів чи виразів) як продукти історико-культурної етносвідомості. Етнокультурні смисли слів переростають у лінгвософію їхнього змісту.

Особливе використання мовних одиниць (бо «не до ладу сказати, краще мовчати») тягне за собою активізацію деяких рис мови, передусім окреслює коло

¹ Воронай О. Звичаї нашого народу : В 2 кн. — Мюнхен, 1958. — Кн. 1. — С. 204.

² Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры: опыт исследования. — М., 1997. — С. 723.

лексичних і фразеологічних засобів, сакралізованих за своєю семантикою. Скажімо, народні зазоровні фразеологізовані формули спонукального характеру, породжені ритуальними традиціями застілля, передбачають у своєму складі стійкі порівняльні звороти на зразок: *здоровий, як вода (риба); бистрий, як вода; гожий, як рожка (вода); багатий, як земля (святая, сира); веселий, як весна; робочий, як бджола; великий, як верба*. Ці порівняння породжені антропометричними паралелями, взагалі властивими фольклорному дискурсу, пор. хоч би типові зачини в народних піснях: «Запуміла ліщинонька, заплакала дівчинонька», «За тучами, за хмарами сонечко не сходить, за лихими ворогами мій милий не ходить», «На городі верба рясна, гарна дівка ще й прекрасна».

Узагалі будь-яка паралель виступає основною для порівняння предметів, явищ, дій. Порівняння ж як мовний засіб — породження анімістичного світогляду, або, за О. О. Потебнею, міфічного періоду свідомості людини³. Людина пізнавала світ у зіставленні себе з довкіллям — прямо або через посередництво певних ознак. Серед мовних продуктів цього пізнання наукове мислення простежує стійкі концептуальні ланцюжки мовних одиниць, у нашому випадку — це *людина* ← [здоров'я, швидкість, краса] → *вода*; *людина* ← [здоров'я] → *риба*; *людина* ← [краса] → *рожа* → *вода*; *людина* ← [веселий] → *весна*; *людина* ← [працьовитість] → *бджола*; *людина* ← [багатство] → *земля*. Спробуймо проникнути в сутність кожного з наведених вище порівнянь, виходячи з означених концептів. Усі порівняння спрямовані на об'єкти природи, символіка якої, за М. Костомаровим, є продовженням природної релігії: «творець відкривається в творінні; серце людини любить у явищах світу фізичного всюдисущий дух»⁴.

Концепт *людина* ← [здоров'я, швидкість, краса] → *вода* ← [здоров'я] → *риба* → [краса] ← *рожа*. У народній творчості вода виступає одним з ключових концептів, оскільки з нею тісно пов'язане життя людини від народження до смерті. Вважалося, що вода була від початку світу (у колядці — «що ж нам було з світа початку? Не було нічого — одна водонька», або в заклитті — «водичко, найстарша царичко», або віра в те, що посеред землі, десь в Єрусалимі, знаходиться її «пуп (центр)»), звідки випливають усі річки та моря і повертаються туди. Воду здавна шанують як святу, поклоняються їй, вважають за великий гріх плювати в неї. Поклоняючись річкам, озерам тощо, приносили жертви (у візантійського письменника VI ст. Прокопія читаємо про наших предків: «Шанують вони річку, німф і деякі інші божества, жертвують їм усім і з цих жертв ворожать собі»⁵). Ще й сьогодні під Введення беруть воду, де сходяться три річки, і проливають її через полум'я в миску. Таким чином освячена, ця вода особливо цілюща на хвороби та вроки. З дохристиянських часів вважають, що вода має очищувальну силу, нею обливалися на престольні свята (звідси, зокрема, другий день Великодня — «Обливаний» понеділок). З ритуальною метою купалися на свята Івана Купала. Купаються також на Водохреща (Йордань). Набрана в річці йорданська (богоявленська) вода особливо корисна для здоров'я, бо зцілює найтяжчу недугу. Від води, річкової, озерної, морської, невіддільна риба («Велика риба в великій воді сидить»). У чистій, глибокій (тобто здоровій) воді риба добре плодиться, тобто вона там себе здорово почуває (звідси про людину — «почуває себе, як риба у воді»). Тісний зв'язок риби й води асоціюється з духовним єднанням близьких (передусім закоханих) людей («Ми з тобою, як риба з водою»).

³ Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976. — С. 434–435.

⁴ Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. — К., 1994. — С. 60.

⁵ Січинський В. Чужинці про Україну. — Л., 1991. — С. 8.

Цілющі властивості води, особливо джерельної, породили вислів *жива вода*. За повір'ями, хто нап'ється правдивої живої води з трьох або семи криниць (джерел), той набуває великої сили, а недужий зцілюється. Не випадково кажуть: «Хто хоче чистої води, той іде до джерела пити». Глибинний смисл цього виразу в тому, що чиста й здорова вода там, де її початок ⁶ (як вказівка на першопочаток життя води і водночас на одвічний світовий водообіг, її вічне життя). Таку воду не лише пили, але й купалися в ній, окроплювалися нею. Згадаймо ще казкові образи *живої (живущої, живильної)* і *мертвої води, цілющої (зцілющої)* і *безсилої води*, здатної додавати сил або забирати їх. Завдяки живильній воді герої казок, коли нею окроплюються, набувають нелюдської сили. Така вода може оживити навіть мерця, але добути її дуже важко, бо цілющу воду охороняє лютий змії.

Роса (краплини води) також «на здоров'я». Вона завжди цілюща, особливо на «весняного» Юрія. У церковній традиції пов'язується з Божою благодаттю (у народі кажуть: «Діти — то Божа роса», а також бажають: «Дай, Боже, з роси й з води»). Животворні краплі стали не лише символом плодючості, але й краси. О. Воропай зазначає, зокрема, що в день Святого Юрія селяни до схід сонця збирали росу, хворі промивали очі, старші люди мочили голову, — «щоб голова не боліла», господині кропили нею домашню птицю, — «щоб курчата плодилися», а дівчата вмивалися росою — «на красу» ⁷.

Вода, особливо тиха, річкова, кринична чи озерна, дзеркально відбиває людський образ, передусім молоді красивої дівчини. У це «дзеркало» задивлялися на себе русалки, розчісуючи своє довге зеленаве волосся, перед водною гладінню Дунаю бідна дівчина-покритка, розчісуючи-розплітаючи косу, прощається зі своєю дівочою красою і з життям (пісня «Тихо, тихо Дунай воду несе...»). Це ж природне «люстро» мають на увазі, коли кажуть: «Глянь у воду на свою уроду (вроду)», закликаючи тим самим дивитися критично на себе перш ніж судити інших.

З водою, за повір'ями, пов'язані як добрі, так і злі сили. Ще в дохристиянських віруваннях богинею води вважали Мокошу (Мокош, Макош), одне з головних божеств Володимирового пантеону. Її називали ще Царицею Води (Водяницею). Утіленням підступної водяної стихії були злі сили — водяники (воляні, водани). Як розповідає О. Воропай, на Покутті у Великий (Страсний, Чистий) четвер дівчата заворожують собі (перед врагом, нечистим) красу. Діждавшись на берегах річок і озер сходу сонця, вони розлягаються, розпускають коси і стрибають у воду, примовляючи: «Водане, на тобі русу косу, дай мені дівочу красу!» ⁸ (відгомін давніх приношень богам і заклинань перед ними).

Символіка вічного плину води вилилася в народні філософські фразеологізовані формули на зразок: «Вчорашньої води не догониш», «За водою підеш та й не вернешся», «Прийшло з води, пішло з водою». Руйнівна сила тихої води уподібнюється людській підступності, потаємним лихим намірам людини. Натомість бистра вода вмить перебігає, як і гнів відвертої, відкритої людини («Бистра вода надійде та й перейде, а тиха мулить та й мулить», «Тиха вода береги мулить, а бистра пробігає», «Тиха вода людей топить, а бурна лякає», «Тиха вода береги ломить, а бистра тамує»).

⁶ Приповідки / Зібрав, підготував до друку та опублікував В. С. Плав'юк. — Едмонтон, 1997. — С. 52.

⁷ Воропай О. Зазнач. праця. — С. 250–251.

⁸ Там же. — С. 366.

Із символікою водної бистрини переплітається згадуваний вище концептуальний фольклорний образ риби як водоплавної істоти, коли кажуть: «І риба не поплине проти бистрої води» або «Риба не плине проти бистрої води».

Символікою концептуальних пар «вода — здоров'я», «вода — краса», «вода — бистринь» (отже, зрештою, тріади «вода — життя — рух» чи, навпаки, «вода — рух — життя») тісно пов'язана з образом кохання (особистої долі). Спрадавна в купальську ніч дівчата пускають на річкове плесо вінки із запаленими свічками (звичайно на тиху воду). І пливуть за течією десятки таких вінків із золотими вогниками, віщуючи дівочу долю (чий вінок пливе добре і свічка на ньому горить, та дівка піде заміж, а чий крутиться на місці — тій ще дівувати)⁹.

У народній поезії рожа (особливо червона) виступає символом краси («І між жаливою рожа росте гожа», «Рожа і в терню (межи кропивою) гожа». В одній з пісень парубок, запевняючи дівчину, що на неї «дивитися гоже», звертається захоплено: «Ой, ти, дівчино, червона роже!». Рожею в народі називали також троянду («Буває, що й на полі рожа виростає»), а назва *повна рожа* є одним з імен троянди («Я, мати, так хороша, як повная рожа»). Квітку дуже часто використовували в обрядодіях, зокрема весільних, — як символ радості, веселощів, щастя: «Ломіте роженьку, стеліте дороженьку нашому молодому до Божого дому (, щоб м'ягче ступати на двір танцювати)». М. Костомаров вважає, що рожевий цвіт символізує також здоров'я¹⁰. Якщо молода жінка пішла заміж у чужу сторону і їй там зле, вона пускає по воді рожевий букет як звістку рідним. Бляклі квіти, призначені для матері, виступають ознакою доччиної недуги: «Як приплила з рожі квітка та й стала крутиться; вийшла мати воду брати та й стала журиться: «Ой і де ж ти, моя доню, недужа лежала, що вже твоя з рожі квітка на воді зів'яла». Слід зазначити, що рожа (мабуть, як міфологічна істота) у народній творчості пов'язується з міфологічним Дунаєм, уособленням річки, потоку, води взагалі. Мати боїться пускати дочку (Рожу) в хоровод (який зазвичай відбувався біля річки, ставка, озера), щоб її не знадив Дунай: «Мати Рожу чесала, А, чешучи, навчала: «Донько моя, Роженько! Не становись край Дунаю! Дунай зведе з ума». До речі, чесання коси (довгого волосся) як символу дівочої цноти і краси у народних піснях часто також пов'язується з рожею і Дунаєм, напр.: «Під рожею дівочка русу косу чесала» або «Тихо, тихо Дунай воду несе, а ще тихше дівка косу чеше». Як бачимо, взаємозв'язок концептуальних пар «вода — краса» і «рожа — краса» в народній творчості виразно помітний. Краса та її ознаки (зокрема дівоча коса) при цьому передвіщають як щасливу, так і нещасливу долю, навіть наглу смерть (як у згадуваній уже пісні «Тихо, тихо Дунай воду несе...»).

Концепт *людина* ← [розмір, сила, вік] → *верба*. Коли йдеться про розміри людини (зріст, масивність), особливо якщо її порівнюють з вербою, то мають на увазі й силу рослини, а можливо, передусім її силу (життєздатність). Верба бере силу з води, адже не випадково кажуть: «Де верба, там і вода», «Там криниця, де вербиця». З одного боку, рослина вказує людині на наявність близьких підземних джерел, отже, можна було копати в цьому місці криницю, з другого, — верби саджають поблизу води («Де вода, там і верба, а де верба, там і вода»). Благотворна дія води на вербу сприяє її росту, розлогості, тобто величини вшир і ввись, внутрішньої сили, живучості («Верба — як трава лугова: ти її покоси, а вона знов буде рости»). Схожість дівочої долі і властивостей рослини виражає приповідка: «Верба й дівчина приймуться де-небудь». Ще виразніше уподіб-

⁹ Там же. — Кн. 2. — С. 200–201.

¹⁰ Костомаров М. І. Зазнач. праця. — С. 61–62.

нюється дівчина вербі при прямому порівнянні, коли, жартуючи, кажуть: «Дівка, як верба: де посадиш, там і прийметься» або «Дівка, як верба: її не поливай, а вона росте».

Як відомо, в українській етнокультурі верба займає значне місце. Це не лише окраса українського села. Вона — найперший свідок людських занять і стосунків. Коло верб біля води білили полотно, спочивали (скажімо, козаки, чумаки чи пастухи), під вербами спрадавна «круглий танець іде», дівчата співають веснянок (рослина — весняне дерево, одне з перших викидає бруньки і починає зеленіти). Дерево — місце молодіжних зібрань (колодок, вулиці) і побачень (у Т. Шевченка: «Не стояла б до півночі з милим під вербою»), — зокрема й першого (отже, уже дорослого) побачення (воно ж традиційне й на вербовій кладці). Тому вважають, що верба знає багато таємниць («Під вербою брови загубила та тепер і виє») і може виступати не лише оберегом (освячені гілки верби вивішували в хаті з метою відганяти нечисту силу), а й порадицею: «Та стоїть верба сама одна, та вона к собі гостя має, гостя має — кошового; приїхав кошовий для поради».

Краса, сила і велич верби, закріплені в етносвідомості українця, сприяли й подальшому переосмисленню рослини як національного символу. На користь того, що порівняння «великий, як верба» стосувалося спочатку дітей, яким бажали здоров'я і щасливого повноліття (пор. «великий рости!» або «рости великий!»), свідчить обрядове биття їх свяченими вербовими гілками у Вербну суботу чи неділю з приказуванням: «Верба б'є, не я б'ю». Повний словесний код цієї обрядодії подає Ю. Яновський у романі «Вершники»: «У Вербну неділю прадід приходив рано з заутрені й свяченою вербою зганяв Данилка з печі: «Верба хльос, бий до сльоз! Верба б'є, не я б'ю. За тиждень Великдень: будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!». Отже, «великий, як верба» — не лише сильний, дужий чи здоровий статтю, але й дорослий.

Концепт *людина* ← [*веселий*] → *весна*. Це порівняння спрямоване насамперед на дівчину, оскільки народ (передусім у казках) створив чудовий образ цієї пори року у вигляді якраз гарної молоді дівчини з вінком квітів на голові (ці мотиви використала Леся Українка в «Лісовій пісні»). Дівчина-весна бажана й довгождана гостя, її закликають піснями-веснянками («Ой весна, весна, днем красна, що ти нам, весно, принесла?»), її радо зустрічають діти. Весняна пора асоціюється з радістю, веселощами, добрими надіями. Серед дарів весни, на які сподіваються, її закликаючи, «малим дітям побіганнячко», а «красним дівочкам на співаннячко». Закликання весни, яка приносить життя, поєдналося з вигнанням зими — уособлення смерті. Сподівання, пов'язані з весною, через асоціації з веселощами, співом (хороводами), танцями («кривим», «круглим»), передає народна приповідка: «Як розвернеться на весну лист, то підемо всі у свист», бо «раз весна красна». Діти радісно носять у руках зроблену з дерева ластівку, ходять з нею з хати до хати і прославляють прийдешню весну. Її напередодні «весняного» Юрія уособлює найгарніша з дівчат, «Ляля» або «Леля», одягнена у вишиту сорочку, з накладеним на голову вінком з живих весняних квітів і зелені, оперезана «зеленим» поясом з трави (рясту) і квітів. Вона роздає дівчатам дари-вінки, що вістять весілля (отже, побажання бути веселою, як «весна» — це й зичення кохання, щасливої долі, родинного щастя). Здавна вірять, що все передаване магічними весняними обрядодіями конче збудеться. Тому й бажують: «Дай, Боже, веснувати, лиш не переднівкувати» (тобто «весело й щасливо жити, а не переживати аби день до вечора»).

До речі, ознака «веселий» в етносвідомості українця часто ідентична ознаці «здоровий». О. Воропай подає пораду-замовляння із «Сказання про бджіл», датоване 1720 роком і переказане І. М. Руденком у листі до Б. Грінченка: «На Святий вечір Різдвяний потрібно дістати рибу-щуку, відрізати їй голову, або іншу рибу, аби була з ікрою, тільки щоб була жива. Вибери з неї ікру і сховай, висушивши. І як будеш бджіл годувати, розітри ту ікру, змішай з медом, чебрецем і з борсуковим салом і трохи потруси льодовою сіллю, і, те даючи, треба мовити: “Як риба та по воді гуляє або в морі, або в річках, плідна й родюча, і весела Божим повелінням і Святого Зосима, амінь, так би мої бджоли веселі були без шкоди і пошкодження, за молитвами Святого Зосима”»¹¹. Ознакові сполуки «весела риба», «весела бджола», як і вище «весела весна» (до речі, і «бистра вода», яку любить риба) уособлюють передусім життя-здоров'я як ознаку плодючості, життєздатності, вічного руху, пор. ще з цитованого джерела: «як тая риба в морі гуляє-бує родюча, плодюча і весела, так би мої бджоли гуляли і буяли веселі, плідні і родючі»¹².

Концепт **людина** ← [працьовитість] → **бджола**. Продовжуючи тему «веселої бджоли», знову звернімося до О. Воропая, де вже йдеться про закликання до бджіл добре робити свою роботу — збирати мед. Випускаючи рій на волю, пасічник каже: «А вас, бджоли, випускаю на всілякий цвіт, од Бога даний: ідіть Божим повелінням на чотири сторони світу цього, аби ви гуляли з радістю і молитвами Святого Зосима <...> Нуте, бджоли, роботу починайте, бо вже час вам прийшов зачинати діло Богу на офіру і мені на пожиток». На Благовіщення мажуть вулик оливою, приказуючи: «Господи Боже, коли благовістив Архангел Діві зачаття, <...> так благослови і моїм бджолам зачати діло робити на часті рої, на густі меди, від вологи земної, і від роси небесної, і від всіх зел квітучих»¹³. Побажання Божій комасі доброї роботи, як бачимо, передбачає, що плодючість бджіл забезпечує буянню весни і вода (у вигляді вологи й роси небесної), тому асоціативне порівняння «вода — здоров'я», «весна — веселощі» значуще не лише для людини, а й для всього живого на землі і для самої землі також.

Особливо живодайною є весняна вода («Весна багата водою»), яка пробуджує до життя і праці медоносну комаху. Здавна бджолу вважають «Божою пташкою» (про це згадує М. Номис), або «Божою мушкою», тому давити її великий гріх. Сама комаха освячує і свій мед. Не випадково він обов'язковий у святочних обрядах, як компонент Різдвяної куті, а також у ритуалі похорону чи поминок, коли мед додають у коливо. Святим заняттям вважалося в народі саме бджолярство, пасіка — святим місцем, а пасічник — побожною людиною. Тим самим копітке заняття самої бджоли — Боже, святе, тому не випадково комаха виступає символом роботячості, працьовитості, а порівняння її з людиною — традиційним, напр.: «Він товкся у саду з ранку й до ночі, як та молода бджола» (О. Гончар). Більше того, постійну асоціацію меду з бджолою народ переносить на добру людину, яка не мислить свого життя без праці («Добрый чоловік без роботи, що й бджола без меду»). Можливо, тому «добру людину бджола не кусає».

Концепт **людина** ← [багатство] → **земля**. З давніх-давен (ще за язичницьких часів) земля шанувалася й обожувалася як мати, що родить людям усе потрібне для життя (кажуть: «Доглядай землю плідну, як матір рідну» або «Земля-мати всіх нагодує»). За Біблією, «на початку Бог створив небо та землю». Від-

¹¹ Воропай О. Знач. праця — С. 250–251.

¹² Там же. — С. 252.

¹³ Там же. — С. 253–254.

діливши твердь від води, «і назвав Бог суходіл “Земля”, а місце зібрання води назвав “Море”». Від традиційного (дохристиянського і християнського) поклоніння землі в мові закріпилися сталі епітети: *Божя, праведна, свята, рідна, священна, щедра, багата* («Земля найбагатша, вода найсильніша», «Земля багата — народ багатий»).

На Духів день земля іменинниця, а від Введення до Благовіщення (у період весняного пробудження) — свято землі. В ці дні Бог її благословляє. Вона будиться від зимового сну, і пробуджується все, що в ній живе. Після Благовіщення можна порадкувати на землі, не дарма кажуть: «Держімося землі, бо земля держить нас», «Держись землі, то не впадеш». Хліборобський корінь наших предків, рід землеробів заповідає нащадкам: «Не выпускай землі з рук, бо діти проклянуть».

Багатство землі, що здобувається чесною працею, забезпечує достаток для людини. Персоніфікуючи землю, людина називає її годувальницею, спілкується з нею як із живою істотою. Б. Грінченко у повісті «Під тихими вербами» описує землю за народними звичаями: «Земля жива, — вона все чує і знає <...> Як люди гарні для неї, вона радіє й пособляє їм, а як ні, то плаче й гнівається. Гнівається того, що її не шанують. Вона — наша мати, вона — свята! Її цілувати треба, кланяючись... Колись було, молодиця, як несе обід орачам, то вбереться, як на Великдень: візьме плахту гарну, розпустить намітку довгу, бо так треба до землі йти. От вона й родила і на вгороді, і на полі». Добробут хлібороба багато в чому залежить від вчасної й успішної весняної оранки і сівби. До цього готувалися заздалегідь. Маємо залишки стародавніх звичаїв накликання успіху при оранні та сівбі в різдвяному циклі. Серед щедрівників з козою на «Маланки» є й «орач», який носить із собою чепіги від плуга і в супроводі хору співає відповідну пісню. На Новий рік інші дійові особи — «посівальники» — обсіпають святі образи зерном з примовкою: «Щоб родило краще, як торік!»

До речі, побажальні формули із спонукальною часткою «щоб» (часто жартівливі) взагалі характерні для народного обрядового дискурсу (зокрема з нагоди застілля), напр.: «Щоб ви міряли гроші мискою, а діти колискою!» (побажання молодим у весільному обряді); «Щоб заснуло лихо, а між нами та було тихо!», «Щоб нам добре жилося-булося, щоб у нашій житті колосся вилося!» (з тостувальних промов); «Щоб робилось, аби не псувалось!» (побажання з приводу придбання чого-небудь); «Щоб на той год діждати сону (зілля, рясту) топтати!» (старовинна обрядова формула-примовка, коли топчуть першу весняну зелень, сподіваючись на ще один рік життя, пор.: «топтати ряст» і «топтати землю» у значенні «жити»).

«Посівальні» накличні формули мають численні варіанти (також і жартівливі). Наведемо деякі з них: «Сійся, родися, пшениця та всяка пашниця!», «Сійся, родися, жито-пшениця, всіляка пашниця, на щастя, на здоров'я, на той новий рік, щоб було ліпше, як торік!», «Роди, Боже, жито, пшеницю, а в запічку дітей копицю!», «Родися, жито, пшениця, вся ярениця і капуста в горшку!», «Родися, кукіль-кукільниця, а на припічку дітей копиця!». Як бачимо, можна говорити не лише однаково про різне, але й по-різному про те саме, тобто інтерпретувати спільний людський досвід тими чи іншими мовними одиницями.

У нашому випадку сталі народні порівняння (і їхній словесний продукт — компаративні звороти), про які йшлося вище, можуть функціонувати двояко: як автономна стилістична фігура, передусім у художньому мовленні, і як конструктивний елемент сталих народних мовних одиниць ментального характеру. Фор-

мули, що постали на основі схарактеризованих нами порівнянь, відзначаються ментальною ізоглосією, пор.: «Бувай здорова, як риба, гожа, як вода, весела, як весна, робоча, як бджола, багата, як земля [святая, сира]!», «Будь здорова, як вода, а багата, як земля!», «Будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!», «Щоб здорові були, як вода!», «Щоб ви були такі веселі, як весна!», «Щоб ви були веселі, як весна, багаті, як земля, бистрі, як вода, а гожі, як рожі!», «Щоб ти був багатий, як земля», «Щоб ти був здоровий, як вода». Прагматичні настанови цих побажальних формул можуть реалізуватися по-різному — або як добре побажання кому-небудь при зустрічі чи прощанні («до слова сказати»), або як ритуальна формула, вживана у весняних обрядодіях на Вербному тижні, або як заздорна формула вербальних кодів українського застілля. Так чи інакше, всі ці мовні одиниці об'єднують один смисл, утілений у концепті «заздорності». Тому сприймаємо їх як набір перифраз із постійною актантною структурою предиката при змінній кількості актантних місць, що є свідченням колективного етнокультурного досвіду, концептуальний смисл якого втілювався в мовних одиницях, становлення яких відбувалося протягом тривалого часу. Численні їхні варіанти вказують на збіг думок чи їхню подібність у різних авторів та різних регіонах. Слід звернути увагу на стандартизацію граматичної форми цих одиниць, що забезпечується, в свою чергу, певним набором наказових форм дієслова «бути» — «бувай», «будь», «щоб був», «щоб були» (пор. ще формули «будьмо (будьте) [живі-]здорові!» або просто «будьмо!»). У результаті маємо буттєві спонукальні синтаксичні речення фразеологізованого типу як продукти колективної творчості на означення стійких концептів етнокультури. Константи культури через мовне їхнє вираження своєю «тонкою тканиною»¹⁴ оповивають етносвідомість мовців і постають для них знаковими одиницями.

Культурно-ритуальні концепти відзначаються сакралізацією смислу, що сприяє формуванню значення фразеологізованої мовної формули. Узагалі культурний концепт — це, з одного боку, тісне переплетіння сакралізованих буттєвих речей, використовуваних ритуалами, обрядами, звичаями, отже, наділених у людській уяві певними прикметами, з другого, — відбиття їх у слові, виразі, які набувають сакралізованого (ритуального) значення. Віра в магію речі переливається, зрештою, у віру в магію слова.

Повернімося до предмета і слова «верба». Рослина справдана широко використовується в народній медицині. Відуди варили вербу разом з цілющими травами і напували відваром хвору людину чи тварину («поможе»). Відваром верби мочать голову, щоб не боліла, лікуються від пропасниці та ревматизму, збивають гарячку. Товчене вербове листя кладуть до рани, а спиртову настоянку на ньому п'ють проти шлункових захворювань¹⁵. До речі, лікувальні властивості різних видів верби підтвердила і наукова медицина¹⁶. Особливо цілющою в народі вважають свячену вербу, звичай освячення якої дуже давній (про нього згадує вже «Зборник» 1073 р.).

За Біблією, коли Спаситель їхав на ослі, люди встеляли йому дорогу пальмовим гіллям. З цього й пішов звичай святити гілля дерев перед Великоднем. У наших краях пальма не росте, тому вибір упав на вербу, шановану нашими предками в ритуальних весняних обрядодіях ще дохристиянського періоду. Навіть попри те, що сприйняття верби в біблійній традиції явно негативне. Коли треба

¹⁴ Степанов Ю. С. Знач. праця.— С. 34.

¹⁵ Вороний О. Знач. праця.— С. 357–358.

¹⁶ Лікарські рослини : Енциклопед. довідник / За ред. А. М. Гродзінського.— К., 1992.— С. 79–81.

було робити хрест і цвяхи для розп'яття, сосна виявилася для цього непридатною. І Бог благословив її, тому соснове дерево вічнозелене й завжди радісно шумить. Цвяхи для хреста розп'яття зробили з козячої верби, через що вона проклята Богом, — «за це її черви точать». Рослина від червоточення часто засихає, і таку суху вербу нібито сподобала нечиста сила, звідки фразеологізми — «закохався, як чорт у суху вербу», «причепився, як чорт до сухої верби».

Предмет (свячена верба, як правило, вербове гілля) стає ритуальним, що сприяє створенню ритуального образу рослини (і як матеріалізованої, і як ідеалізованої речі), який утілюється в сакралізованому смислі слова-концепту і значенні слова-знака. Інакше кажучи, концепт впливає з культурно переосмисленої форми й етнокультурного смислу. Реалія-предмет у цьому випадку певним чином ідеалізується в слові, стаючи вже не просто образом буття, а образом образу. Тому коли звучить вислів «верба б'є, не я б'ю!», супроводжуваний відповідною обрядодією (биттям свяченою вербою), то в свідомості мовця вираз і ритуальна дія заступають одне одного, а слово «верба» і ритуальний предмет «вербова гілка» синонімізуються. Сакральний ореол предмета передається слову, за яким закріплюється відповідний зміст. Він реалізується лише при певному (особливому) використанні даного слова, а також завжди в його похідних, — у номінативах-словосполученнях *Вербний тиждень*, *Вербна субота (неділя)* та номінативах-словах *Вербич*, *Вербниця* (у значенні «Вербний тиждень»). Про останні в народі кажуть: «Прийшов Вербич, два кожухи тербич», «Прийде Вербниця, назад земля вернеться».

Якщо етнокультурний зміст концепту «верба» є вторинним явищем, то в його похідних він уже є одним-єдиним, оскільки, зумовлений першим, ґрунтується на ньому. Ще від Платона побутує думка, що знання і значення (у даному разі слова, вислову) — явища різні. Якщо перше є мовленнєво-спонтанним, то друге — результатом наукового аналізу. Можна знати слова (вирази), мову в цілому, вживати їх, влучно й творчо користуватися ними, як це робить народ, але оперувати метамовою для точного формулювання значення слова здатне лише аналітичне наукове мислення. Мовець мислить образами, керується асоціативними зв'язками, споглядаючи, а дослідник оперує науковими категоріями, усвідомлюючи та аналізуючи ці образи і зв'язки. Мовець дошукується в словах смислу, а дослідник — і смислу, і значення. Уживаючи ту чи іншу зазоровну формулу, мовець не лише висловлює побажання адресатові, але й здійснює певний обряд («не нами встановлений, заведений»), у рамках якого реалізується вербальний код, сакралізований і за формою, і за змістом. Допуски творчих варіантів першої та трансформацій другого можливі, навіть бажані, але за умови дотримання традицій, ритуалу.

Спонукальність зазоровних (спонукальних) формул передається, крім названих вище, ще дієслівними наказовими формами «хай (нехай) буде» («Нехай вам буде кожна година щаслива!», «Нехай здорова буде!», «хай (щоб, нехай) + форма повнозначного дієслова» («Щоб пилося та їлось та й назавтра хотілось!», «Нехай йому легенько згадається, де він у світі повертається!», «дай, Боже, щоб...» («Дай, Боже, щоб усе було гоже!», «Дай, Боже, щоб пилося і їлось та й назавтра хотілось!», «за здоров'я кого» («За ваше здоров'я!», «За здоров'я ваше, тільки в горло наше», «За здоров'я того, хто любить кого!», «здорові + дієслівна форма» («Здорові пили!», «Здорові будьте!» і «Будьте здорові!», «Здорові носіть!)). Серед формул цього типу є багато жаргівливих («Бувай здорова од припічка до порога!», «Будьмо живі, Богові милі, а людям і чорт не дого-

дить!», «Дай тобі, Боже, повні груди здоров'я, щоб нікуди було й дихати!», «Здорові заживайте, а що зісталось, те сховайте!», «Нехай наше лихо скаче!», «Щоб через день та й неділя, а через хату та й весілля!»). Коливання емоційної шкали висловлення (від високого регістру до зниженого) без порушення форми лише виразніше його зміст і прагматичне спрямування.

Українське традиційне застілля успадкувало стародавні бенкетування зі щедрою їжею («пиро» — «жито»), можливо, звідси й «пиріг») та питтям (спочатку «меду», згодом оковитої) і піснями. Стіл у хаті (у світлиці, на покуті) — це споконвіку шанована в народі річ, хатній престіл. На нього не можна було клас-ти нічого нечистого, саму тільки їжу¹⁷, передусім хліб і сіль (звідси традиційні формули вітання — «хліб-сіль!» або «хліб та сіль»). Тут приймали гостей, при-прошуючи ритуальною формулою: «Просимо до столу (до обіду, до вечері)», а з якоїсь нагоди: «Просимо до святкового столу!». Буденного гостя пригощали «чим Бог послав», «чим хата багата» (примовляючи: «Чим багаті, тим і раді!»), а званих — святковими стравами і хмільними напоями. Прибулого годилося обов'язково посадити, «щоб рої сідали (роїлись)», «аби квочки добре сідали» (прикмети на добробут і щастя родини). Кожні гостини передбачали не лише свій стиль спілкування, а й виробляли сталі вислови, часто римовані, як, ска-жімо, у зверненні господаря до сватів: «Чи вас сюди хвилику прибило, чи духом тихим прикотило (чи вітром прикотило)!»; на весіллі до молодих: «Щоб у вас було стільки діточок, як у небі зірочок!», до господаря після обжинок: «Сніп на сто кіп, а хазяїну на сто літ!».

Якщо припустити, за Ю. Степановим, невинновість (телеологію) наймену-вань¹⁸, зокрема внаслідок сакралізації предмета, предметної ситуації, що пород-жують або ж переосмислюють слова чи вислів, то походження імен концептів обрядової етнокультури слід шукати не лише у функціональному перерозподілі предмета (дії), але й у закріпленні тих чи інших його функцій за певною обрядо-дією, неминучим наслідком чого в слові (вислові) є постання ритуального (сак-рального) образу. Життя цього образу в контексті обрядодії спричиняє нашару-вання нового культурного змісту в слові (вислові), що реалізується в новому його значенні. Точно визначити його можна, лише пройшовши зворотний шлях до глибин етнокультурного смислу й сакрального образу мовної одиниці в кон-тексті її особливого використання в народному дискурсивному мовленні.

V. V. ZHAYVORONOK

THE MAGIC OF THE WORD — RITE LINGUISTIC FORMULAS IN ETHNIC CULTURE

The article analyzes the linguistic ritual formula, created and supported by Ukrainian ethnocultural communities. The semantics of sacral images in the conceptual chains «man — the water», «man — fish», «man — willow», «man — Spring», «man — a bee», «man — land» was founded.

Key words: concept, simile, verbal formulas, magic of the word, sanctity, psychism.

¹⁷ *Гларіон митрополит (Огієнко І. І.)* Дохристиянські вірування українського народу.— К., 1992.— С. 126, 347.

¹⁸ *Степанов Ю. С.* Зазнач. праця.— С. 68.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ МОВНОЇ НОРМИ

У статті проаналізовано теоретичні питання мовної норми як одного з центральних понять загальної теорії мови і категорії культури мови. Актуалізовано поняття прескриптивної і дескриптивної, символічної і прагматичної, сильної і слабкої, літературної і стильової норм у зв'язку з історією розвитку літературної мови. Особливу увагу звернено на динамічні процеси української літературної норми в контексті екстралінгвальних чинників.

Ключові слова: мовна норма, літературна норма, динаміка мовної норми, дескриптивна норма, прескриптивна норма, стильова норма.

Норма — це важливе поняття загальної теорії мови і головна категорія культури мови. Будь-яка розвинена мова має конкретно-історичну, соціально детерміновану норму. Вона впорядковує складну мовну структуру, консолідує національний простір. С. Я. Єрмоленко тлумачить норму як «сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства»¹.

У лінгвістиці часто як синоніми функціонують терміни «мовна норма» і «літературна норма». Проте поняття мовної норми ширше й охоплює характерні ознаки системи мови, норму загальнонародної національної мови, її діалектні вияви, що засвоюються носіями мови стихійно. Літературна норма передбачає свідоме користування усталеними, кодифікованими зразковими мовними формами, які закріплюються у свідомості суспільства в процесі освіти.

Норма виступає об'єднувальним і зміцнювальним елементом літературної мови на всіх етапах її розвитку. Важливою ознакою літературної мови є стійкість, консерватизм норми. Тому й залишаються незмінними впродовж сотень років основний лексичний запас, фонетичні особливості, граматична будова. Проте мова, як і будь-який живий організм, постійно розвивається, збагачується, удосконалюється.

Внутрішньоструктурний і функціональний розвиток літературної мови історично зумовлений і залежить від інтралінгвальних та екстралінгвальних чинників. Динамізм мови — це процес, який забезпечує її відповідність змінним потребам комунікативної і пізнавальної діяльності людини. Як стверджує М. М. Пилинський, історична змінність мовної норми на будь-якому синхронному зрізі врівноважена відносною стабільністю, потрібною для нормального функціонування мови². За словами С. Я. Єрмоленко, «літературна норма, реалізуючись на синхронному рівні, завжди містить у своєму змістовому плані елементи мовної діахронії, виявляє якнайтісніший зв'язок з літературною тради-

¹ Українська мова : Енциклопедія.— 3-є вид. / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— К., 2007.— С. 438.

² Пилинський М. М. Мовна норма і стиль.— К., 1976.— С. 14.

цією»³. Кожний стан мови позначений динамічною рівновагою, відносною стійкістю, що забезпечує передавання досвіду від покоління до покоління. Обґрунтовуючи неперервність традицій в історії української літературної мови, М. А. Жовтобрюх наголошував, що норма в історії мови — це інструмент формування літературної мови на тлі процесів взаємодії, впливу, розходження споріднених мов, вироблення диференційних ознак, які розмежовують споріднені мови⁴. Дослідження мовної норми передбачає встановлення закономірностей розвитку літературної мови з урахуванням внутрішніх потенційних можливостей системи та в зв'язку з динамікою соціально-культурних чинників. С. Я. Єрмоленко диференціює зовнішні та внутрішні критерії літературної норми. До зовнішніх критеріїв належать: «а) культурно-історичний критерій (він визначальний на початку формування літературної мови як соціально престижного різновиду національної мови); б) критерій мовної традиції; в) критерій поширеності, або статистичний критерій; г) критерій загальноновизнаних зразків, до яких належить мовна практика авторитетних письменників»⁵. Важливим зовнішнім критерієм літературної норми є естетичний критерій, співвідносний з художньо-мовною практикою письменників, а в новітні часи — мотивований впливом авторитетних засобів масової комунікації⁶. Внутрішній критерій літературної норми — це її відповідність законам системи національної мови. Усі критерії літературної мови взаємодіють між собою. У різні періоди розвитку літературної мови одні з цих критеріїв набувають більшої ваги, інші — стають другорядними.

Прийняті норми через певні проміжки часу потребують перегляду, переоцінки. Ретроспективною і найбільш експліцитною та об'єктивною формою суспільного прийняття мовної норми є кодифікація. Саме вона відбиває ті явища, які усталилися в процесі мовної практики. Кодифікацією називають систематизацію мовної норми в граматики, підручниках, словниках, довідниках⁷. Проте лінгводидактична література не завжди встигає фіксувати відповідні зміни, які відбиває мовна практика. І тому в окремі періоди історії літературної мови варто говорити про існування прескриптивної і дескриптивної мовної норми⁸.

Г. М. Яворська розглядає поняття «дескриптивна» і «прескриптивна» лінгвістика. На її думку, для створення літературних норм важливим є об'єктивний опис мовного матеріалу, який здійснює дескриптивна лінгвістика, та втілення приписів і рекомендацій щодо його використання, що робить прескриптивна лінгвістика⁹.

Прескриптивна норма — це сукупність тенденцій відбору і правил уживання мовних засобів. Її стабільність залежить від культурно-історичної ситуації, мовної структури та особливостей генези її літературної форми.

Дескриптивна норма відбиває реально вживані в мові лексеми, словоформи, мовні конструкції. Вони не завжди відповідають установленим зразкам, адже на них позначаються і стилістичний потенціал, і екстралінгвальні чинники, і постійні внутрішньосистемні пошуки. Дескриптивна норма неоднорідна і відбиває тенденції стильових норм — динамічного, відкритого ряду мовних одиниць,

³ Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Коць Т. А. Літературна норма і мовна практика. — К., 2013. — С. 65.

⁴ Жовтобрюх М. А. Давні традиції в новій українській літературній мові // Мовознавство. — 1970. — № 5. — С. 15–24.

⁵ Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Коць Т. А. Знач. праця. — С. 20.

⁶ Там же.

⁷ Див.: Єрмоленко С. Я. Кодифікація норми // Українська мова : Енциклопедія. — С. 269; Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX ст. — Тернопіль, 2002. — С. 22.

⁸ Див.: Коць Т. А. Про прескриптивну і дескриптивну норму в граматиці // Культура слова. — К., 2010. — Вип. 72. — С. 47–54.

⁹ Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як влада. — К., 2000. — С. 299.

який допускає набір специфічних виражальних засобів, що формуються в конкретних текстах за відповідними принципами створення відповідного функціонального різновиду (наукового, офіційно-ділового, художнього, публіцистичного, релігійного). Дескриптивну норму мовознавці фіксують у наукових дослідженнях. Порівнюючи прескриптивну і дескриптивну норми в різні періоди розвитку мови, можна помітити безупинний рух мовних явищ з однієї сфери до іншої. У процесі кодифікації через фільтр законів мовної системи відбираються певні мовні явища і таким чином набувають нормативного статусу.

Сучасна літературна норма не може бути мірилом нормативності одиниць упродовж історичного розвитку мови. Кожний період мав свої особливості розуміння літературного стандарту. Українська літературна мова до кінця XIX ст. в структурному плані була відкритою, гетерогенною системою, яка водночас зберігала книжну традицію (церковнослов'янські елементи) і в яку необмежено проникали діалектні одиниці на всіх рівнях. Цьому сприяли відсутність кодифікаційних праць та орієнтації на опорний діалект. Формуванню літературної мови перешкоджали заборони царського уряду Росії, що призводило до жорсткого обмеження її функціональних можливостей. Активізація національно-визвольного руху (зовнішні критерії) на початку XX ст. сприяла функціональній експансії і стала потужним поштовхом до створення єдиного літературного зразка, який би зміг об'єднати український простір. Спільними зусиллями мовознавців і громадських діячів було створено нормовану й кодифіковану систему з визначеними парадигмами на всіх мовних рівнях. Основою формування літературної норми була традиція вживання в художніх творах письменників наддніпрянської частини України, яка стала компромісним варіантом кодифікаторів літературного зразка.

На початку XX ст. спостерігаємо процеси демократизації мови, що виявлялися в широкому залученні діалектизмів, активізації потенційних можливостей мовної структури, впливові польської і російської мов. Це спричиняло варіантність засобів мовного вираження, яка була шляхом пошуку прийняттого літературного стандарту.

Мовна практика початку XX ст. демонструє тенденцію естетичного відбору мовних одиниць, що виявлялося, зокрема, в інтелектуалізації мовомислення, в розширенні словникового запасу за рахунок прийнятих для суспільної свідомості позитивнооцінених одиниць, які продукувалися за рахунок і внутрішніх потенційних можливостей мови, і запозичень. Кодифікаційні процеси відбивалися в мові класиків художньої літератури, у періодичних виданнях, які були синхронним відображенням внутрішньосистемних тенденцій мовної норми.

Кодифікатори літературної норми (О. Сиявський, О. Курило, А. Кримський, Є. Тимченко) у 10–20-х роках XX ст. в умовах бездержавності ставили за мету показати визначальні особливості української мови — відмінні від інших споріднених слов'янських мов. Такі тенденції відбивала і мовна практика більшості періодичних видань. Це згодом було закріплено в правописі 1928–1929 рр., який став символом соборної української мови. С. Я. Єрмоленко оперує поняттям «символічна норма» і тлумачить його як «сформований в уяві мовця ідеал літературної норми, який уособлює зв'язок із народними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов»¹⁰. У 40–80-х роках XX ст. символічна норма стає неактуальною. Неперервність писемної традиції в ті часи забезпечували насамперед мовні особистості — митці художнього слова. Тоталітарний режим проголосив курс на зближення з російською мовою, що знаходить відбиття в прескрипціях того часу. Тенденція до максимального зближення української і російської мов позначилася на зникненні традиційних форм і яви-

¹⁰ Там же. — С. 257.

ща варіантності зокрема. Це найвиразніше простежується на лексичному рівні, меншою мірою — на морфологічному та синтаксичному рівнях. Тривав процес стандартизації мови, зокрема публіцистичного стилю, що виявлялося у вилученні діалектизмів, самобутньої абстрактної лексики, помітного зниження кількості лексем на позначення інтелектуальної та естетичної сфер мовомислення, поширення словотвірних моделей російської мови. ЗМІ як вагомий інструмент впливу на масову свідомість використовувалися для заперечення національної ідеї, згасання духовного розвитку й утвердження ідеологічних соціалістичних цінностей, що виявлялося в класовому підході до розуміння понять і явищ позамовного світу. Завдання сформувати нове суспільство без будь-яких традицій і самоідентифікації передбачало вживання в мові однотипних, однопозначних, семантично прозорих слів і висловів. Це помітно насамперед у переорієнтації оцінного потенціалу мовних одиниць. На граматичному рівні характерне витіснення на периферію іменників чоловічого роду II відміни в давальному відмінку однини з закінченнями *-ові*, *-еві* й активізація відповідних форм із закінченнями *-у*, *-ю*; нерозрізнення називного і кличного відмінків, поширення активних дієприкметників на *-учий*, *-ючий*. Інакше кажучи, було проголошено курс на утвердження тих зразків, які певною мірою руйнували тенденцію до створення символічної мовної норми. Таке підпорядкування мовних засобів визначеній комунікативній меті — однозначному для загалу розумінню потрібної інформації, яке веде до порозуміння між суб'єктом (владою) і об'єктом (народом), С. Я. Єрмоленко називає прагматичною мовною нормою. *Прагматична мовна норма* — це одна з визначальних ознак стильової норми насамперед публіцистичного стилю. Мовні засоби впродовж усієї історії літературної мови виконували прагматичну функцію — були інструментом впливу на масову свідомість суспільства. У 10–20-х роках ХХ ст. прагматична норма доповнювала символічну норму, оскільки остання теж працювала на утвердження національної ідентичності. У 30–80-х роках ХХ ст. сформована символічна норма поступається прагматичній нормі, яка руйнує традиційні для українського мовомислення національні, релігійні, естетичні ідеали і пропагує нові класові ціннісні орієнтири функціонування літературної мови і позамовного світу.

Українські мовознавці в синхронному і в діяхронному аспектах пропонують диференціювати сильну і слабку мовні норми¹¹. *Сильна норма* (регулярні, традиційні реалізації кодифікованих фонетичних, лексичних, граматичних мовних одиниць), яка лежить в основі літературного стандарту і національної мови загалом, була сталою впродовж усієї історії літературної мови. *Слабка норма* пов'язана з прагматичною і стильовою нормами, які демонструють хитання у виборі лексичних засобів, граматичної форми тощо. Це зумовлює явище варіантності або відхилення від кодифікованої норми.

Слабкою нормою протягом усієї історії літературної мови були форми родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни. До 70-х років ХХ ст. семантично не мотивувала і не розрізняла їх і прескриптивна норма. Закінчення *-у/-ю*, *-а/-я* іменників чоловічого роду II відміни однини в родовому відмінку були нормативними варіантами. Хитання цієї слабкої норми в 90-і роки ХХ ст. у мовній практиці, зокрема, періодичних видань пов'язуємо з явищем гіперизму, зумовленим активним дистанціюванням від російської мови. До слабкої норми належать також форми кличного відмінка, ступенів порівняння прикметників, словотвір назв осіб за родом діяльності. Історичні внутрішньосистемні зміни в морфологічній категорії числа (занепад двоїни) виявляють себе в слабкій нормі форми множини в поєднанні з числівниками *два*, *три*, *чотири*. Варіантність закінчень знахідного відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду, переважно назв побутових предметів, є причиною слабкої норми синтаксичного

¹¹ Там же. — С. 276.

зв'язку дієслівного керування. У 10–30-х роках ХХ ст. була тенденція до витіснення з ужитку форм, спільних з називним відмінком, які у 40–80-і роки активізувалися, у кінці ХХ — на початку ХХІ ст. спостерігаємо паралельне функціонування обох морфологічних форм.

Досліджуючи мовну норму в діяхронії, варто враховувати динаміку рівневої структури мови, яку традиційно відбивала прескриптивна наука. Історія літературної мови відображає тенденції розвитку лексичної, морфологічної і синтаксичної норм. Лексична норма регулює семантичні процеси та правила слововживання. Лексична система відкрита, динамічна і зумовлена насамперед прагматичними чинниками. Входження в літературний ужиток нових, найчастіше запозичених, слів, їх адаптація до внутрішніх законів мови відбувається впродовж кількох років. Писемні джерела, зокрема публіцистичного стилю, фіксують усталення їх фонетичної і граматичної структури, семантичні процеси, які розкриваються контекстуально. С. П. Бирик зазначає, що «певні хвилеподібні зміни в уявній діаграмі лексичного розвитку сучасної літературної мови відбуваються на тлі культурно-історичних змін у соціумі»¹². Стан лексичної норми визначає інтенсивність внутрішньосемантичних процесів актуалізації, переорієнтації, активізації-пасивізації, неологізації тощо.

Порівняно з іншими рівневими нормами граматична норма — найстабільніша впродовж усього історичного розвитку мови. Граматична будова мови в певний період історичного розвитку мови — відносно стабільна система, організована за строгими законами. Проте ця система перебуває в стані постійного й активного руху. Природа граматичної будови мови, яка виявляється, з одного боку, в стабільності, а з другого, — у складній внутрішній структурі, що регулює функціонування всього мовного організму, свідчить про гармонійне поєднання в ній чітких механізмів і потенційних можливостей.

Граматична норма об'єднує систему морфологічних, синтаксичних одиниць, їх категорій і форм, а також словотвірних одиниць і способів слововживання.

Морфологічні явища представлені парадигмами лексико-граматичних розрядів: відмінкових форм, форм числа, роду, ступенів порівняння, виду тощо. Унаслідок відкритості мовної системи граматичні форми окремих парадигматичних елементів видозмінюються. Це порушує ще одну проблему динаміки мовної норми — варіантність. Хронологічно обмежена варіантність слова — це безпосередній наслідок історичного розвитку, еволюції мови. Окремі варіанти слова з часом або зникають, або розподібноються. Інші функціонують у мові впродовж усього історичного розвитку. Часто вони є ознакою розбудованої стилістичної системи літературної мови.

Важливим чинником співіснування варіантів у будь-який період розвитку було визнання або невизнання їх лінгвістами, що відбивалося на кодифікації і впровадженні в мовну практику відповідних прескриптивних норм.

Виняткова рухливість властива словотвірній нормі. Словотвірна система тісно пов'язана з іншими рівнями мови — фонологією, морфологією, синтаксисом і граматиною в цілому. Крім цього, у словотворі неможливо визначити чітку межу між його потенційними можливостями і фактичною реалізацією, між синхронією і діяхронією.

Словотвірна норма визначає закономірності творення морфологічних структур похідних слів і вираження ними нових значень, фіксує зразки моделювання похідних слів у процесі деривації.

Словотвірна норма охоплює високопродуктивні та малопродуктивні моделі, а також регулює поодинокі явища, які через невідповідність установленим схемам зникають. Словотвірна норма закріплює вживання в літературній мові не лише похідних слів, а й усіх словотвірних ресурсів.

¹² Там же. — С. 73.

Сучасна словотвірна наука на позначення процесів творення регулярних і нерегулярних словотвірних номінацій уживає терміни «узуальне» — «неузуальне» словотворення. Неузуальним словотворенням називають нестандартне творення слів¹³. Є. А. Карпіловська опозицію узуальне — неузуальне ототожнює з поняттями «нормативне» — «ненормативне» і наголошує, що часто потенційні слова, які відповідають словотвірній системі мови, можуть бути сприйняті як ненормативні з погляду лексичної норми¹⁴. Термінами «нормативний» — «ненормативний» оперує культура мови. Поняття «узуальний» — «неузуальний» належать до терміносистеми словотвору.

Синтаксична норма визначає поєднання та порядок слів у реченні. Об'єктом синтаксичної норми виступають ті мовні механізми, які забезпечують цілісність усієї мовної системи. Морфологічні й синтаксичні явища тісно переплетені, тому часто важко визначити належність певних граматичних явищ до морфології або синтаксису, наприклад категорію відмінка.

Синтаксична норма не змінюється, а вдосконалюється. На створення нового синтаксичного зразка зазвичай працюють сотні років десятки поколінь мовців. Завдяки таким тривалим динамічним процесам граматична норма на кожному етапі історії літературної мови достатньо досконала і служить об'єднанню часової і просторової парадигм національного мовного простору.

Українське мовознавство має вагомі фундаментальні здобутки в дослідженні мовної норми — важливого поняття загальної теорії мови і головної категорії культури мови. Визначено теоретичні засади і сформовано поняттєву базу вивчення літературної норми в синхронії і діахронії, що передбачає висвітлення процесів динаміки літературної мови з урахуванням взаємодії дескриптивної та прескриптивної мовних норм. Вітчизняні дослідники вводять у науковий обіг поняття символічної та прагматичної, сильної та слабкої мовної норми, диференціюють літературну і стильову норми, які перебувають протягом усієї історії літературної мови в тісному взаємозв'язку і працюють на об'єднання національного простору. Вагомі досягнення має українська лінгвістика в дослідженні рівневої мовної норми, у виробленні когнітивних засад сучасної лінгвістичності, що стає підґрунтям для розвитку комплексної концепції нового лінгвософського аналізу.

T. A. KOTS'

THEORETICAL FOUNDATIONS STUDY LINGUISTIC NORMS

The article analyzes the theoretical issues of language rules as one of the central concepts of the general theory of language and culture category of speech. Modified notion prescriptive and descriptive, symbolic and pragmatic, strong and weak, literary norm and style rules in connection with the history of language. Particular attention is drawn to the dynamic processes of Ukrainian literary norm in the context extralinguistic factors.

Key words: linguistic norm literary norm, the dynamics of language rules, descriptive norm, prescriptive norm, stylistic norm.

¹³ Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. — К., 2008. — С. 26.

¹⁴ Там же. — С. 49–50.

ТЕНДЕНЦІЇ ДО «ЕЛІТАРИЗАЦІЇ» ЯК ОДИН З НАПРЯМІВ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ НОВІТНЬОГО ПЕРІОДУ (кінець ХХ — початок ХХІ ст.)

У статті в загальному комплексі сучасних процесів розбудови української літературної мови на оновлених нормативно-стилістичних засадах автор розглядає тенденції до її «елітаризації» — з одного боку, до формування її стильового образу в бік ніби більшої «вишуканості» (включно з «європеїзацією») і «книжності», а з другого, — в напрямі посилення її регулярності і «правильності».

Ключові слова: українська літературна мова новітнього періоду, прескриптивно-пуристичні тенденції в українській мові, «мовна елітарність» і «мовна еліта», «європеїзація» в українській мові.

1. У загальному комплексі сучасних процесів розбудови й перебудови української літературної мови (УЛМ) на оновлених нормативно-стилістичних засадах — з віддаленням її від образу наявного на початок 90-х років «офіційного» стандарту і з наближенням (справжнім чи тільки гаданим у різних його конкретних виявах) до своєї «справжності» — можна констатувати активізацію тенденцій, з одного боку, до її дальшої «демократизації» на українській національній основі (з розширенням наявності елементів, властивих тільки або переважно їй, а також елементів етнографізації, колоквіалізації), з другого ж, навпаки, — до її «елітаризації» (включно з дальшою «європеїзацією»). Ці напрями можна загалом підвести під опозицію таких різновидів пуризму, що їх виділяють у сучасній славістиці, як: пуризм, зорієнтований на народну мову (етнографічний пуризм), — пуризм, зорієнтований на особливості мововжитку певної авторитетної суспільної групи, верстви (елітарний пуризм)¹. Вони тісно взаємодіють з основним для УЛМ виявом пуризму — етномовним (національно-мовним, етнізаційним), який об'єднує тенденції до збереження етнічного ідіому в його якомога повнішій самототожності шляхом обмеження впливів на нього з боку інших етнічних ідіомів, але це етнізаційний пуризм не загального характеру, спрямований проти іншомовної експансії в цілому, а пуризм вибіркової дії, характерний насамперед для мов народів, які в попередній період своєї історії входили до складу держав, зокрема імперій та федеративних утворень, як

¹ Див.: *Thomas G. Linguistic purism*. — London ; New York, 1991. — P. 76–81; *Thomas G. The development of Slovak purism // Oxford Slavonic Papers (New Series)*. — 1997. — Vol. 30. — P. 67; див. також огляд: *Lubaś W. Puryzm we współczesnej polityce językowej w krajach słowiańskich // Z polskich studiów slawistycznych*. — Ser. XI: Językoznawstwo. — Warszawa, 2007. — S. 119–127; про елітарний пуризм у розвитку слов'янських літературних мов див. також: *Markowski A. Podstawy wobec języka // Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN / Pod red. A. Markowskiego*. — Warszawa, 1999. — S. 1723–1724; *Kurkowska H. Teoretyczne zagadnienia kultury języka // Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H. Kultura języka polskiego : Zagadnienia poprawności gramatycznej* — Warszawa, 1971. — S. 70–73.

непровідні нації, і спрямований на обмеження наявності в їхній структурі елементів мови / мов раніше провідної нації / націй (у сучасній українській мові це насамперед антиросійський, але, наприклад, не антипольський пуризм), здебільшого доповнюючи його, але з можливою в певних випадках дією ніби всупереч його настановам.

У понятті «елітаризації» щодо сучасних тенденцій у розвитку УЛМ доцільно розмежовувати вужче й ширше її трактування.

2. У вужчому розумінні — це тенденції а) до формування стилістичної манери мовлення й ширше — стильового образу УЛМ шляхом відмежовування від наявного стану «офіційної» стандартної мови в бік ніби більшої «вишуканості» (див. п. 2.1), б) до послідовного, системного дотримування нормативних фонетичних і граматичних настанов на рівні мововжитку і до дальшої розбудови та певної перебудови її граматичної й словотвірної структур на засадах регулярності, «правильності» (див. п. 2.2).

2.1. Це демонстрування або й системне культивування певних особливостей мовлення, схильність до вживання певних мовних одиниць, які, безперечно, не можуть не сприйматися з боку, напевно, переважної частини пересічних «природних» носіїв мови як «вишуканіші» на загальному стилістичному тлі звичайного мовного узусу, а значна частина таких особливостей, хоч і явно не «народних» у своїй основі, має також, очевидно, конотації «справжніх» або принаймні «більш українських» (в усякому разі, для відповідних кіл мовців).

Ця стильова лінія в УЛМ виявлялася, звичайно, й до початку 90-х років — як схильність до вживання іншомовних слів без видимої номінативної потреби, як надавання деяких «вишуканих» західноєвропейських особових імен (*Альберт, Елеонора* і под.); в «інтелігентському» дискурсі — як схильність до вживання, наприклад, займенника *котрий*, а не *який*, з пуристичними настановами — як вибір того з пари синонімів на зразок *блакитний* — *голубий, цера-та* — *клеюнка*, що, хоча й рідше вживається в живій мові, не має відповідника в російській мові, зокрема в «письменницькому» дискурсі — як вибір того із синонімів, що належить до вищого стилістичного регістру: *віншувати* замість *поздоровляти* або *вітати*; у фонетиці — в «староінтелігентській» манері вимови іншомовних слів з пом'якшенням [л], рідше також [г] перед [е]: *лекція, проблема, Ленін, література*, у мовленні вихідців з Галичини та Закарпаття — ще частіше в пом'якшенні [л], а також у вимові [г] замість нормативного [г] у відповідних іншомовних словах: *газета, гімназія, колета* і под.; у наголошуванні слів: *захворіти, радіий*, у мовленні, наприклад, Бориса Олійника, Павла Мовчана: *передбівім*. Тенденція до «європейськості» має своє підґрунтя також у мовостилі української художньої літератури (звичайно, значно менш виразне, ніж тенденції до «українізації» УЛМ як її «демократизації»), наприклад у Олеся Гончара: *«Хайвей сичить, шкварчить... Обігнали трак, ...обганяєм... машину, обшиту по боках синтетиком, ...відмовив кондишен», амбасада, амбасадський, гелікоптер, телевізія, Дніпро-рівер* та ін. (роман «Твоя зоря»). У радянський час, однак, уже майже пройшла мода на «благородження» певних українських прізвищ з підведенням їх під той чи інший зразок російських прізвищ, у гостро шаржованому вигляді відбита в комедії Миколи Куліша «Мина Мазайло», один з героїв якої на прізвище *Мазайло* вирішив змінити його на *Мазєнін* (інший же член родини — його син, вихований уже по-радянському, — теж виправив своє прізвище, але цілком «навпаки» — на *Мазайло-Квач*, тобто в загальному руслі «демократизації по-українськи»).

Ці явища стали простежуватися на різних мовних рівнях у рекомендаціях і настановах, у мовній практиці певних ЗМІ і просто в мовній стихії (нерідко в своєму досить наївному вигляді). Пор., наприклад, у досить амбітному формулюванні завдань мовної діяльності одного з популярних українських телеканалів, що їх підтримує й частина українських мовознавців: «Це дуже практичний (? — О. Т.) проєкт. Ми хочемо впровадити моду на красиве (! — О. Т.) українське мовлення» (В. Бородянський, керівник т/к СТБ)².

² Див.: *Промова, або Де ми помиляємося...* / Кер. проєкту О. М. Демська-Кульчицька (заст. директора Ін-ту української мови НАН України); відп. ред.: К. Г. Городенська (Ін-т української мови), В. Л. Кабак (літ. редактор т/к СТБ). — К., 2006. — С. 7; пор. також у назвах деяких посібників з культури української мови: *Берега Т. Гарна мова* — одним словом: словник *вишуканої української мови*. — Л., 2015. — 420 с.; з підкресленням також ідеологічного моменту: *Берега Т., Зубрицька І., Зелений Ю. Мова — не калька: Патріотичний словник гарної української мови «Говорімо гарно!»*. — Л., 2014. — 700 с.

Це, по-перше, демонстрування традиційного для відповідних напрямів вітчизняної культури прагнення до «європейськості» (у своїх конкретних мовних виявах воно найчастіше поєднується з тенденцією до дальшого відмежовування від російської мови).

На лексичному рівні тенденції такого роду виявляються насамперед в уживанні схильності до вживання іншомовних слів (як правило, відсутніх у російській мові) без явної суто номінативної потреби, але не автоматично, за інерцією, а усвідомлювано й, можливо, навіть дещо підкреслювано, з певним замилюванням, естетизацією (ця тенденція, що очевидно йде врозріз з лінією етнізаційного пуризму, може бути наявна і в мовній практиці тих осіб, ЗМІ, інституцій, які у своїх програмових засадах виступають проти вживання запозичених слів у тих випадках, коли в українській мові є питомі відповідники, і навіть закликають до відновлення практики 20-х років з пошуком або створенням українських замінників до іншомовних слів). Так, доводилося чути навіть від мовознавця таку, наприклад, аргументацію: «Телевізія — це ж так по-українському! Не те що незграбна калька *телебачення*» (пор. рос. *телевидение* і п. *telewizja*). У руслі цієї тенденції активізувалися у вжитку прикметники *модерний* замість *сучасний* або *новітній* (досі значення «сучасний» обмежувалося для цього слова звичайно сферою моди): «розбудова *модерної* української економіки», у назвах книжок: Я. Грицак. Нарис історії України: Формування *модерної* української нації XIX–XX ст.; В. Кравченко. Україна, імперія, Росія: Вибрані статті з *модерної* історії та історіографії, у назвах нових книжкових серій: «Україна *модерна*», «Українська *модерна* література», *мілітарний* замість *військовий*: «у *мілітарній* сфері», «діяти *мілітарними* методами», «*мілітарна* допомога»; інші приклади: «Елізабет Тейлор *офірує* великі кошти на боротьбу зі СНІДом» («Студія 1+1», ТСН, 2.03.1998), «Список *офірувачів* на Тарасову церкву» (Сл. Пр., 1.04.2004, с. 9), пор. загальноновживані (*по*)*жертвувати*, *жертводавець*; «*Лектура* з літератури для вчителя й учня» — назва рубрики (УУ, 2002, № 2, с. 52), пор. *читання*; у гуманітарних науках: *рецепція* замість *сприйняття* (Іван Дзюба. Взаємодія двох культур: стереотипи *рецепції*); у середовищі мовознавців поширилося вживання прикметника *лінгвальний* замість *мовний*: «*лінгвальна* ситуація в країні», «*лінгвальні* процеси»³; у літературознавстві: *нарація*, *наративний*, *наратор* (за наявності й широкій уживаності в українській мові слів з такими самими значеннями *оповідь*, *оповідний*, *оповідач*). Періодичні наукові конференції Міжнародної асоціації українців (з 1990 р.) мають назву *конгрес* (пор. «традиційну» назву *з'їзд* у діяльності Міжнародного комітету славістів). Перший випуск «Бібліотеки Міжнародної школи україністики» мав латинську назву «*Quo vadis, Україно?*» (Одеса, 1992); пор., з іншого боку, старослов'янську назву праці Миколи Хвильового 20-х років, що також стосувалася подібної проблематики, «*Камо грядеши*»).

У серії рекомендацій відомого в 90-і роки пропагандиста чистоти (автентичності) української мови було подано, однак, і низку іншомовних слів (запозичених у різний час переважно з польської мови), «освячених більшою чи меншою традицією вживання», які в радянський час «на тлі гіпертрофованої прихильності до іншомовних запозичень» були, проте, «небажані» — через їхню відсутність у російській мові: *амбасада*, *візія* (видіння, картина), *генерація*, *гратулювати*, *евентуальний*, *заїмпонувати*, *заїніціювати*, *імпреза*, *лектура*, *мана*, *маргінес*, *нетація*, *обсервація*, *опінія*, *пресовий* (замість *прес*...), *сильветка*, *симпатик*, *студії* («навчання»: *студії в університеті*), *телевізія*, *терен* (територія), *толерувати*, *фундатор*, *централа*, *икіц* та деякі інші (Олесь Боярчук [О. Рибалко]. Правдиве українське слово.— Газ. «Старожитності», 1992, ч. 14/30, с. 11).

³ Так, подаючи в своєму словнику, наприклад, замість *горизонтальний* — *поземний*, замість *вертикальний* — *доземний* і т. ін., його укладач у власне авторській мові визнає за доцільне, однак, уживати саме *лінгвальний* замість *мовний* (Зубков М. Сучасний політехнічний російсько-український словник-довідник // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка»: № 620: Проблеми української термінології.— Л., 2008.— С. 132).

У наукових працях українських авторів (тих, що друкуються за кордоном або в Україні з участю й зарубіжних авторів) стала застосовуватися практика подання їх хоча й за трикомпонентною формулою, офіційно прийнятою в Україні, але зі скороченням імені по батькові до першої літери, що нагадує практику офіційного іменування особи в англомовних країнах: *Мирослав В. Попович*.

Одним з найвиразніших виявів прагнення до «європейськості» в мові стало вживання звука [г] і відповідної букви, відновленої в УП-90, в іншомовних словах⁴. У публічному мовленні відомих у сучасній Україні осіб, у практиці ефірних і друкованих ЗМІ, які прагнуть користуватися вишуканою літературною мовою й особливості мовлення яких багато хто тепер сприймає як «елітарні», в окремих видавництвах і окремих виданнях з «європейською» орієнтацією цей звук і ця літера стали простежуватися ширше, ніж це передбачають чинний правопис і нормативні словники, — з прагненням до їх відтворення відповідно до оригіналу (хоча й дуже непослідовно і часто просто помилково)⁵. Наприклад: *генерація, еміграція, лінгвіст* (Іван Дзюба. — Радіо «Свобода», 1.06.2002); *газета, генерал, інтелігентний, регіон*, хоча, з іншого боку, *гігантоманія, полігон, техногенний* (Володимир Яворівський — у своїй авторській програмі: УР-1, 11.07.2001); *легалізація, регіональний* (Сергій Головатий. — УТ-2, 8.10.1996); *антологія, генерація* (Оксана Забужко); *граційний, енергія, регулярний, інтелігентство*, хоча, наприклад, *гітара, фігура, цигарка* (Юрій Покальчук. Те, що на споді. Л., 1998). У межах цієї тенденції простежуються також найвні випадки гіперкоректності (вияви, так би мовити, «народної етимології» в орфоепії та графіці) — з вимовою [г] і написанням з г у тих словах, де для цього немає жодних етимологічних підстав: *бюстгальтер, тамбуртер, тарт, нігілізм* і под., навіть у питомих або давно українізованих словах: *галузь, гаразди* («побажати всіляких *тараздів*»); особливо в іншомовних власних назвах: Вацлав *Гавел* — про президента Чехії (ч. *Havel*): «...Ваш Вацлав *Гавел*» (Віктор Ющенко, зачитуючи листа від нього на майдані Незалежності 23.11.2004), *Гегель* (нім. *Hegel*), композитор *Гайдн* (нім. *Haydn*), *Гейне* (Юрій Покальчук, зазначений твір, с. 54), *Гаара* (*Гаазький трибунал*: П, 10.08.2004), *Гельсінкі* («Студія 1 + 1», ТСН, 12.10.2002: журналіст у репортажі), штат *Огайо* (5 т./к., 6.01.2005: ведучий програми), *Ашгабад* (УС, 12.01.1994), *Голокост* (УС, 3.02.2000); в авторитетному журналі (очевидно, тут можна припускати «гріх» не самих перекладачів та інших авторів матеріалів, а літредакторів): *розгальмований*, німецькі генерали *Вільгельм* Гренер, *Айхорн* (Сучасність, 2002, ч. 6, с. 53, 74, 100); Ярослав *Гашек*. Варварська іронія (Сучасність, 2005, ч. 2; тут є також топоніми Празький *Град*, *Градчани* та ін.).

У певних колах знову висувують пропозиції щодо переведення української графіки на латинську основу (запровадження латиниці паралельно з кирилицею або взагалі замість неї), що їх можна розглядати не тільки як рух у напрямі мовної глобалізації, а й у загальному контексті посилення дивергенційних тен-

⁴ Див. докладніше: Тараненко О. О. Нові явища у фонетиці сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.) // Мовознавство. — 2016. — № 2. — С. 19–20.

⁵ Ось, наприклад, деякі критичні відгуки на це явище: «Почали друкувати *географія, організація, педагогіка*, бо так нібито більше по-українському, вимова з [г] є начебто ознакою азійської відсталості, а повсюдне “гекання” засвідчує найвищу європейськість» (Св. Ермоленко, О. Пономарів. Слово мовлене і писане. — ГУ, 8.06.1993, с. 6); «Коли дивився телепрограму “Студії 1+1”, її анонси, щоразу дивуючись, як заворожила літера “г” редакторів та ведучих передач. Бо як інакше можна сприйняти, скажімо, серед іншого недоречного гекання повідомлення про показ “легендарної стрічки “Генерали піщаних кар’єрів” або фільму “Геній”? Ах, як усі хочуть бути “елегантними”...» (Ярослав Жолдак. — УС, 29.01.1998); «Є й інший фактор, який активізує вживання [г], — мода. Замінювати фарингальний [г] проривним [г] — значить причислити себе до лику інтелігенції» (Степаненко М., Степаненко Н. Найукраїнніша чи націоналістична? (Учителів і учням про історію української букви Г) // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. — 2000. — № 3. — С. 13).

денцій розвитку УЛМ щодо російської мови, як і щодо «російського» православ'я⁶ («...кирилиця є однією з основних підстав сучасної української культури, яка впевнено забезпечує їй місце у просторі російської православної... цивілізації»: І. Чорновол. Латинка в українському правописі: ретроспектива і перспектива. — Ї [часопис], 2001, ч. 23). У пресі (наприклад: А. Кушнір. *Laskavo prosymo v Ukrajinu*. — Дз. т., 2.09.1995, № 35; див також щойно цитовану статтю І. Чорновола), а ще більше в інтернеті з'являються публікації на цю тему, проводиться її обговорення; деякі українські ЗМІ вже користуються (переважно частково) латинкою (наприклад, «Ukraina.tak.today» — веб-сайт журнального типу, львівські журнал «Ї» і газета «Поступ» — в окремих матеріалах). Основні мотиви та аргументи на користь цього (див. огляд деяких з подібних ініціатив: УУ, 2001, № 6, с. 55): з одного боку, «потрібно відмовитися від московської (! — О. Т.) кирилиці й перейти на латиницю — це убезпечить нас від тиску російської мови й наблизити до Європи», з другого, — для цього саме тепер є «найсприятливіший момент: більшість вчить мову наново, правопис до сих пір не усталений» (до цього варто додати ще один чинник: графічно латинізовану українську мову вже широко використовують в інтернетному спілкуванні, особливо представники «комп'ютеризованих» молодшого та середнього поколінь, у спілкуванні за допомогою мобільного телефонного зв'язку). Пор., з іншого боку, цілком протилежну думку щодо подібних пропозицій і проектів — як «надуманих, але зовсім не безневинних» «безглуздих вигадок і провокацій» — у реакції, наприклад, редакції одного з українських журналів мовознавчо-педагогічного профілю (УУ, 2001, № 6, с. 55).

Спроби переведення на латиноалфавітну основу української абетки робили, як відомо, й давніше, причому навіть у ХХ ст. — у плані як орієнтації на майбутню «світову комуністичну революцію», яка приведе до усунення національно-мовних меж між народами (у підрадянській Україні в 20-і роки: М. Скрипник, С. Пилипенко), тобто, висловлюючись сучасною мовою, — у плані орієнтації на мовну глобалізацію, так і повнішого відмежування української мови від російської (хоча, звичайно ж, кирилиця свого часу спочатку усталилася в Києві і вже потім у Москві, а не навпаки): під час правописної конференції 1927 р. у Харкові (пропозиції М. Йогансена, Б. Ткаченка, М. Наконечного), з ініціативи окупаційних влад — на Закарпатті й на Пряшівщині під час Першої світової війни (запровадження угорської латиниці), на Пряшівщині (у складі Чехословаччини) в міжвоєнний період, під час Другої світової війни на зайнятій німцями території України (1942 р.): «З Берліну одержано термінове розпорядження подати проект латинізованої української абетки. Вчора відбулось засідання правописної комісії під головуванням Завітневича. Я теж брав участь. Виробили абетку, взявши за приклад чеську й намагаючись додержати простоти. Може, нарешті справді розірвемо цю московську пуповину та й формально так приєднаємося до Європи. Через цю одну кирилицю (й болгарщину) скільки лиха зазнав мій нарід!» (Щоденник Аркадія Любченка. Л.; Нью-Йорк, 1999, с. 113); цю вимогу німецької влади в Галичині активно підтримував, зокрема, І. Свенцицький⁷.

По-друге, тенденція до елітарного пуризму виразно виявляється в широкому руслі активізації в межах загальноукраїнського мовного простору цілої низки особливостей, з одного боку, західноукраїнської (галицької) та західнодіаспорої мовних практик, включно з їхніми полонізмами та германізмами, відсутніми або досі рідко (рідше) вживаними в «офіційному» варіанті літературної мови⁸, а з другого, — мовної практики періоду українізації 20-х — початку 30-х

⁶ Пор. подібні явища в межах сучасної мовної ситуації в Білорусі (див., наприклад: *Мячкоўская Н.* Мовы і культура Беларусі : Нарысы. — Мінск, 2008. — С. 148–149), а також тенденції до переважання латиноалфавітної графіки в нововизнаних в офіційному статусі боснійській та чорногорській мовах (у їхньому відмежуванні від сербської мови), перехід на латиноалфавітну графіку від початку 90-х рр. у мовах деяких народів колишнього СРСР, що свідчить, звичайно, не тільки про реалізацію тенденцій антиросійського або антисербського пуризму, а й у ширшому плані — про «європейський» вибір відповідних суспільств (пор. наявність таких тенденцій у самій Сербії або в сусідній Болгарії).

⁷ Див.: *Горбач О.* Шлях зі Сходу на Захід : Спогади. — Л., 1998. — С. 173.

⁸ Пор. у загальному контексті відмежування в 30-х роках від мовної практики періоду українізації заклики на зразок «гнати мітлою треба ... „аристократичні (! — О. Т.) полонізми“» (*Рильський М.* Як парость виноградної лози. — К., 1973. — С. 42–43; стаття 1939 р.).

років, яка також значною мірою ввібрала в себе особливості тодішнього західноукраїнського варіанта УЛМ⁹. Так, у лексиці це, зокрема: *аг(т)енція* (пор. *агентство*), *властиво* у значенні вставного слова і частки (замість *власне*), *достойник*, *засадничий*, *зверхник*, на *марз(т)інесах*, *мистець* (пор. *митець*), *міліціант* (пор. *міліціонер*), *питоменний* (пор. *питомий*), *піг(т)улка* (пор. *таблетка*, *пілюля*), *чужі мови* (цілком нейтрально замість *іноземні мови*), *чужомовний* (нейтрально замість *іношомовний*) та ін. У парах давно вже наявних у складі УЛМ синонімів на зразок *чемодан* (спільне з російською мовою) — *валіза* (спільне з польською мовою) друге з них, більш звичайне для вихідців з колишньої підпольської України (особливо старших поколінь) і тепер знов актуалізоване в загальноукраїнському вжитку, для Східної України й тим самим для широких кіл носіїв «офіційної» УЛМ є, безперечно, «елітарнішим» (так би мовити, «аристократичним полонізмом»).

Набули або набувають частотності слова в межах певних словотвірних типів¹⁰ — наприклад, в іменниках: *спортовець*, *бізнесовець* та ін., *мисткиня*, *членкиня* та ін., демінутивні форми *бабця*, *мамця* та ін., *господарка* «господарство», *партизанка* «партизанський рух; партизанський загін (загони)», *візитівка* та ін.; у прикметниках: *світоглядний*, *спортовий*, *тримовий* і под.; *баскійський*, *бразилійський*, *канадійський*; *провокаційний*, *пропагандивний*, *маніпулятивний* та ін.; у прикметниках і прислівниках: *затовстий*, *затовсто*, *зачастий*, *зачасто* та ін.; у прислівниках: «робота по 10 годин *добово*», «зв'язатися *телефоново*», «співати *наживо*»; у дієсловах — активізація вживання і творення префіксальних форм вираження значення док. в. замість двовидових дієслів (префіксальна перфективізація): *збойкотувати*, *змобілізувати*, *зреабілізувати*, *сфінансувати*, *заініціювати*, *заманіфестувати* та ін.; активізація вживання і творення дієслів з префіксами *у-* / *уне-*: *узалежнювати*, *унезалежнювати* та ін.; активізація вживання деяких пасивних дієприкметників від неперехідних дієслів: *загрожений* (популярне тепер слово: «*загрожена* Україна»), «*наражаний* на небезпеку» та ін.

Активізувалося вживання варіантів жін. р. низки іношомовних іменників (у конкуренції з більш рекомендованими перед цим в «офіційній» УЛМ формами чол. або сер. р.): *зала*, *гене́за*, *оа́за*, *Єванге́лія* та ін.; поширилося вживання форми чол. р. *есе́й* (на відміну від раніше запозиченого *есе*, сер. р.). Стали привертати увагу такі прийменниково-іменникові конструкції, як *на еміграції*, розширилося функціонування дієслівної зв'язки *є*: «Це є “Вікна”!» (слова ведучого цієї телевізійної програми в середині 90-х рр.), із заступленням *це* на *то*: «Наступ — *то є* запорука перемоги».

У загальноукраїнському масштабі активізувалося властиве південно-західним говорах уживання фонетичних варіантів *би* (незалежно від попереднього звука, тоді як у південно-східних говорах і в літературній мові цей варіант уживається тільки після приголосного) замість *б*, *щоби* замість *щоб* (це характерно переважно для осіб, які прагнуть спілкуватися добірною літературною мовою, але не впевнені у своєму володінні «справжньою» українською мовою; відчуття мовцем того, що це є одним із зразків сучасного елітарного слововживання, очевидно, переборює побоювання того, що його можуть запідозрити у вживанні росіізмів, пор. рос. *бы*, *чтобы* як основні, нейтральні варіанти)¹¹. Поширилися випадки наголошування *донька́*, *мережа́*, мн. *пані́*, *налагоджува́ти*, на *початка́х* та ін.

⁹ Пор. значною мірою подібні тенденції в сучасній білоруській мові: Садоўскі П. Інавацыі 90-х гадоў у мове беларускіх недзяржаўных выданняў // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы. — Мінск, 2001. — С. 223–224.

¹⁰ Див. докладніше: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.). — К., 2015. — С. 105–106, 125–128, 138–139, 150–156, 158–167, 173–174, 177–179, 182–190, 197–199, 208–211 та ін.

¹¹ Див. докладніше: Тараненко О. О. Нові явища у фонетиці... — С. 30.

Щодо конотативного образу певних галичанізмів у сприйнятті відповідних «інтелігентських» кіл «Великої України» — як одиниць вишуканішого стилістичного реєстру, «культурного» плану — можна навести, зокрема, такі зразки оцінних суджень: «Філіжанка — це така маленька чашечка для кави. У Львові її називають лише так. Сказати, наприклад: “Дайте мені *чашку* кави!” — означає кинути на себе невинуватну тінь. Із таким самим успіхом можете прогулюватися вулицями Львова у будівництві та косоворотці» (Ю. Охріменко. — Час, 1997, № 19); «Жителей центральной и восточной Украины западный регион всегда интересовал своим особым укладом и стилем жизни: вкусом, манерами, волнующей речью, переливающейся необычным акцентом и интонациями. В предложении выпить “*філіжанку* кави” угадывается музыка ароматов и необходимость соблюдения некоего ритуала, известного избранным и посвященным. Это вам не заурядная “*чашика* кофею” из самовара в привокзальном буфете» (И. и Н. Романец. — Журн. «Зеркало моды», 1998, № 2, с. 6). Пор. також прагнення вставляти в своє мовлення подібні слова: «Ми згадували вашу *маринарку*, чи, як ми звикли називати, *піджак*» («Студія 1+1», «Сніданок з “1+1”»: ведуча програми в розмові із запрошеним російськомовним гостем, який, найімовірніше, вперше почув тут це слово).

У сфері етикетної номінації осіб поширилася практика ввічливого звертання до осіб та їх іменування (в 3-й ос.) аж до найвищого в державній ієрархії рівня за формулою «пан (пані) + особове ім'я»: *Пане Леоніде!*, *Пане Борисе!*, *Пане Сергію!*, *Пані Ольго!*, *Пане Миколо!* і т. ін. — звертання в межах офіційного спілкування до Президента країни, міністрів уряду, народних депутатів, генералів та ін. Така практика, звичайно, є недоречною поза межами розмовно-побутового спілкування, і її «відродження» — з орієнтуванням ніби на традиції «шитоного» українського слововжитку, збережені в Західній Україні та в діаспорі, — слід розглядати як явне непорозуміння, оскільки нейтральною етикетною формулою і в цих ідіомах було / є «пан / пані + найменування людини за соціальним статусом, посадою тощо або її прізвище».

По-третє, тенденції до «елітарного» слововжитку / словотворення простежуються, особливо в мові ЗМІ, у межах лексики з українськими чи, ширше, слов'янськими коренями як творення нових або актуалізація вже наявних (застарілих, регіональних, рідше або рідко вживаних) слів, але не обов'язково як вияв прямого (етнізаційного) пуризму (заміні при цьому можуть підлягати не тільки одиниці, спільні з російськими відповідниками або подібні до них, і навіть більше — слова, відмінні від російських, можуть заступатися словами, подібними до них), а просто як постійне відштовхування від мовного узусу в напрямі пошуків одиниць «вишуканішої» мови. Це, наприклад, поява слів *чільник* і майже відразу ж після цього — *очільник*, які стали активно конкурувати в мові ЗМІ зі словами *керівник*, *начальник*: «NN, *очільниця* штабу 46-ого авіаполку» (т/к «Еспресо», 20.06.2016: у титрах); *неуникний* і частіше *неуникнений* — у конкуренції з уже наявним *неминучий*; *непроминувий* і *непроминувальний* («непроминувий» слід); Наталка Поклад. *Непроминувальність* справжності. — Сл. Пр., 20.01.2005) — у конкуренції з наявним *неминувий*; *спротив* (пор. п. *sprzeciw*, рос. *сопротивление*), яке чомусь значно активізувалося у вжитку незважаючи на наявність *опір*: *чинити спротив*; *рух політичного спротиву*; «Бібліотека *спротиву*» (книжкова серія вид-ва «Дух і літера»); Штаб національного *спротиву* (координаційний центр «Євромайдану» наприкінці 2013 — на початку 2014 рр.), «Crimea. The Resistance / Кримський *спротив*» (укр. д/ф, 2016 р.), про антифашистський рух у Західній Європі під час Другої світової війни: «Покійна брала участь в антифашистському *спротиві* часів Другої світової» (УМ, 29.10.2013, с. 11), «сили *Спротиву*», «голландський *Спротив*»; прийменник *впродовж* (пор. кваліфікацію його як ненормативної одиниці, що виникла під впливом рос. «в продолжение», ще І. Огієнком¹²), що став активно конкурувати в часовому значенні з *протягом* (ні *опір*, ні *протягом*, які останнім часом унаслідок відзначеної конкуренції дещо звузили обсяг свого функціонування, важко, звичайно, запідозрити в якійсь «неукраїнськості»).

¹² Огієнко І. Український стилістичний словник. — Л., 1924. — С. 74.

По-четверте, як окрема тенденція в межах цього стильового напрямку виділяється ухил у бік певного гіперкоректного «окнижнення» текстів нейтрального й навіть розмовного мовлення, що виявляється насамперед: а) у відтворенні живих діалогів, розмовних партій звичайних, простих людей у мові перекладної кіно- і телепродукції як наслідок добору до «простіших» і широко-вживаних слів російського оригіналу одиниць вищого стилістичного регістру або просто невживаних «у народі», наприклад: рос. «— Война, она *навроде* крестьянской страды» / укр. «— Війна, вона *на кшталт* селянських жнив» (т/к НТН, т/с «Вечный зов», 27.10.2009: слова простого селянина); рос. «— Люда! *Вертолёт!*» / укр. «— Людо! *Гелікоптер!*», «— *Карты* у вас? — Нет, *карты* у Бориса» / укр. «— *Мапи* у вас? — Ні, *мапи* в Бориса» (т/к «Інтер», т/с «Тайга. Курс виживання», 22.01.2004); «я тобі *перетелефоную*» (пор. рос. *перезвоню*), *духова шафа* (пор. рос. *духовка*) (приклади також із мовлення «простих» людей у перекладних телефільмах); так само в нормативних рекомендаціях — наприклад, щодо уникнення «небажаного» прийменника *при*: не *при* аналізі, а *під час* аналізу (М. Голубець, академік НАН України. Зупинити русифікацію! — ЛУ, 18.01.2001), рос. *при разработке* — укр. *розробляючи, у процесі розроблення, під час розроблення* ¹³; б) у мовленні осіб з базовою не українською, а конкретніше — з російською мовою, а також носіїв інших (нелітературних) різновидів самої української мови в умовах нинішнього масового переходу на користування УЛМ ¹⁴. Не спілкуючись постійно, тим більше з дитинства, українською стандартною мовою, особливо її розмовним варіантом, і не маючи достатньої впевненості у своєму володінні «справжньою» УЛМ, такі мовці мимоволі припускаються в доборі тих чи інших мовних одиниць стильової гіперкорекції — з відштовхуванням від російської мови, наприклад: «злочини, скоєні на *теренах* України» (прес-офіцер управління МВС в офіційному виступі перед журналістами — замість нейтрального *на території*).

З іншого боку, в описуваний період у загальному руслі посилення етнізаційного антиросійського пуризму в УЛМ продовжує звужуватися сфера вживання церковнослов'янizmів — одного з традиційних для східнослов'янських літературних мов джерел одиниць високого (вищого) стилістичного регістру. Це відбувається не тільки в мові ЗМІ, перекладної літератури, а й у деяких нормативних словниках (наприклад: не *глава*, а *голова сім'ї, держави, церкви*; не *азбука*, а *абетка*). В оригінальній (не перекладній) художній літературі, однак, ця традиція, особливо яскраво представлена свого часу в творчості Тараса Шевченка та Пантелеймона Куліша, а пізніше, хоча й меншою мірою, у Максима Рильського, Павла Тичини, не згортається (зокрема, в творчості Ліни Костенко, Бориса Олійника), знаходячи підтримку і з боку авторитетних в українському культурному середовищі осіб ¹⁵. Наприклад: «*Блажен* той муж, *воистину блажен*, / котрий не був ні блазнем, ні вужем. / Котрий *вовік* ні в *празники*, ні в будні / не піде на збіговиська облудні. / ... / І між людьми не буде *одиноким*, / *стоятиме*, як *древ*о над потоком...» (Ліна Костенко. Давидові псалми. Псалом 1). Можна навести також — як елемент стилістичного орнаментування — приклад уживання слова «*Оглав*» замість «Зміст» у деяких нових журналах етнографічного та історичного спрямування («Берегиня», «Пам'ять століть»). Дискусії навколо питання про місце елементів церковнослов'янської мови в УЛМ активізувалися також у зв'язку з відновленням / розширенням функціонування української мови в конфесійній сфері: ті, хто виступає за продовження використання церковнослов'янizmів, підкреслюють їхній вищий стилістичний статус порівняно з ніби «простішими» в цій функції власне українськими одиницями ¹⁶.

¹³ Див. огляд подібних випадків, наприклад: Українська ділова мова : Практичний посібник на шодень / За ред. М. Д. Гінзбурга. — Х., 2003. — С. 55.

¹⁴ Див. також: Ажнюк Л. В. Стильова деформація в українському мовленні російсько-українських білінгвів // Мовознавство. — 2011. — № 2. — С. 43–45.

¹⁵ Пор., наприклад: «...в українській мові стільки запозичених слів, а ми часом боїмося навіть церковнослов'янizmів і чомусь відлучаємо їх від української мови... вони абсолютно необхідні як певна стилістична барва для якихось патетичних почуттів, для філософських понять... вони для нас такі ж рідні, як і для російської мови, яка ними широко користується» (Дзюба І. Проблеми і перспективи культури в незалежній Україні // Quo vadis, Україно? : Матеріали III сесії Міжнар. шк. україністики. — О., 1992. — С. 63).

¹⁶ Див., наприклад: Белей Л. Українська богословська термінологія: шляхи розвитку // Сучасність. — 1999. — Ч. 12. — С. 87–90.

2.2. Тенденції до функціонування та дальшої розбудови структури літературної мови на засадах регулярності виявляються в посиленні уваги як до вживання, так і до творення мовних одиниць у якомога повнішій відповідності до фонетичної, граматичної та словотвірної специфіки української мови (в усякому разі — у баченні провідників і прихильників цих тенденцій).

Так, на рівні слововжитку під пильним контролем літредакторів перебуває явище варіантності єднальних сполучників *і / ї / та*, прийменників *в / у* і префіксів *в- / у-* — як один із чинників милозвучності української мови. Факт, що характерне для української мови явище стає тепер ще більш упорядкованим, — це, звичайно, добре, але до такого чергування часто вдаються вже просто механічно, керуючись тільки фонетичним фактором або уникаючи повторів того самого слова і діючи при цьому всупереч стилістичному та семантичному чинникам (тут, як і в багатьох інших подібних випадках, «плюс» у разі доведення його до надміру стає «мінусом»): *дні ї ночі*, роман *«Війна та мир»*, *вплив / уплив (під упливом чого-небудь, він упливого людина)*, *внутрішній / унутрішній, взаконювати, внеможливлювати, вточняти* і под.¹⁷

Прагнення до неухильного дотримування тієї чи іншої вимоги нормативних настанов, тобто безперечний позитивний бік аналізованого явища, можуть, однак, стримуватися як особливостями самої мовної практики, так і недостатньою опрацьованістю того чи того питання в мовній теорії. Наслідком цього, з одного боку, може бути практична неможливість виконання мовцем певного нормативного припису: наприклад, в уснорозмовній практиці неможливо знайти відповіді на багато сумнівних, дискусійних моментів уживання форм кл. в., у самих нормативних довідниках тут нерідко простежується непослідовність, хитання або й узагалі відсутність цих словоформ. З другого боку, у прагненні до бездоганної української мови збільшилися випадки невинуватої гіперкоректності. Так, у мовній практиці (особливо в ефірних ЗМІ) активізувалися такі, наприклад, зразки відмінювання кількісних числівників, як *«зарахувати трьохсот двадцятьох вісьмох студентів»* (згідно з правилом, за яким форма знах. в. у числівниках при назвах істот має дорівнювати формі род. в.), *«ста сорока чотирьох пасажирів відправили додому»* (т/к К-1, «Один день», 7.03.2007), навіть щодо числівниково-іменникових конструкцій: *«сімох сотень хворих можуть перевести на домашнє лікування»* (СТБ, «Вікна», 11.02.2008). Розширення у вжитку присвійного займенника *їхній* замість форми род. в. *їх (від вони)* демонструє в мовній практиці й випадки, коли *їхній* витісняє *їх* не тільки в присвійному, а й в об'єктному значенні: *«політика великих держав щодо малих, спрямована на їхнє економічне завоювання»* (мається на увазі, звичайно, *завоювання не чие, а чого*), *«товари під час їхнього перевезення псуються»*. Конструкції з безособовими віддієприкметниковими формами на *-но*, *-то*, які означають дію певного суб'єкта, дедалі більше вживаються замість двоскладних конструкцій з пасивними дієприкметниками скрізь, де у відповідних конструкціях російської мови наявна коротка форма пасивного дієприкметника в предикативній позиції: *«Наш час в ефірі вичерпано»* (ведучі теле- і радіопрограм).

Цілеспрямовані тенденції до розбудови й перебудови словотвірної системи української мови реалізуються в руслі цих тенденцій у двох основних напрямках.

Це, по-перше, прагнення до дальшого впорядкування системи словотворення в загальному руслі інтелектуалізації мови на засадах логічної доцільності, регулярності, «розумності» (якоюсь мірою ніби її «есперантизація» — подібно, наприклад, до принципів творення словотвірної системи певної штучної мови) — з творенням словотвірних гнізд, часто досить розгалужених, компоненти яких могли б системно і без «лакун» покривати відповідний комплекс суміжних понять. За словами ініціаторів і розробників цього напрямку (це переважно те-

¹⁷ Див. докладніше: Тараненко О. О. Нові явища у фонетиці... — С. 28–30.

рмінологи — представники точних наук), необхідність у його розробленні продиктована насамперед потребами «наукової і технічної» української мови, з відомих історичних причин недостатньо розвиненої в попередній (радянський) період, але, оскільки такі пропозиції стосуються все-таки, наприклад, не тих чи інших конкретних лексичних одиниць, а моделей словотворення, вони, звичайно, неминуче мають знаходити вихід на рівень УЛМ у цілому¹⁸. Наприклад, замість поки що єдиного в кодифікованій мові похідного прикметника для 2–3 іменників на зразок *синонімічний* (*омонімічний* і т. ін.) пропонують запровадити ряд *синонімний* (від *синонім*: «*синонімічні назви*»), *синонімійний* (від *синонімія*: «*синоніміїні відношення*») і *синонімічний* (від *синоніміка*: «*синонімічне багатство*»), так само: *термінологічний* (наприклад, *словник*) — *термінний* (наприклад, *лексика*), хоча, здавалося б, з одного боку, словосполучення з прикметниками на зразок *синонімічний*, *термінологічний* досі не породжували небажаної неоднозначності розуміння — незалежно від поєднуваних з ними іменників, а з другого боку, розмежування у вживанні таких прикметників досить часто може бути проблематичним (пор., наприклад: «Минулого сторіччя українська *термінна наука* перейшла кілька етапів»¹⁹; чому не можна сказати *термінологічна наука*?). Але найповнішу реалізацію ця тенденція дістала в складних побудовах гнізд дієслів та їхніх дериватів: *ізолювати* (це має бути тільки недок. в.) / *зізолювати* (док. в.) — *ізолювальний* (призначений для виконання відповідної дії) — *ізолівний* (здатний бути суб'єктом такої дії) — *ізолюбний* (здатний підлягати такій дії) — *ізолювання* (незакінч. дія) — *зізолювання* (закінч. дія) — *ізоляція* (наслідок дії); *падати* / *упасти* — *падання* (незакінч. дія) / *упадення* (закінч. дія) — *упад* (наслідок дії)²⁰. Стали пильніше стежити (особливо в рекомендаціях для наукової мови) за розмежовуванням уживання віддієслівних іменників на *-ння*, *-ття* залежно від загального змісту повідомлення як назв відповідно незавершеної або ж повторюваної / завершеної або ж одноразової дії («після одноразового *очолювання* / останнього *очолення* уряду»), віддієслівних іменників як назв завершеного процесу і як назв його наслідків (*випарування* — *випар*, *зізолювання* — *ізоляція*); у різноманітних проектах розбудови української наукової мови проводиться тенденція до якомога повнішого й чітко регульованого номінативного охоплення сфери ознак за активністю / пасивністю (наприклад: *ізолівний* — *ізолюбний*).

Як вважають найпослідовніші прихильники цього напрямку, в умовах, коли в сучасній Україні «переважна більшість населення мислить російською мовою», з двох можливих передумов збереження самототожності української мови, а саме: «Дотримування (непорушування) структури української мови можливе за двох умов: мовець живе в суцільному українськомовному середовищі, мислить українською мовою, тоді закони мови працюють автоматично; мовець знає закони мови і свідомо їх дотримується, незважаючи ні на мовне середовище, ні на „чуття мови“, зумовлене виховуванням, навчанням та життям у несучільному мовному середовищі» — у розпорядженні нормалізаторів фактично лишається тільки другий варіант²¹, за яким питання мовного унормування переходить до компетенції невеликої групи «посвячених», певної культурно-мовної еліти.

По-друге, це розширення функціонування однієї з трьох суфіксальних моделей фемінізації в межах творення гендерно-«правильної» номінативної системи²² — із суфіксом *-(к)ин-я*, перейнятим із західноукраїнської та діаспорної мовних практик, який явно посідає вище місце на шкалі стилістичного реєстру

¹⁸ Див. докладніше: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі словотворення... — С. 214–230, 167–168, 205–209.

¹⁹ Див.: Проблеми української термінології [Вісник держ. ун-ту «Львівська політехніка». — № 503]. — Л., 2004. — С. 3.

²⁰ Див.: Войналович О., Моргунок В. Російсько-український словник наукової і технічної мови. — К., 1997. — С. 64, 127.

²¹ Див.: Козир Є., Моргунок В. Проблеми назовництва щодо процесу та наслідків процесу // Проблеми української термінології [Вісн. держ. ун-ту «Львівська політехніка». — № 402]. — Л., 2000. — С. 52; Рицар Б., Рожанківський Р., Моргунок В. Про деяку критику щодо української науково-технічної термінології // Там же. — С. 171.

²² Див. докладніше: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі... — С. 113–116.

порівняно з іншими типами моції, уже навіть вступаючи з ними в конкуренцію, пор., наприклад: *плавчиня, покупчиня, жрекиня* і досі вже наявні *плавчиха, покупниця, жриця*.

3. Можливе й ширше розуміння «елітаризації» УЛМ, у межах якого слід розглядати вже сукупність актуалізованих тепер нормотворчо-стилістичних тенденцій різних напрямів, реалізація яких приводить до формування такого образу літературної мови, що істотно вирізняється своєю «добірністю» на загальному тлі звичайного сучасного літературномовного узусу. Пор., наприклад: «В сучасному офіційному та публіцистичному стилях спостерігається процес не стільки стилетворення, скільки стилістичного декоративізму, що видається за “елітарний сленг”: *завзвичай, наразі, позаяк, попри* і майже не чути *хоч, незважаючи на, щоб*. Помічають, що й наш Президент каже *аби* замість *щоб*, а тому самі кажуть тільки так, забуваючи, що йому виступи пише журналіст», «Вибір слова *філіжанка* або *чашка* (див. про цей приклад вище. — О. Т.) протиставляє дві різні культурні ситуації, з яких одна нібито елітарна, вища, а друга навмисне знижена» (С. Я. Єрмоленко. — Д, 24.07.1998, с. 18).

У цьому зв'язку можна говорити про помітне загострення антиномії між узусом і новими елітаризованими й постійно вдосконалюваними (як з достатніми для цього підставами, так і без них) протягом уже понад чверть століття нормами УЛМ, між реальною комунікативно-прагматичною і хоча й ідеалізованою, але ніби «справжньою» (для певних верств мовного соціуму) її нормами. Як відзначає С. Я. Єрмоленко, «у сучасній мовній практиці зіткнулися дії символічної і прагматичної мовної норми», коли перша — це «сформований в уяві мовця ідеал мовної норми, який уособлює зв'язок із народнорозмовними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов», а друга — це «використання мовних засобів для досягнення передусім комунікативної мети — порозуміння»²³.

4. У теперішньому контексті певної девальвації системи попередніх суспільних цінностей в умовах, з одного боку, загальної демократизації суспільного життя й суспільної свідомості та лібералізації слововжитку, а з другого, — мовної глобалізації, коли зменшилася дистанція між «високим» і «низьким» з наближенням їх до «середнього», відповідна зміна відбулася й у вживанні слова *еліта*, пор., наприклад: *політична, бізнесова, наукова, спортивна* та ін. *еліта* країни, і поняття «мовної еліти» тепер уже можуть зводити, як видається, просто до загалу інтелігенції — носіїв УЛМ (причому звичайно за родом їхніх занять). Так, відзначивши, що до «мовної еліти українського народу прийнято (? — О. Т.) відносити письменників, діячів науки, акторів, дикторів радіо й телебачення» (хоча серед критеріїв, яким мають відповідати представники мовної еліти, при цьому цілком слушно подано такі достатньо високі вимоги, як блискуче володіння літературною мовою, ораторські здібності, великий словниковий запас, правильна вимова, гарна дикція, мистецтво мовного етикету, володіння однією чи більше іноземною мовою та ін.), деякі автори з легкістю констатують ная-

²³ Єрмоленко С. Я. Символічна і прагматична мовна норма // Літературна норма і мовна практика / Відп. ред. С. Я. Єрмоленко. — Ніжин, 2013. — С. 255–266. Дослідники сучасного стану білоруської мови також відзначають зростання «елітаризму» літературної мови (Mieczkowska N. Stulecie białoruskiego odrodzenia narodowego: głównie wydarzenia i trendy w historii samoświadomości językowej i sytuacji językowej na Białorusi // Tożsamości zbiorowe Białorusinów. — Lublin, 2012. — S. 140–147), особливо виразне в 1990-і — на початку 2000-х рр. (ще, очевидно, показовіше тоді, ніж для української мовної ситуації), наявність тенденцій до її «аристократизації» і навіть різкіше — до мовної «снобізації», зумовлених, на їхню думку, головним чином мовними смаками певної частини білоруськомовної інтелектуальної еліти, спробу формування високого (інтелектуального, елітарного) стилю літературної мови, що є ознакою «кастовості» певних кіл білоруськомовної еліти (Лукашанец А. А. Словаўтварэнне // Беларуская мова [Najnowsze dzieje języków słowiańskich] / Red. nauk. A. Łukašanec, M. Prigodźić, L. Sjańeška. — Opole, 1998. — С. 188–189).

вність досить широких кіл «мовної еліти», наприклад, в одній з областей України (причому якраз тих, де функціонування УЛІМ, м'яко кажучи, не є особливо поширеним): «...анкетування студентів, учителів, викладачів вищих навчальних закладів... засвідчило, що мовна еліта на Луганщині є, бо ствердно на це питання відповіло 96 % респондентів, і тільки 4 % опитаних вважають, що мовної еліти немає. На питання “Чи відносите Ви себе до мовної еліти?” отримано відповідь “так” від 16 % студентів... Водночас 87 % студентів обов'язково хотіли б нею стати... Анкети викладачів вищих навчальних закладів засвідчують, що 100% опитаних викладачів, хоча із застереженням, але все ж віднесли себе до мовної еліти»²⁴. Пор., з іншого боку, цілком протилежну крайність в оцінюванні мовної ситуації в Україні під цим кутом зору: «Сьогодні в Україні практично немає навіть української мовної еліти, а тим більше “мовної аристократії”», оскільки наукова й творча інтелігенція країни творила переважно російською мовою²⁵.

Слід, безперечно, відповідальніше підходити до розуміння наявності елітарної культури в тих чи тих сферах мовного життя українського суспільства. Значно більше підстав говорити про сфери й масштаби функціонування «зразкової», а ще більше — «звичайної» літературної мови, проте і в цих питаннях навіть щодо тих мовних ситуацій у сучасному слов'янському світі, де справа з функціонуванням літературних мов стоїть набагато краще, ніж в Україні з українською мовою, дослідники виявляють обережність. Так, під елітарною мовною культурою російські мовознавці розуміють не просто володіння правильним мовленням, а насамперед блискуче вміння використовувати широкий арсенал виразально-зображальних засобів російської літературної мови, що трапляється не так уже й часто²⁶, тоді як більшість освіченого населення Росії є «носієм не елітарної, а “середньолітературної” мовної норми, для якої характерне неповне володіння нормами літературної мови, у тому числі й функціонально-стильовими»²⁷. Типовим середовищем функціонування зразкової польської мовної культури вважають мову інтелігенції, причому бажано вже не в першому поколінні²⁸.

Щодо української мови, то навіть звичайне володіння нормами літературного стандарту, як і вільне та впевнене користування ним у нас усе ще недостатньою мірою сприймаються як одна з ознак соціального престижу для мовця. Так, навіть у мовленні представників інтелігенції, у тому числі гуманітарної, досить звичайними є відступи від норми в наголошуваннях слів, у їх відмінюванні, особливо в складних і складених числівниках, у синтаксичних зв'язках слів тощо на зразок: *інтелегенція (інтелегент), б'юлетень, -тня, «депутатська недотбрканість»* (навіть у мовленні багатьох депутатів ВР); замість нормативного юридичного терміна *запобіжний захід* («обрати запобіжний захід») багато хто навіть з дипломованих юристів та правоохоронців уживає *міра запобіжного заходу*, тобто контаміновану форму української назви і рос. *мера пресечения*; назва грошової одиниці нової України часто фігурує, причому не тільки в мовленні «простих» людей, у формі чол. р.: *сто грив*-

²⁴ Реутська Є. М. Поняття мовна еліта та елітна мовна особистість // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка : Філол. науки. — 2005. — № 9. — С. 63–64.

²⁵ Космеда Т. Русский язык в современной Украине: статус и особенности функционирования с учетом диахронно-синхронного спреда // Studia Rossica Posnaniensia. — 2014. — Zesz. 34. — С. 129.

²⁶ Див.: Гольдин В. Е., Сиротинина О. Б. Внутринациональные речевые культуры и их взаимодействие // Вопр. стилистики. — Саратов, 1993. — Вып. 25: Проблемы культуры речи. — С. 10; Кочеткова Т. В. Проблема изучения языковой личности носителя элитарной речевой культуры (обзор) // Вопр. стилистики. — Саратов, 1996. — Вып. 26: Язык и человек. — С. 14–25.

²⁷ Сиротинина О. Б. Русская речевая культура и ее типы // Русский язык и литература в диалоге культур : Тез. докл. ученых России на VIII Конгрессе МАПРЯЛ. — М., 1994. — С. 94.

²⁸ Див., наприклад: Markowski A. Op. cit. — S. 1723–1724; Kurkowska H. Op. cit. — S. 70–73; Lubaś W. Op. cit. — S. 125.

нів. Пор. також у публічному мовленні деяких провідних акторів Київського українського драматичного театру імені Івана Франка; *шо, шоби, біль була, до семидесяти* («Студія 1+1», ТСН, 6.10.2006, ТСН, 27.8.2011: Богдан Ступка); *всьо, «в семидесятих роках», нашою біллю, наслідник; «анікдот розказував», «виключ камеру»* (СТБ, програма «Фотограф», 21.06.1998: Богдан Бенюк). Цілком очевидно, що актори й самі не дуже прагнуть розмовляти за межами своєї основної діяльності зразковою мовою. У сучасних умовах публічного висвітлення діяльності органів судової системи, яку здійснюють тепер переважно українською (а не російською, як до цього) мовою, телеглядачі та радіослухачі дуже часто мають можливість чути, як судді (у тому числі Конституційного Суду, Верховного Суду) і прокурори виголошують свої промови невразною, майже незрозумілою скороомовкою: «— У нас з'явився новий термін у юриспруденції — буботіння вироку...» (Ю. Гримчак, народний депутат України. — ГПУ, 29.02.2012, с. 4).

Пошуки зразкової, у тому числі й «елітарної», національної літературної мови можуть спрямовуватися, як відомо, з орієнтуванням за соціальним, регіональним та історичним принципами.

Щодо першого з цих принципів, то в сучасній українській мовній ситуації, як відзначалося вище, вже існує певне протиставлення між «звичайною» (основною формою існування УЛМ) і «елітарною» (елітарною, звичайно, у сприйнятті далеко не всіх верств мовного соціуму) літературною мовою — з розмежуванням їх функціонування за певними сферами і соціальними колами: до «елітарного» різновиду тяжіють ті дискурси, які різко відхиляються від літературномовного узусу в бік як сильніше виявленого етнізаційного односпрямованого пуризму (з яскравішим відмежовуванням від російської мови), так і «вишуканості» та більшої «правильності». Це мовлення, яке в певних колах носіїв літературної мови є формою спілкування не так «між собою» і «для себе», як «для інших», мовлення, яким треба ще навчитися користуватися, а значною мірою — це й виробити його: а) найколеритнішою його формою лишається (ще з 60-х років) мова перекладів, але якщо до початку 90-х років це були переклади тільки в царині художньої літератури, то тепер їхня сфера значно розширилася, охопивши літературу, теле- і кінопродукцію різних стилів і жанрів²⁹; б) чи не «найчистішою» й «найрафінованішою» формою, як це не парадоксально на перший погляд, стала в 90-і роки мова українськомовних варіантів російськомовних періодичних видань³⁰ (згодом такий порівняно сильніший пури-

²⁹ Обговорюючи питання про те, що УЛМ як мова з порівняно вузьким полем соціального функціонування фактично може стати мовою малої групи, мовою тільки еліти, одна з чільних діячів Наукового товариства імені Шевченка у США зауважує: «Може, це навіть і добре. ... Вона стає соціолоктом. Вона може стати престижною... Але вона мусить себе заявити як мова без страху перед накиненими (у радянський період. — О. Т.) нормами. Спочатку вона мусить бути використана і випробувана у перекладах літератури і теоретичних посібників..., повинна вводити українську термінологію, а не самі кальки, макаронізми та інтернаціоналізми. І поступово вона повинна стати тим, чим тепер стає, наприклад, ірландська мова... Спочатку для тієї україномовної еліти, а опісля для всіх. Еліту будуть наслідувати» (*Залеська-Онишкевич Л. М. Л. Напі сьогоднішні мовні проблеми, або Що поза словом? // Про український правопис і проблеми мови. — Нью-Йорк; Л., 1997. — С. 19–20.*)

³⁰ Так, якщо порівняти, наприклад, українськомовні дайджести російськомовних газет або українськомовні варіанти двомовних українських / російських газет («Київські відомості», «День», «Дзеркало тижня» та ін.) і власне українськомовні оригінальні газети (навіть орган Спілки письменників України «Літературну Україну») 1990-х — початку 2000-х років, то можна помітити, що у виданнях першого ряду українська мова має вигляд помітно рафінованішої, ніби «більш української». Наприклад, у газеті «Київські відомості»: «Справжніх *повнофункційних* автобіографій політлідерів у нас ще не було, аж поки в цьому *жовтні* вийшла ця книжка. Інтрига тут зав'язується вже в заголовку, далі презентується в *оглаві...*» (31.10.1997), «велика кількість *коштовних* розважальних заходів», «*коштовні* розваги за рахунок бюджету» — замість просто *дорогий* (8.08.1997), «у підвал *літниць* в селищі», тобто дачі (9.01.1998), *заширик* у значенні не тільки «укол», а й «шприц»: «Раптом жінка відчула укол і, прокинувшись, побачила незнайомого чоловіка, який відбігав від авто зі

стичний ухил у них став слабнути) (ідеться, отже, про мовні сфери, де особлива роль належить перекладачам і літературним редакторам, тобто тим групам носіїв літературної мови, діяльність яких полягає не в творенні «своєї», а в шліфуванні «чужої» мови і для яких уже важливішим стає принцип: не стільки так, як є, скільки так, як має бути), а також мовлення з гіперкоректною специфікою тих осіб, які стали переходити на спілкування УЛМ з російської мови; в) «найправильніша» його форма виступає у проектах розбудови словотвірної системи УЛМ, з якими виступають термінологи (див. вище).

Але, звичайно, коли розуміти елітарність мовних норм і мововжитку в цілому як характеристику, прийнятну якщо не для всього суспільства, то принаймні для його переважної більшості, то таку характеристику в сьогодиншній українській мовній ситуації можна поки що застосовувати до особливостей мовлення не певних кіл суспільства, а лише його окремих представників.

Особливістю регіонального принципу в підходах до визначення «кращого» різновиду УЛМ є тепер досить помітне орієнтування певних кіл мовного соціуму на наслідування тих чи інших рис мовних практик Галичини (не тільки дорядняського періоду з її окремим варіантом УЛМ, а й сучасної) і західної української діаспори (див. про вияв цих тенденцій вище), довіра до яких сприяє засвоєнню в мовній діяльності «Великої України» мовних елементів не тільки відмінних від російської мови, а й, навпаки, подібних до неї (*спротив, впродовж, щоби* та ін. — у конкуренції з відмінними від неї одиницями «офіційної» УЛМ *опір, протягом, щоб*). У масовій свідомості суспільства відбувається перерозподіл між регіонами, що уособлюють «справжню» українську мову (змагання різних стереотипів масової свідомості), — від Центру (як традиційної локалізації основи УЛМ — «києво-полтавського діалекту», за все ще поширеним формулюванням) до Заходу, під яким фактично розуміють Галичину, а насамперед, звичайно, Львів. Так, за даними одного із соціолінгвістичних опитувань (не надто, звичайно, репрезентативного), проведеного серед школярів, студентів і вчителів різних регіонів України — Києва, Львова і Дніпропетровська, на питання про регіон зосередження (функціонування) найразковішого (найбільш літературного) українського мовлення приблизно $\frac{3}{4}$ школярів, більшість студентів (66 % у Києві, 82 % у Львові і 57 % у Дніпропетровську) і більшість львівських учителів (79 %) локалізували його на Заході, а 45 % київських і 49 % дніпропетровських учителів, за традицією, — у Центрі (42 % київських і 21 % дніпропетровських учителів визнали Захід; решта не визначилася)³¹. Тут неважко помітити її відмінність між поколіннями, коли старші більшою мірою дотримуються уявлення про «києво-полтавську» основу УЛМ, тоді як молодші вже більшою чи меншою мірою можуть орієнтуватися на «Львів». Причому це не просто мовне, а ширше — духовно-культурне орієнтування: так, зокрема, Львів характеризують, з одного боку, як найбільш «європейське» українське місто, а з другого, — нерідко також як «культурну і духовну столицю України» (це виявляється найпомітніше, звичайно, в сприйнятті самих львів'ян, але не тільки). Звичайним явищем, з іншого боку, є й несприйняття певними суспільними верст-

зашифровано у руках» (19.07.2002), «почасти безробітний» — замість *частково* (7.02.1996), *канадійці, працемісткий* (19.09.1997), у синтаксичному керуванні: «*Поза міністерського крісла* (з род. в.) Куртінайтис не проти розслабитися» (19.06.1998); пор. також використання в передруку того самого перекладного матеріалу у двох різних газетах, наприклад, слів *процент* (ЛУ, 11.01.1996) і *відсоток* (КВ, 27.12.1995). Оскільки ж в оригінальній художній творчості, в розмовному жанрі естради, в жанрах популярної пісні, а особливо рок-музики в цей же час українська мова стала, навпаки, «бруднішою» у зв'язку з масовими введеннями в її тканину елементів українсько-російського «суржику», жаргонів, просторіччя, в тому числі вульгарного, і взагалі тієї реальної мови, якою навколо розмовляють, то відмінність між мовною стилістикою оригінальної і перекладної продукції ще більше увиразнилася.

³¹ Див.: Біланюк ЛІ. Мовна критика і самовпевненість: ідеологічні впливи на статус мов в Україні // Державність української мови і мовний досвід світу. — К., 2000. — С. 136–137.

вами такої мовної переорієнтації — від пасивно-мовчазного до різко й публічно висловлюваного.

Історичний орієнтир у тенденціях до перегляду норм УЛМ виявляється в посиленні уваги до мовної практики періоду українізації 20-х — початку 30-х років, цього «золотого віку» УЛМ (у відповідних культурницьких парадигмах українського суспільства)³². Так, говорячи про потребу виховання в суспільстві традицій «вишуканого», «аристократичного», «елітарного» українського мовлення, автор ідеї й безпосередній організатор (за підтримки Інституту української мови НАН України) створення в Києві Вітальні *аристократичної* української мови при Будинку вчених НАН України з метою поширення зразкової літературної мови (вона функціонувала в 2008–2009 роках), відзначає, що сам він чув таку мову дуже рідко — від тих осіб, які ще пам'ятали добу українського Відродження початку ХХ ст., і мета діяльності такого клубу, на його думку, — «розшукувати останніх могикан *елітарної* української мови, переймати їхній спосіб (манеру) висловлюватися і поширювати її» (Л. Іваненко. Пігмаліон по-українському. — Д, 2.07.2010)³³. У мововжитку, особливо в ЗМІ, у нових словниках української мови з'являється лексика, поширювана в той час, але потім призабута (особливо це стосується термінологічної, галузевої лексики), стали перевидаватися мовні словники, посібники з української мови цього періоду, особлива увага привертається до УП-28.

5. Сучасна хвиля нормативно-стилістичних процесів в УЛМ демонструє активізацію різних напрямів, які у своїй сукупності мають сприяти усталенню «справжньої» української мови. Прагнення до оновлення образу УЛМ, безперечно, мають під собою достатні підстави, оскільки в попередні періоди вона далеко не завжди могла розвиватися відповідно до своїх національних орієнтирів. Але, втілюючи в життя ці прагнення, слід водночас не допускати різкого переорієнтування магістрального шляху розвитку УЛМ, щоб не розбалансувати вже загалом достатньо усталеного її корпусу й не створювати зайвих проблем у її функціонуванні. Загальний шлях розвитку УЛМ має, очевидно, пролягати (і вже значною мірою пролягає) у пошуках «золотої середини», уникаючи крайніх виявів тенденцій до зміни вже звичного образу УЛМ, балансує між ними й виявляючи помірний пуризм. Тому, підсумовуючи розгляд заявленої теми, варто наголосити на тому, що на сучасному етапі розвитку УЛМ:

а) у відповідних випадках доцільніше, звичайно, оперувати поняттям «зразкова літературна мова», оскільки «елітарна УЛМ» — це загалом лише гучна фраза, за якою станом на сьогодні мало що стоїть;

б) першочергову ж увагу слід приділяти вдосконаленню та реальному поширенню в суспільстві навіть не «зразкової», а насамперед «середньолітературної» норми, «звичайної» УЛМ;

³² Для характеристики цього періоду в історії УЛМ слідом за А. Вовком (див.: *Вовк А. Вибірковий англійсько-український словник з природознавства, техніки і сучасного побуту.* — Нью-Йорк, 1982. — Ч. 1. — С. 13, 15) уживають образні характеристики «золота доба української мови», «золоте десятиліття української термінології»; подібну ж характеристику застосовують щодо білоруської літературної мови часів білорусизації (див.: *Мячкоўская Н. Зазнач. праця.* — С. 156). Для мов раніше бездержавних націй «золотий вік» убачають переважно в тих періодах їхнього розвитку, що демонструють якомога більші відмінності від мови панівної (провідної) нації.

³³ Але, цілком зрозуміло, висловлюються й цілком протилежні оцінки значення цього періоду в історії УЛМ, наприклад: «...Тож варто... не витягати з архіву давні пам'ятки й словники 20-х років і відновлювати “перервану традицію”. А чи була взагалі традиція і скільки часу вона існувала? І чи відбивали згадані словники тогочасні мовні реалії? Принаймні я з певністю кажу, що в 30-х роках і мої батьки, і вчителі, і вся тодішня “культурна маса” говорили так, як усі говорять сьогодні. Тому я так відстоюю свою материнську мову... Це — українська мова ХХ століття. Іншого, “прашурівського” варіанта я прийняти не можу» (Антоніна Матвієнко. Відповідь В. В. Німчукові. — УС, 11.04.2002, с. 11).

в) усупереч тим чи іншим надто романтичним захопленням варто орієнтуватися при цьому насамперед на те, що є «тут» і «тепер», а не на те, що є «десь» або було (а чи й справді було саме так, як декому тепер видається?) чи, навпаки, тільки буде «колись», але, звичайно ж, з виваженням залучанням і використанням також як елементів інших мовних практик у загальних межах національної УЛМ, так і того нового, що з'явилося / з'являється вже в період державної незалежності країни. Це, зрештою, й відбувається нині, хоча й різною мірою в різних сегментах структури літературної мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

а) засоби масової інформації, правописи:

ВК — «Вечірній Київ»; ГПУ — «Газета по-українськи»; ГУ — «Голос України»; Д — «День»; Дз. т. — «Дзеркало тижня»; КВ — «Київські відомості»; ЛУ — «Літературна Україна»; П — «Поступ» (м. Львів); Сл. Пр. — «Слово Просвіти»; УК — «Урядовий кур'єр»; УМ — «Україна молода»; УП-28 — Український правопис. — Х., 1928. — 97 с.; УП-90 — Український правопис. — К., 1990. — 240 с.; УР-1 — Українське радіо (Перший канал); УС — «Українське слово»; УТ-1 — Українське телебачення (Перший канал); УУ — «Урок української» (журнал);

б) інші скорочення:

д/ф — документальний фільм; т/к — телеканал; т/с — телесеріал; СТН — «Служба телевізійних новин» (телепрограма); ТСН — «Телевізійна служба новин» (телепрограма).

О. О. TARANENKO

TENDENCIES TOWARDS «ELITIZATION» AS ONE OF THE ORIENTATIONS OF THE CONTEMPORARY PERIOD UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE DEVELOPING (the end of XX — the beginning of XXI c.)

Within the complex of processes of the Ukrainian literary language developing, based on the renovating prescriptive and stylistic principles, the author considers the tendencies towards its «elitization» — on the one hand, to the formation of its stylistic image towards greater «refinement» (including «Europeanization») and «bookishness» and, on the other hand, — towards the strengthening of its regularity and «correctness».

Keywords: the contemporary Ukrainian standard language, prescriptive and puristal tendencies in the Ukrainian language, «linguistic elitism» i «linguistic elite», «Europeanization» in the Ukrainian language.

Вербич С. О.

ГІДРОНІМІЯ БАСЕЙНУ ДНІСТРА

Луцьк : Терен, 2017. — 544 с.

Ґрунтовний аналіз власних назв водних об'єктів України, здійснений як вітчизняними дослідниками (М. М. Габораком, І. М. Желєзняк, О. П. Карпенко, Ю. О. Карпенком, А. П. Корепановою, В. В. Лучиком, Л. Т. Масенко, М. Д. Матієвим, І. В. Муромцевим, Є. С. Отиним, Я. П. Редьковою, О. П. Стрижаком, В. П. Шульгачем та ін.), так і білоруськими, польськими, російськими, німецькими (такими, зокрема, як С. Грабець, Р. М. Козлова, Я. Рудницький, В. М. Топоров, О. М. Трубахов, Ю. Удольф, З. Штібер та ін.), дає підстави стверджувати, по-перше, що саме гідроніміка в Україні стабільно посідає провідні позиції серед різних сфер теорії номінації, а по-друге, що принаймні у слов'янському світі українські гідронімічні студії є одними з найкращих. Це тим більш важливо, що, як відомо, номінації гідрооб'єктів, зберігаючи в цілому або поморфемно інформацію про попередні етапи розвитку мови, зокрема й дописемні, часто є єдиними джерелами для вивчення історії рідної мови.

Незважаючи на вагомий напрацювання фахівців, ми все одно часто можемо прочитати, причому навіть у словниках або довідниках, що претендують на статус наукового видання, інформацію, яка не має жодного стосунку до науки, оскільки народ у переказах і легендах по-своєму тлумачить етимологію назв значущих для нього гідрооб'єктів, яким, безумовно, є і Дністер. Що там говорити, коли навіть у шкільній підручнику включено розповідь про людей, які на піщаному березі річки позначали дні, однак повині змила всі записи («дні стерла»), тому й виникло таке найменування.

«Народноетимологічні» пояснення можуть бути об'єктом спеціального вивчення, проте на ономастичному рівні потрібні зовсім інші студії. Монографія С. О. Вербича «Гідронімія басейну Дністра», безумовно, є своєрідною віхою у вітчизняному мовознавстві, оскільки завершує опис власних назв басейну однієї з найбільших річок України. Фактично це перше в нашій країні дослідження такого масштабу, адже в науковий обіг уведено всі гідрооб'єкти басейну Дністра, зокрема й ті, що відзначені за межами України.

Вагомість рецензованої праці зростає завдяки особливій ретельності історико-лінгвістичних зіставлень, використанню даних споріднених і неспоріднених мов, наведенню різних етимологій і кваліфікованому їх коментареві, а головне — комплексному характерові дослідження, що, безумовно, може бути зразком для таких студій на онімному матеріалі.

Добре продумана й логічно вмотивована структура монографії, що містить перелік умовних скорочень, передмову, чотири розділи, висновки, список використаної літератури та два покажчики: 1) гідронімів і гідронімічних варіантів; 2) праслов'янських форм.

У передмові до книжки автор доводить актуальність теми своєї наукової роботи і називає тих ономастів, хто описував дністровську гідронімію раніше (можливо, варто було б докладніше прокоментувати внесок кожного дослідника, причому не у вступі, а в одному з перших параграфів, згадавши всіх «дністрознавців», навіть і тих, хто будував свої гіпотези на фольклорних матеріалах). Також коротко описано фізико-географічні й етнічні особливості території басейну Дністра, зокрема зроблено висновок про стабільність гідронімікону, що дає змогу глибоко дослідити мовно-етнічну архаїку цього регіону. На нашу думку, можна було б наочніше представити і гідронімічну систему загалом, і її зв'язок з етноніміконом регіону у вигляді карти (чи карт), подавши її принаймні як додаток.

В основній частині монографії належно схарактеризовано проблему мовного субстрату в гідронімії Дністра, тобто залишків мов дослов'янського населення досліджуваного регіону, відбитих у структурі назв місцевих гідрооб'єктів. Переважно простежуються германські, кельтські, іллірійські та фракійські етномовні впливи — як фактичні, так і ймовірні.

Ґрунтовно проаналізовано і слов'янську гідронімію, зокрема архаїчні власні назви праслов'янського рівня з низкою формантів (*-ava, *-ica, *-ьсь, *-уль (< *-упі), *-їь), давні й пізніші українські гідроніми (утворені до сить різнопланово, наприклад: лексико-семантичним способом від етимологічно про-

зорих апелятивів, способом трансонімізації відповідних мікротопонімів та ойконімів, суфіксальним способом від назв суміжних гідро(топо)об'єктів тощо), а також гідроніми-метафори та атрибутивні й описові конструкції. Особливо виділено власні назви водних об'єктів з південнослов'янськими мовними рисами пізньої доби та слов'янські гідроніми, трансформовані внаслідок іншомовних впливів. Зарахування проаналізованих потамонімів до праслов'янських номінацій було здійснене на основі низки критеріїв, провідним серед яких можна вважати структурний (тобто фонетику і морфемну будову та словотвірну форму назв гідрооб'єктів).

Докладно описано і неслов'янські номінації водойм пізнішого походження (східнороманські, тюркські), розмежовані на відапелятивні, відтопонімні, відантропонімні та ін. Увагу звернуто на структуру, доонімну семантику й етимологію пропріативів, а належність гідронімів до кожної з груп обґрунтовано на підставі їхньої лінгвістичної характеристики.

Заслуговує на повагу ретельний підхід С. О. Вербича до аналізу гідронімів, який ураховує різні, часом навіть протилежні, погляди науковців на етимологію певної назви чи їхньої групи (наприклад, пояснення відетнонімних номінацій гідрооб'єктів тюркського походження). Якщо неможливо однозначно витлумачити якусь назву, автор пропонує найвиваженіший висновок, при цьому не відкидаючи й інші варіанти, однак толерантно вказуючи на їхні вади. Така манера майже унеможливіє фактичні помилки стосовно етимології. Проте можна подискутувати щодо зарахування гідроніма *Грунь* до відтопонімних, хоча безпосередньо в тексті праці зазначено, що ця пропріальна одиниця мотивована омонімічним географічним терміном зі значенням «греб».

Усі гідрооб'єкти локалізовані, зокрема й ті, що були зафіксовані в попередні епохи. Хоча минуло зовсім небагато часу з моменту дерадіянізації українського топонімікону, С. О. Вербич зумів замінити новими трансформовані найменування (мабуть, залишився лише пропріатив *Фрунзівський район* на Одещині, який нині є Захарівським).

Висновки автора докладні, чіткі й послідовні, логічно мотивовані фактичним матеріалом і його науково достовірним аналізом. Монографія є, по суті, завершальним етапом у вивченні дністровського гідронімікону, однак ми сподіваємося, що наступні дослідники зможуть під іншим кутом зору

розглянути цей матеріал, тому бажано було б представити і власне бачення перспектив його дальшого студіювання.

Ще одне побажання стосується гідронімічних досліджень загалом, які орієнтуються переважно на з'ясування етимології власних назв, що, зважаючи на архаїчність гідронімацій, цілком виправдане. Однак відсутність квантитативного зіставлення (у вигляді таблиць, діаграм або шляхом наведення кількості чи відсоткового еквівалента) гідронімів різного типу, в основі якого — генеза, словотвір або інші ознаки пропріальної одиниці, не сприяє чіткому усвідомленню диференційних особливостей, які, безумовно, наявні серед компонентів дністровського гідронімікону.

Надзвичайно об'ємним (771 джерело) є список використаної літератури (кваліфікований як «Список літератури та джерел», хоча зазвичай перелік джерельного матеріалу подають окремо від списку власне наукової літератури). Бібліографія охоплює дослідження як вітчизняних, так і іноземних гідронімістів.

Завершують працю покажчики гідронімів і гідронімічних варіантів, а також праслов'янських форм. Їх укладання — це, звичайно, важка й копітка робота, проте за допомогою цих покажчиків набагато простіше знайти інформацію про певну номінацію. Водночас можна простежити, чи всі власні назви гідрооб'єктів описані. Безумовно, урахувати всі без винятку номінації на такій великій території майже нереально (так, наприклад, нам не вдалося знайти покликання на річку *Batig*, ліву притоку Калюса, лівої притоки Дністра, що протікає територією Віньковецького і Новоушицького районів Хмельницької області), однак загалом можна стверджувати, що абсолютну більшість найменувань водних об'єктів у монографії проаналізовано.

Викладене вище, попри окремі зауваження переважно рекомендаційного характеру, дає підстави однозначно кваліфікувати рецензовану монографію С. О. Вербича як вагомий внесок у теорію і практику вітчизняної та загальнослов'янської гідроніміки, чому сприяють як глибина наукового аналізу, так і обсяг дослідженого матеріалу. Переконані, що вона обов'язково знайде свого вдумливого читача як серед науковців-ономастів, так і з-поміж усіх, хто цікавиться проблемами мови, історії та культури нашого народу.

М. ТОРЧИНСЬКИЙ
(Хмельницький)